

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

*На правах рукопису*

**ГАРАЩУК Євгенія Вікторівна**

УДК 321.7:316.485.22

**ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА  
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

**ДИСЕРТАЦІЯ**

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник –  
**Остапенко Марина Анатоліївна,**  
доктор політичних наук, доцент

**Київ - 2015**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ 1</b>	
<b>Методологічні основи дослідження протестної</b>	
<b>політичної культури в умовах демократичних перетворень.....</b>	<b>11</b>
1.1. Протестна політична культура як складова політичної культури в	
умовах сучасного політичного розвитку та ризиків транзитивного	
суспільства.....	11
1.2. Основні концепції та наукові підходи дослідження політичного	
протесту: понятійно-категоріальний аналіз.....	38
Висновки до першого розділу.....	65
<b>РОЗДІЛ 2</b>	
<b>Протестна політична культура: ціннісний та</b>	
<b>поведінковий аспекти.....</b>	<b>67</b>
2.1. Ціннісно-ідеологічна складова протестної політичної культури...67	
2. 2. Поведінковий вимір протестної політичної культури.....87	
Висновки до другого розділу.....	126
<b>РОЗДІЛ 3</b>	
<b>Особливості протестної політичної культури та тенденції</b>	
<b>її розвитку в умовах суспільно-політичної кризи 2013-2014 рр.....</b>	<b>129</b>
3.1. Передумови, соціальна база та ціннісні орієнтації суб'єктів	
сучасних політичних протестів в Україні.....	129
3.2. Потенціал новітніх інформаційних технологій у формуванні	
протестної політичної культури в сучасному українському суспільстві.....	160
Висновки до третього розділу.....	184
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>186</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>191</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Сучасні соціально-політичні реалії демократичного політичного розвитку, багатоаспектні перетворення українського суспільства потребують дослідження нових, адекватних сьогоденню, ключових понять, важливих для осмислення взаємодії держави, суспільства, особистості, ролі культури і цінностей демократії у політичному житті. До цих категорій відноситься й, загалом, феномен політичного протесту та його культурологічний вимір, зокрема.

Очевидно, що демократія, її інститути та процедури потребують легітимізації, масової підтримки, розповсюдження і закріплення у суспільстві відповідних цінностей та політичних орієнтацій. Успішні демократичні перетворення в Україні видаються неможливими без домінування у суспільстві розвиненої громадянської культури, що передбачає також усвідомлення і готовність захищати свої права та свободи. Така постановка питання відображає комплексну проблему трансформації політичної культури українського суспільства. Проте, культура значної частини громадян України характеризується фрагментарністю, суперечливістю, хаотичністю, еkleктичним поєднанням старих і нових цінностей. Висока конфліктність соціального й політичного зумовлює зростання рівня протестної культури та поведінки, що актуалізує питання про досягнення компромісу між владою і суспільством. Здатність громадян до політичного протесту, наявність відповідних легітимних процедур і демократичних інститутів сьогодні можуть розглядатися як критерії зрілості громадянського суспільства та стабільності суспільного розвитку.

В українській політичній науці вже склалася певна традиція дослідження проблем політичної культури та її елементів (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бебик, В. Бех, М. Бойчук, І. Варзар, О. Воляннюк, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, М. Дмитренко,

В. Добіжа, О. Картунов, А. Колодій, В. Корнієнко, Н. Латигіна, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Новакова, М. Остапенко, М. Розумний, В. Ребкало, О. Рудакевич, С. Рудницький, С. Рябов, Б. Цимбалістий, Ю. Шайгородський, М. Шульга та інші). Сучасні дослідники вивчають теорії політичної культури, політичну участь окремих груп населення, духовні засади функціонування суспільства й діяльності суб'єктів політики, інститутів громадянського суспільства.

Активно розробляється і теорія політичного протесту в його різних формах (І. Бекешкіна, В. Бортніков, Є. Головаха, Г. Зеленько, Н. Паніна, І. Побочий, Н. Ротар, С. Телешун, Н. Хома та інші). У нових суспільно-політичних умовах протестна політична культура розглядається як індикатор розбіжностей між сферами належного та реального, показник деструктивних процесів у суспільстві, рівень усвідомлення необхідності змін у цінностях суспільства. Разом з тим, слід відзначити, що протестна політична культура досі не стала предметом самостійного наукового дослідження. З проблематики практично немає монографічних досліджень, відсутні й чіткі визначення у енциклопедичній літературі. Ця обставина спрямувала дослідницький пошук, осмислення змістовних, системних і сутнісних характеристик протестної політичної культури.

Феномен протестної політичної культури потребує ґрунтовного наукового дослідження, як і суміжні поняття політичного протесту, ціннісні орієнтації його учасників, протестна поведінка, активність, особливо в умовах високої конфліктності соціально-політичних перетворень у перехідному суспільстві. Уваги заслуговує і проблема формування протестної політичної культури як чинника демократичних перетворень в умовах інформаційної революції, появи нових форм соціальних і політичних комунікацій.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.**  
Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі політичних наук в межах

науково-дослідної теми «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 року).

**Метою дисертації** є обґрунтування особливостей та основних тенденцій розвитку протестної політичної культури в умовах сучасних демократичних перетворень.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання основних *завдань*:

- визначити основні теоретико-методологічні засади дослідження протестної політичної культури, її особливостей в умовах ризиків транзитивного суспільства, конфліктності суспільно-політичних перетворень;

- виокремити теоретичну основу категорії «політичного протесту» в межах понятійного апарату політичної науки та сучасного наукового дискурсу;

- охарактеризувати ціннісно-ідеологічний аспект протестної політичної культури, його змістовне наповнення та суспільну значимість;

- дослідити причини, мотиви, структуру і функції протестної політичної поведінки як елемента протестної політичної культури;

- проаналізувати особливості протестної політичної культури, передумови та соціальну базу політичних протестів в Україні в умовах суспільно-політичної кризи 2013-2014 років;

- розкрити потенціал новітніх інформаційних технологій у формуванні протестної політичної культури в сучасному українському суспільстві.

**Об'єктом дослідження** є політична культура суспільства, що трансформується.

**Предмет дослідження** – протестна політична культура у контексті сучасних демократичних перетворень.

**Методологічну основу дисертаційного дослідження** становить поєднання наукових принципів, методів та методологічних підходів до осмислення протестної політичної культури. Принципи об'єктивності, науковості, діалектики, всебічності, плюралізму, соціального детермінізму, послідовності, конкретності, системності, цілісності, гуманізму, історизму, комплексності окреслили хід дослідження. Міждисциплінарний характер проблеми обумовив вибір джерельної бази, що поєднує не тільки здобутки політичних, але соціологічних, психологічних, юридичних, культурологічних дисциплін.

Єдність світоглядного, гносеологічного і політологічного аналізу феномену протестної політичної культури відображена у виборі методів дослідження. Використовується діалектичний метод, в межах якого протестна політична культура розглядається у постійному розвитку і трансформації, зокрема, особливого значення набуває визнання взаємовпливу різних сфер суспільного життя на ціннісно-ідеологічний та поведінковий її аспекти. Застосовуються системний, структурно-функціональний, діяльнісний, аксіологічний, якісний та інші методологічні підходи, що відкрило можливість цілісного дослідження протестних процесів з позиції різних наукових напрямків.

Активно використовувалися порівняльний метод, методи емпіричних соціологічних досліджень, що дозволили всебічно і об'єктивно проаналізувати основні риси та особливості протестної політичної культури в умовах сучасних політичних протестів в Україні. Біхевіористський метод, за змістом та психологічними ознаками політичної поведінки, розкриває якість і рівень протестної політичної культури та поведінки.

Емпірична основа дисертаційного дослідження базується результатах соціологічних досліджень, які проводилися Інститутом соціології

НАН України, Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС», Соціологічною групою «Рейтинг», фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», міжнародною організацією Transparency International, іншими соціологічними службами.

**Наукова новизна одержаних результатів.** У дисертації здійснено спробу цілісного політологічного аналізу протестної політичної культури – її сутності, особливостей, співвідношення зі спорідненими категоріями (політичною участю, політичними протестами, політичною активністю, політичними конфліктами, політичним відчуженням та іншими), а також її функцій, ролі, форм прояву, причин і мотивів, що активізують протестну поведінку. Проведені дослідження дають можливість сформулювати ті положення, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

*Уперше:*

- визначено поняття і особливості протестної політичної культури, що розглядається як складова політичної культури та є системою соціальних і політичних зв'язків й відносин суб'єктів політики, обумовлених історичними, економічними, політичними, соціо-культурними, психологічними факторами, та безпосередньо пов'язана з критикою існуючих норм і цінностей, запереченням наявних ідеалів; це історично сформовані, відносно стійкі, установки, переконання, уявлення, моделі та зразки поведінки, що виявляються у несприйнятті існуючого політичного курсу та певних акціях, діях, вчинках протестного характеру;

- з'ясовано діалектичний взаємозв'язок між здатністю політичної влади адекватно реагувати на масові протестні вимоги та успішністю демократичних перетворень в умовах перехідного, нестабільного, кризового, фрагментарного суспільства, що об'єктивно провокує масові протести, опозиційні, зворотні поведінкові реакції населення та призводить до дисбалансу політичних сил;

- обґрунтовано потенціал новітніх інформаційних технологій у формуванні протестної політичної культури, їх конструктивні (розширення доступу громадян до різних джерел інформації; посилення ступеню політичної участі й контролю за діяльністю державної влади; можливість вироблення, а не тільки споживання інформації; налагодження відкритого діалогу влади з громадянами; розвиток громадянської свідомості та охоплення великої кількості, у тому числі, й аполітичних, громадян; мінімальність ресурсів для мобілізації людей; формування колективної ідентичності та відчуття власного внеску у вирішення проблеми) та деструктивні (підміна мети політичного протесту зовнішньою демонстративністю уподобань своєму оточенню; поширення квазіучасті – активності лише в он-лайн-мережі; маніпулювання протестними настроями та протестним піднесенням, зважаючи на потужний мобілізаційний потенціал соціальних мереж; загроза швидкої радикалізації населення) прояви в громадсько-політичному житті сучасного українського суспільства.

*Отримали подальшого розвитку:*

- систематизація основних концепцій та наукових підходів до осмислення протесту як явища політики, атрибуту політичного, боротьби сил, рухів, тенденцій, які протистоять домінуючому вектору політичного життя та присутні у будь-якій системі політичних відносин, супроводжують розвиток будь-якого політичного режиму й відображають складний, суперечливий, циклічний, нелінійний характер політичного розвитку;

- розкриття феномену політичного протесту як однієї з форм політичної участі та політичної поведінки у суспільстві, що трансформується, виокремлення його функцій, об'єктів та суб'єктів в умовах демократизації; узагальнення та аналіз об'єктивних – матеріально-економічних, соціально-психологічних, політичних, духовно-гуманітарних – причин наростання протестного потенціалу перехідного суспільства як закономірного явища сучасного політичного розвитку;



- осмислення демократичної політичної культури як середовища формування протестних настроїв й одного зі засобів формування цивілізованих (ненасильницьких) форм вираження і захисту суспільних та особистісних інтересів, виявів протестної поведінки.

*Поглиблено:*

- аналіз системи чинників гострої суспільної кризи, а також передумов масових політичних протестів в Україні 2013-2014 рр., серед яких виокремлюються соціально-економічна нестабільність, згорання демократичних прав і свобод, криза політичних інститутів, погіршення відносин між владою і громадянським суспільством, нехтування принципами верховенства права, недооцінка гуманітарного розвитку та інші;

- дослідження соціальної бази та ціннісних орієнтацій суб'єктів сучасних політичних протестів в Україні, які характеризувалися масовістю, радикальністю і представництвом різних категорій населення; найпопулярнішою тематикою протестних виступів сьогодні є питання ціннісно-ідеологічного, зовнішньо-політичного характеру, антикорупційні, патріотичні, правозахисні гасла;

- вивчення взаємовпливу віртуального і реального протестів, новітніх інформаційних технологій і мережевого суспільства у контексті комунікації між владою та громадянським суспільством, політичної мобілізації, взаємного контролю, моніторингу, зокрема в сучасній Україні.

**Практичне значення отриманих результатів** зумовлене науковою новизною і полягає у тому, що основні положення, висновки і пропозиції, викладені в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані: у науково-дослідницькій галузі – як методологічна основа для подальшого здійснення теоретичних розробок і досліджень проблеми демократичного типу політичної культури, у тому числі, протестної політичної культури, визначенні перспектив подальшого аналізу її ролі в процесі модернізації та демократизації сучасного українського суспільства; у практичній площині

громадсько-політичного життя – суб'єктами політики при пошуках фахових, неупереджених відповідей на складні і нагальні виклики сучасного демократизаційного процесу в Україні, розв'язанні завдань формування демократичної політичної культури суспільства; у навчально-виховному процесі – при викладанні та вивченні дисциплін «Політологія», «Загальна теорія політики», «Політична культура», «Основи демократії», «Політична психологія», «Соціологія політики», а також розширенні сучасних уявлень про проблеми формування та розвитку демократичної політичної культури та її складових.

**Апробація результатів дисертаційного дослідження.** Основні положення та висновки дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Екологія. Освіта. Наука» (Київ, 21 грудня 2012 р.); Установчій науково-методичній конференції «Інноваційний потенціал навчальних закладів Шевченківського району: реалії та перспективи» (Київ, 30 січня 2013 р.); Міжнародна конференція «Актуальні проблеми збереження здоров'я у молодіжному середовищі XXI століття» (Київ, 15 листопада 2013 р.); Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы российской экономики в современных условиях» (Москва, 20 декабря 2013 г.); Міжнародній науково-практичній конференції «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (Київ, 2 – 3 квітня 2014 р.); Міжнародний освітній конгрес (Київ, 12-14 червня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Управління бізнесом в умовах глобальної нестабільності» (Київ, 26 березня 2015 р.).

**Публікації.** За темою дисертаційного дослідження опубліковано 11 наукових праць, серед яких 7 статей у фахових виданнях з політичних наук (у тому числі 3 – у зарубіжних), а також 4 – у матеріалах наукових конференцій та інших наукових виданнях.

# РОЗДІЛ 1

## МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОТЕСТНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

### 1.1. Протестна політична культура як складова політичної культури в умовах сучасного політичного розвитку та ризиків транзитивного суспільства

Розробка проблем політичного розвитку в умовах реформування суспільства вимагає дослідження нових ключових понять, за допомогою яких можна було б адекватно до нової соціально-політичної та ідеологічної ситуації виразити взаємодію суспільства, особистості, культури і демократії. До таких понять відноситься «політичний протест», який виступає не тільки як феномен політичних процесів, але й має певний культурологічний вимір. В цьому контексті підходимо до аналізу категорії «культура політичного протесту».

Дослідження цих феноменів повинно спиратися на конкретно-історичний та діяльнісний підходи, що мають важливе методологічне значення при визначенні суб'єктивності мети і об'єктивності її змісту, передбачення можливих побічних наслідків політичної діяльності, вивчення не тільки змісту політичних процесів, а й особистісних, соціально-психологічних, моральних компонентів політичного буття.

Розуміння динамічності сучасного політичного розвитку, бачення не тільки механізму його функціонування, не лише нинішнього стану компонентів і структури системи, а й попереднього та тенденцій майбутнього передбачає застосування також діалектичного методу пізнання культури політичних протестів. Для нашого дослідження особливе значення набуває визнання необхідності взаємовпливу різних сфер соціального життя, вплив

на політичний розвиток різних соціальних факторів: історії, моралі, культури, традицій, ментальності, співвідношення соціальних сил тощо.

Політичний розвиток як зростання здатності політичної системи до гнучкого пристосування до соціальних умов, що змінюються, залежить від наявності механізмів стійкого зворотного зв'язку між населенням і владою, врахування думки громадянського суспільства для цільового регулювання конфліктів та вибору оптимальних варіантів застосування влади.

Політичні та соціальні системи розвиваються шляхом переходу від однієї фази розвитку до іншої, від більш низької до більш високої, не втрачаючи своєї цілісності. В умовах поступового еволюційного суспільного розвитку при системних перетвореннях порушується сталість елементів системи, що призводить до нестабільності суспільства та всіх його складових. Транзитивні суспільства, куди відносяться суспільства пострадянського простору, серед яких і сучасне українське, відрізняються від традиційних перехідних суспільств (з економікою, що прогресує та сталою соціально-політичною системою) та знаходяться у високоактивній стадії соціальних трансформацій з нестабільною соціальною системою, близькою до стану біфуркації «динамічного хаосу» (за І. Пригожиним). Ці особливості безпосередньо впливають на характер та перебіг політичних протестів у таких суспільствах, а також притаманну ним політичну культуру.

Найбільш загальним, адекватним і вільним від кон'юнктурного навантаження для характеристики транзитивного суспільства – є поняття трансформації. Поняття трансформації позначає зміну різного виду, форми, історичних властивостей певного процесу. У межах цієї парадигми трансформація суспільства пов'язана з видозміною стану чи форми існування політичних, економічних, культурних процесів та явищ. Деякі транзитивні суспільства, окрім системних трансформацій, знову відкривають або навіть створюють свою цивілізаційну ідентичність (прикладом останнього є Україна).

Напрямом, який вивчає транзитивні суспільства отримав назву транзитологія, центральним поняттям якої є перехід (політичний транзит), під яким розуміють соціальні та інституціональні зміни в напрямку від авторитарних до демократичних режимів.

Особливістю транзитивних суспільств є нестабільність його основних сфер, стан кризи, у тому числі й політичної, як результату нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу, суперечливе поєднання взаємовиключних елементів нової політичної системи та авторитарної, яка намагається нейтралізувати демократичні зміни. Для транзитивних суспільств притаманний розкол еліт, їх схильність до корпоратизації та олігархізації, перехідний тип політичної культури, її фрагментарність, як хаотичне поєднання старих та нових цінностей, невідповідність інституційного та ціннісного аспектів реформування, кризи легітимності, участі та інше. У перехідних суспільствах, в умовах кризовості та нестійкості перехідних систем, що провокують масові протести та призводять до неврівноваження статусу політичних сил, розвиток може стимулювати зворотні по спрямованості поведінкові реакції населення та влади [121, с. 390-391].

З такої точки зору, політичний розвиток досягається тією мірою, якою політичні інститути, норми та структури здатні до оперативного, гнучкого реагування на нові запити суспільства. Якщо політичний розвиток інтерпретувати таким чином, то розширюються можливості для еліт та пересічних громадян брати політичну участь, артикулювати групові інтереси, як традиційних, так і нових соціальних груп, а також посилювати вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян [167, с. 294-296].

Висока конфліктність соціальних і політичних процесів в умовах модернізації зумовлює значний рівень протестної культури та поведінки, що

актуалізує питання про досягнення компромісу між правлячими колами і демократичною контролією.

Осмилення проблем демократизації і переходів до демократії (transition to democracy) у політичній науці на сучасному етапі здійснюється у межах транзитологічного підходу, який виник як результат неінституційного повороту 1980-90-х років і експансії теорії раціонального вибору з економіки в політологію і соціальну теорію. Головний акцент транзитологічної парадигми не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності основних політичних акторів – перш за все, на стратегічному виборі і дії політичних еліт.

Поняттям «транзитологія» позначають напрям, який вивчає перехідні суспільства. Після краху комуністичних режимів його методологію було перенесено на країни Південної та Центрально-Східної Європи, а також пострадянські країни. Транзитологія, яку розвивають Д. Ростоу, Х. Лінц, А. Степан, С. Хантінгтон, А. Пшеворський, Ф. Шміттер [181; 152, с. 5-15; 149] та багато інших дослідників, наголошує на моменті стратегічного вибору тої чи іншої стратегії дії політичних акторів, в якому вони бачать стрижень успіху того чи іншого транзиту. Нині поняття «демократичного транзиту» значно потіснило поняття «переходу до демократії», яке часто вживалось у наукових дослідженнях 1970-80-х рр. Поняття «демократичний транзит» на відміну від «переходу до демократії», містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати цілі руху.

Разом з тим, варто зазначити про певну слабкість поширеної транзитологічної методології. Деякі науковці називають навіть кінець «парадигми транзитології». Це пов'язано з тим, що національно-специфічні відмінності пояснюють впливом зовнішніх факторів, які здатні повністю змінити політичну ситуацію. Тому, на думку О. Бабкіної, сьогодні в цій групі країн існують авторитарні режими, які для своєї самолегітимації, особливо

зовнішньої, звикати до «імітаційної», «фасадної» демократії. Сучасні реалії потребують нових концепцій, які б враховували не лише класичні західні теорії (транзитологію), а й об'єктивні умови розвитку незахідного світу; перспективи трансформації існуючих політичних режимів пов'язані з всебічним аналізом соціально-економічних, політико-правових, культурно-гуманітарних та інших процесів, включаючи дослідження протестної політичної культури та поведінки [14, с. 5-6].

Стратегією розвитку постсоціалістичних країн, як відомо, було обрано демократизацію суспільного життя. Більш широке у змістовному і більш нейтральне у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Ключовою тезою теорії демократизації стала ідея про те, що демократія з'являється в результаті глибокого внутрішнього елітарного конфлікту, а конкретні траєкторії розвитку демократичних політій визначаються структурою і протистоянням основних елітарних груп.

Порівняльне дослідження процесів переходу до демократії в рамках переважно політико-економічних процесів раціонального вибору досить переконливо продемонструвало, що демократичні інститути і механізми є наслідком зіткнення і конфлікту, при якому в силу взаємного страху основні учасники роблять вибір на користь демократії. Конфліктуючі сторони обирають не боротьбу за монопольний розподіл вигащів з повним виведенням супротивника із гри, але більш поміркований кооперативний варіант розподілу (ніхто і ніколи не залишається у повному програші, а лише вигащ одних трохи більший за програш інших). Як зазначає Д. Ростоу, транзитологічна модель переводить різні аспекти демократичного консенсусу із категорії статичних передумов в категорію активних елементів процесу [142, с. 718-720].

Досліджуючи демократичні детермінанти трансформації українського суспільства, О. Бабкіна вказує на те, що суспільно-політичні процеси у світі, в тому числі і в Україні, засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. У свою чергу, це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем політичного розвитку та модернізації, що виникають і динамічно змінюються в сучасних умовах. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з процесами демократичного політичного розвитку політичних систем, державної влади та політичної участі, концептуальних та процесуальних підходів їх формування та функціонування, формування демократичної політичної культури, культури політичного протесту [12, с. 8].

Як вже відзначалося вище, у сучасній політичній науці відсутня єдина точка зору щодо сукупності умов, за яких може бути проведений вдалий демократичний перехід. Більше того, деякі дослідники вважають, що єдиного набору таких передумов немає. Ця версія була висунута такими авторитетними дослідниками, як Т. Карл та Ф. Шміттер, котрі стверджують, що спроби виведення причин переходу до демократії з усіх можливих поєднань економічних, соціальних, культурних, психологічних та міжнародних факторів не породили загального закону демократизації, і навряд чи будуть сприяти цьому у найближчому майбутньому [73, с. 29-45]. Багато в чому з ними погоджується й Т. Карозерс, котрий відзначає, що шанси країни на демократизацію залежать в основному від намірів політичної еліти, без врахування економічних, соціальних та інституціональних передумов [74, с. 42].

У той же час, численні наукові дослідження, що здійснювалися на Заході після Другої світової війни на підставі порівняльного аналізу значного статистичного матеріалу виявили цілий ряд економічних, соціальних,



культурних та інших передумов демократії, які є спільними для транзитивних держав.

Серед провідних соціально-політичних умов встановлення демократичного режиму найчастіше називають сформовану національну ідентичність та державну єдність. Як пише прихильник цього погляду Д. Растоу: «У значної більшості громадян потенційної демократії не має бути сумнівів відносно того, до якого суспільства вони належать» [152, с. 6]. Цікаво, що цю точку зору поділяє навіть Ф. Шміттер, котрий називає існування «єдиної політичної спільноти» загальною передумовою встановлення демократії, якщо такі взагалі є [192]. При цьому Д. Растоу чітко відділяє національну єдність від державного консенсусу. На його думку, державний консенсус передбачає «усвідомленість переконань та обміркованість згоди», тоді як національна єдність, котра є головною передумовою встановлення демократії, має визнаватись на позасвідомому рівні [152, с. 7]. У той же час, політична теорія та практика висувують чимало аргументів на користь того, що демократичний режим може бути побудований, незважаючи на високий протестно-конфліктний потенціал суспільства, наявність широкої соціальної бази політичних протестів та протестної політичної поведінки в цілому.

Найбільш повно ці аргументи сформульовані в рамках концепції «співтовариської» демократії, автором якої є відомий американський політолог А. Лейпхарт. Цей науковець доводить можливість побудови демократії у, так званих, багатоскладових суспільствах. На думку А. Лейпхарта, демократія в такому суспільстві можлива за рахунок пропорційного представництва сегментів суспільства в уряді та прийняття політичних рішень на основі консенсусу між ними за умови автономності кожного з сегментів [102, с. 60-77]. При цьому принципи співтовариської демократії знаходять практичне втілення у політичних системах низки країн світу, найяскравішими прикладами яких є Бельгія та Ліван, де вищі органи

влади формуються на засадах паритету між мовними (Бельгія) та релігійними (Ліван) сегментами суспільства.

Виходячи з сучасних трактувань демократії, котрі, зокрема, пропонуються в рамках моделей поліархії (Р. Даль) та ліберальної демократії (Л. Даймонд), можна стверджувати, що встановлення демократичного режиму передбачає наявність не лише прозорих виборів та політичної конкуренції, а й реально діючих механізмів представництва та узгодження інтересів провідних соціальних груп у політичних рішеннях [53; 51, с. 10-25].

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують політичні умови встановлення демократії, котрі виділяє Ш. Ейзенштадт: 1) розподіл ресурсів і влади в суспільстві, котрий забезпечує різноманітним акторам постійний доступ до ресурсів, необхідних для політичної участі; 2) наявність системи відносин між основними центрами громадської й економічної влади та центральними політичними інститутами; 3) утворення і відтворення автономних публічних сфер, які мають бути вивільнені від контролю з боку держави [194, с. 81-95]. Неважко побачити, що провідним гарантом реалізації цих вимог є розгалужена та дієздатна система інститутів громадянського суспільства, серед яких недержавні асоціації, громадська думка та незалежні ЗМІ, які є каналами конвенційної політичної участі.

Не менш важливими є економічні передумови становлення демократичного режиму. На думку С. Ліпсета, С. Хантінгтона та деяких інших відомих політологів, економічно розвинута нація має набагато більше шансів успішно завершити демократичний транзит [181, с. 332; 105, с. 28]. У свою чергу, бідність, за визначенням С. Хантінгтона, є «однією з головних, а, можливо, найголовнішою перешкодою для демократичного розвитку» [181, с. 332]. Дещо інше трактування соціально-економічних передумов становлення демократичного режиму пропонує Р. Даль, котрий відзначає, що демократія не потребує ані багатства, ані стандартів матеріального добробуту, якими характеризуються промислово розвинуті країни. На його

думку, передумовою демократії є відчуття відносного економічного добробуту, справедливості та можливості успіху, котре має розділитись більшістю громадян [52, с. 40]. Цей висновок є цілком слушним, адже розвинута ринкова економіка, котра забезпечує високий дохід громадян та можливості для самореалізації, дозволяє пом'якшити соціальні конфлікти, зняти соціальну напругу та запобігти суспільним протестам. Доведено, що поляризація соціальної нерівності породжує гострі політичні конфлікти, тому вона є серйозною перепорою для демократії. Ринкова економіка є головною запорукою формування середнього класу, котрий є основою громадянського суспільства та соціальною базою демократії.

Саме цей клас відрізняється високим рівнем освіти, розвитком самосвідомості особистості, почуттям власної гідності, компетентністю політичних суджень і активністю. Він більш ніж еліта та нижчі суспільні верстви зацікавлений в демократії. Невипадково, класичні демократичні країни нерідко називають суспільствами «двох третин», що відображає добробут існування в цих суспільствах біля двох третин всіх громадян.

Таким чином, перехід до демократії найбільш вірогідний в індустріально розвинутих суспільствах з ринковою економікою, помірною соціальною нерівністю та невисокою конфліктністю, плюралістичною соціальною структурою, в якій чільне місце займає середній клас. І, навпаки, в державах з великою кількістю бідних людей, поляризація в розподілі доходів та майна, з гострими соціальними конфліктами, що виливаються в масові політичні протести, демократія не буде ефективною та стійкою.

Крім цих передумов, варто виділити також вплив певної політичної культури, про яку вже зазначалося вище, на перебіг процесів демократизації. На думку С. Хантінгтона, найбільш складно виділити культурні передумови демократизації [181, с. 331], адже будь-яка культура, по-перше, представляє собою складну систему норм та цінностей, котра, так чи інакше, містить як демократичні, так і антидемократичні компоненти, а, по-друге, є динамічною

системою, яка може змінюватись під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників [181, с. 331]. У свою чергу, Г. Алмонд та С. Верба відзначають, що для стабільних демократій притаманний змішаний тип політичної культури, котрий передбачає мирне співіснування активістських, підданських та патріархальних орієнтацій та утворює модель лояльної політичної участі, за якої політична активність врівноважується дотриманням традицій та прихильністю до громадських цінностей [3, с. 128], тобто протести стають частиною політичного життя суспільства в конвенційній формі.

Загально визнаним є висновок науковців про те, що посттоталітарні трансформації в цілому і сучасні демократичні транзити в основному виявились в результаті внутрішньої елітної динаміки. Разом з тим, на думку науковців, не менш очевидним є те, що і демократія, і її інститути і процедури в перспективі потребують легітимізації і масової підтримки, що в свою чергу спирається на розповсюдження та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони хоч і не прямо, але все ж таки впливають на хід демократичного транзиту, що особливо відчутним стає у фазі консолідації демократії.

О. Бабкіна справедливо визначає, що демократичні інститути можуть бути встановлені без масової участі (початкові стадії демократизації), проте існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей, демократія не в змозі. Саме в такому розумінні є всі підстави говорити про те, що розвиток і консолідація демократії передбачає також і масове сприйняття демократичної політичної культури, її норм і цінностей. Можна вважати, що існує двосторонній взаємозв'язок між політичними інститутами і політичними цінностями і орієнтаціями в процесі демократизації. З одного боку, існування і функціонування демократичних інститутів здійснює свій вплив на динаміку та розповсюдження демократичних цінностей, навіть незважаючи на їх недосконалість, незадовільність функціонування. З іншого, існують переконливі свідчення

того, що наявність в суспільстві демократичних цінностей в свою чергу здійснюють вплив на нові демократичні інститути, що «прищеплюються» суспільству [12, с. 13].

Таким чином, аналізуючи методологію вивчення культури політичного протесту в умовах сучасних трансформаційних процесів в світі та Україні, необхідно враховувати досягнення зарубіжної та вітчизняної політичної науки, які впливають на подальші дослідження цих складних феноменів.

Серед різноманітних форм політичної активності чільне місце займають ті з них, за допомогою яких люди безпосередньо висловлюють свою думку, вимоги, незгоду. Аналіз цих форм політичної активності стає особливо актуальним. Вивчення протестної політичної культури - це орієнтація на найбільш важливі проблеми взаємодії різних політичних сил, які пов'язані з інтересами певних соціальних груп; це моніторинг соціально-політичних ситуацій в регіонах країни і в країні в цілому; це пошуки шляхів політичного співробітництва і стабільності. Оскільки поняття «протестна політична культура» має в своїй основі такі поняття як «культура», «політична культура», так і поняття «протест», то необхідно зупинитися докладніше на змісті та логіці їх інтерпретації.

Поняття культури важко піддається однозначному визначенню. Не випадково у філософській літературі існує безліч різних формулювань, кожне з яких розкриває окремі сторони цього багатогранного явища. Доцільно виділити три головних аспекти поняття культури. По-перше, культура являється сферою вільної самореалізації особистості, сферою творчості. По-друге, культура є ціннісне ставлення до реальності. По-третє, культура є штучний, створений думкою, духом і руками людини світ, відмінний від «натури» (природи).

Прихід інформаційної епохи сигналізує про поступове перетворення культури в домінуюче джерело формування політичного простору - в національних, і в більш широких соціальних кордонах.

Вплив культури як особливого способу внутрішньої організації соціальної взаємодії на організацію та розподіл публічної влади набуває якісно нових масштабів. Найважливішими стимулами для розвитку цих процесів виступає транснаціоналізація світових та регіональних центрів політичної влади, розширення культурних зв'язків між народами і - особливо - поява нових інформаційних технологій і каналів (механізмів) комунікації, що трансформують традиційні принципи спілкування у сфері влади, форми соціалізації громадян, їх участі в політичному житті.

Культура, у своєму динамічному аспекті, неможлива без творчості, тобто формуючої діяльності, що породжує нове, креативної активності, яка не може виникнути як «тотальна негація», і тим більше бути створена людьми, ніяк не пов'язаними з існуючими соціокультурними відносинами. Оригінальні ідеї людини, творця і реформатора, які протистоять нормативно-ціннісним культурним традиціям, змушені прориватися крізь них не стільки заперечуючи і навіть знищуючи існуючі аксіологічні принципи, скільки створюючи нове, що найкращим чином відповідає інтересам і потребам етносу.

Тож, досліджуючи культуру політичного протесту варто розпочати з вихідної категорії даного феномену – культури, що є багатозначною та багатоаспектною у своєму розумінні. Термін «культура» походить від латинського слова «cultura» й означає обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати. Ця категорія дає можливість з'ясувати та осмислити найрізноманітніші аспекти буття.

Так, виходячи з визначення Т. Андрущенко, «культура є тим інтегральним феноменом, який за своєю внутрішньою, буттєвотворчою сутністю на основі загальнолюдських якостей – духовності, діалогічності, поваги до суб'єктивної самоідентифікаційності, толерантного ставлення до іншого, визнання інших аксіологічних критеріїв за умов дотримання власних тощо – покликаний єднати людство в певну духовно-світоглядну єдність, для

якої не існує міжцивілізаційних розколів і криз» [8, с. 3]. Саме культура вирізняє людське існування й становить зміст і сенс людського існування, виступає інтегруючим чинником людської цивілізації.

Частиною загальної культури є політична культура, що виступає сукупним показником політичного досвіду, рівня політичних знань та почуттів, зразків поведінки та функціонування політичних суб'єктів [17, с. 4].

Політична культура є складним в структурному відношенні утворенням. Виходячи з цього, підходи до визначення цієї категорії, у першу чергу, пов'язані з розумінням політики як такої.

Як зазначає професор О. Бабкіна поняття «політика», в силу своєї складності, змістової насиченості, амбівалентності, поліваріантності має досить широкий зміст, в якому віддзеркалюються різні її грані. Так, під політикою в повсякденному житті розуміють наступне: реалізація суспільних цілей; служіння суспільним інтересам; здійснення влади й управління державою, спільнотою, прагнення здобути владу; боротьбу суспільних груп, верств, класів та партій між собою; корпоративно упереджене ставлення до суспільних проблем; спосіб розв'язання конфліктів; певний курс, напрям діяльності; приховані закулісні маневри; громадські справи на відміну від приватного життя і т. ін.

Важливим методологічним підходом до розуміння політики є функціональний підхід, згідно з яким політика реалізує в суспільстві різні функції, головною з яких є інтегративна. Через складний механізм влади та управління – політичну систему суспільства – відбувається процес стримування деструктивного впливу соціальних відмінностей на функціонування складових частин суспільного організму, виявлення способів підтримки рівноваги і стабільності політичної системи та самого суспільства. Інтегруюча функція політики полягає в зведенні різних компонентів політичних сил та явищ, в досягненні конструктивної взаємодії різних

суб'єктів політики, організації політичних відносин між ними в певну сукупність, оформленні певних рамок їх діяльності.

Узагальнюючи існуючі погляди на розуміння політики, авторами одного з підручників з політології пропонується таке її інтегральне визначення: політика – одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень [145, с. 26-27].

При аналізі культури політичного протесту, на наш погляд, доцільно користуватися саме таким підходом до розуміння політики. Пізнання та відбиття всього різноманіття та складнощів політики, політико-правових явищ, політичних інститутів та процесів, політичної культури тощо базується на методології як складній системі принципів, методів, підходів, процедур, операцій та засобів політичного аналізу. В останні десятиріччя помітне прагнення певного синтезу різних підходів до інтерпретації методології і розуміння концептуальної єдності ряду її компонентів [15, с. 3].

Відтак, важливою методологічною умовою сучасного політичного аналізу є розуміння амбівалентного єства феномену політичної культури, яке передбачає вивчення шляхом визнання цілісності феномену, різних його аспектів, розуміння того, що тільки разом вони складають сутнісну цілісність, а не вибору якоїсь однієї зі сторін протиріч, які неодмінно виявляє в них дослідник.

Ідеологія методологічного плюралізму передбачає використання усієї сукупності, множинності визначень і підходів до розуміння і усвідомлення сутності і змісту такої складної категорії як політична культура.

Перш ніж дослідити специфіку та особливості поняття «політична культура», необхідно з'ясувати його змістове наповнення. Так, у сучасній довідково-енциклопедичній літературі з політології політична культура



тракується як «частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, ін. соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і дієвих здатностей як суб'єктів політичного життя» [143, с. 507].

Навчальний енциклопедичний словник-довідник за редакцією Н. Хоми пропонує таке визначення даного терміну «політична культура – типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [146, с. 493]. Наведений перелік варіантів трактовок політичної культури далеко неповний. Адже, в сучасному науковому просторі існують різні підходи до розуміння сутності політичної культури та досить широке коло визначень даного терміну.

Перші спроби осмислити феномен політичної культури здійснювалися ще у стародавні часи – у країнах Стародавнього Сходу, в античній Греції та Римі. Ще Аристотель писав про «стан розуму», який породжує стабільність або зміни у суспільстві. Вважається, що вперше термін «політична культура» в науковий обіг ввів мислитель епохи Просвітництва І. Г. Гердер у 1784 році в роботі «Ідеї до філософії історії людства» [223]. При цьому І. Г. Гердера політичну культуру пов'язував із соціальною. Багато з того, що відноситься до соціальної культури, відноситься і до політичної у працях мислителя. Це можна розглядати як досить широке трактування політичної культури як соціальної організації суспільства, загальноприйнятні символи і цінності, звичаї і норми суспільної діяльності. Пізніше, особливо в кінці XIX – початку XX ст. це поняття використовується у політичних дослідженнях представників різноманітних політичних шкіл.

Варто відзначити інтерес філософів епохи Середньовіччя та Нового часу (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер та ін.) до понять, які відображали політичні цінності, традиції, проблеми психологічного, емоційно-чуттєвого фактору в політиці. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. термін «політична культура» використовують у своїх працях російські вчені В. Івановський та М. Острогорський. Систематичне вживання терміну «політична культура» розпочалось в 50-х роках ХХ сторіччя, що було зумовлено технологічними та соціокультурними змінами планетарного масштабу, які суттєво вплинули на розуміння функцій політики, ролі політичного фактору в житті людей [103, с. 164].

В українській науковій думці дослідження різних аспектів політичної культури мало місце ще в працях В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинського та ін. Так, проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована і по-своєму розв'язана фундатором школи у вітчизняній історико-політичній науці В. Липинським у праці «Листи до братів-хліборобів», в якій науковець зазначив, що «політична культура одної нації не може бути механічно перейнята нацією іншою» [104, с. 355] та підкреслив, що «політична культура – це глибоке усвідомлення елітою свого не просто класового, але національного інтересу, активна творча діяльність задля його реалізації в процесі служіння своїй державі і в здобутті політичної влади» [45, с. 67].

У теоретичному плані можна визначити, що феномен політичної культури концептуально відображається в працях Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, С. Хантінгтона, Д. Елазара, Д. Дівайна та інших, які досліджували його переважно з «орієнтаційного» погляду.

Класиками теорії політичної культури традиційно вважають американських політологів Г. Алмонда та С. Вербу, зокрема, визначення, зроблене дослідниками, трактує політичну культуру як специфічну політичну орієнтацію особистості у ставленні до політичної системи, її частин, до своєї

ролі в цій системі. У роботі «Громадянська культура: політичні позиції і демократія у п'яти державах» дослідники виокремили три типи орієнтацій учасників політичної системи: когнітивні або пізнавальні (знання про політичну систему, її входи, виходи, процеси); афективні або емоційні (відчуття щодо політичної системи, її ролі, функціонування); оціночні (судження і оцінки щодо політичної системи, процесів, політичних об'єктів) [Див. 4].

Згідно теорії Г. Алмонда та С. Верби, «громадянська культура» або «культура громадянина», що, за їх визначенням, являється найвищим щаблем політичної культури, притаманна суб'єктам політичного процесу, які у своїй діяльності надають перевагу інтересам усього суспільства, а не приватним або корпоративним потребам [176, с. 155]. Громадянська культура представляє собою єдність прав і обов'язків громадян, їх відповідальне й усвідомлене дотримання. Громадянська культура представляється як особливий різновид загального явища культури, що репрезентує відносини, які відображають, закріплюють та реалізують головні суспільні цінності та інтереси, формують суспільні погляди, знання та форми участі громадян у суспільному житті держави [29, с. 7].

Л. Пай розглядав політичну культуру як сукупність установок, переконань і почуттів, яка впорядковує і надає значення політичному процесу і яка представляє собою основні припущення і правила, які управляють поведінкою в політичній системі; вона включає до себе як політичні ідеали, так і діючі норми управління. До політичної культури Л. Пай включає зміст таких категорій як політична ідеологія, національний характер і дух, національна політична психологія і фундаментальні цінності народу [244, с. 86]. Американські політологи Г. Алмонд і Дж. Пауелл визначають політичну культуру як сукупність індивідуальних настанов і орієнтацій учасників певної системи, як суб'єктивну сферу, що є основою політичних дій [5, с. 86-87].

На думку іншого науковця Л. Дитмера у політичній культурі є те, що належить культурі і не дозволяє зводити її ні до «політичної структури», ані до «політичної психології». Основою аналізу політичної культури є символи, оскільки саме за допомогою них люди виражають і передають один одному свої почуття і цінності і тому політична культура – це система політичних символів, певна семіологічна система, яка передбачає семантичний аналіз змісту політичних символів і понять і включається до більш широкої системи – системи політичної комунікації. Інші дослідники, наприклад, Є. Вятр і Д. Пол вважають, що поруч зі «зразками» політичної свідомості до політичної культури повинні бути включені обов'язково і «зразки» політичної поведінки. Далеко не все в людській діяльності контролюється і фіксується свідомістю, це значить що не всі моделі поведінки індивідів і груп можна вивести з моделей їх свідомості. Найкраще подібну позицію було викладено відомим істориком і політологом Р. Такером: «Культура – це звичний образ життя суспільства, що включає як прийняті способи мислення, а також переконання, так і прийняті зразки поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до управління і політики» [17, с. 5].

Нині, теоретико-методологічну базу дослідження політичної культури як феномена взагалі та українського суспільства зокрема становлять праці таких українських дослідників, як: В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Беха, М. Бойчука, І. Варзаря, К. Ващенко, О. Воляннюк, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, М. Дмитренка, В. Євтуха, О. Картунова, О. Кокорської, В. Корнієнка, Л. Нагорної, Г. Новічкова, М. Остапенко, Л. Півневої, А. Погорілова, Є. Подмазко, В. Ребкала, М. Розумного, О. Рудакевича, С. Рудницького, Ф. Рудича, С. Рябова, О. Стариша, О. Стегнія, Б. Цимбалістого, М. Чурилова, Ю. Шайгородського, В. Шкляра, М. Шульги, В. Ясинської та ін.

Сучасні вітчизняні дослідники для з'ясування сутності категорії «політична культура» як правило пропонують порівняльний аналіз та систематизацію різних концептуальних підходів до вивчення поняття. Так, О. Рябов, В. Чистяков пропонують розглядати три напрями у вивченні поняття політичної культури. До першої групи відносять дослідників, які трактують її як сукупність (систему) знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також політичних інститутів. За такого трактування увага надається дослідженню колективного політичного досвіду регіону, класу, групи і таке ін. Другий напрям репрезентують науковці, які розглядають політичну культуру в якості узагальненої характеристики людини, рівня її політичного розвитку й активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці. До прихильників третього напрямку відносяться ті, хто вбачає у політичній культурі процес, спосіб, форму реалізації сутнісних сил людини, її знань, переконань в громадсько-політичній діяльності [103, с. 164].

Аналізуючи велику кількість підходів до поняття «політична культура» вітчизняний вчений М. Головатий пропонує наступне його визначення, що, на його думку, є найбільш оптимальним: «політична культура – це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення» [46, с. 337]. Дослідник наголошує на суб'єктивно-психологічному і діяльнісному контекстах визначення.

Заслуговує на увагу підхід дослідника І. Циркіна, який виділяє в сучасній українській політичній науці різні інтерпретаційні напрями аналізу політичної культури, що водночас являються взаємодоповнюючими, й при цьому, у певному сенсі, протиставляються один одного, до них відносяться: модернізаційний підхід (В. Горбатенко, Г. Дашутін, М. Михальченко, О. Бабкіна, І. Пантін, О. Білий), структурний підхід (О. Ахієзер, В. Литвин, В. Гельман, Ф. Рудич, Г. Сімон), методологія посткомунізму (В. Полохало,

В. Степаненко), системно-синергетичний підхід (Ю. Богуцький, О. Кучеренко,), функціональний підхід (Т. Алексеева), герменевтичний напрямок (М. Кириченко, Ю. Римаренко), символічний підхід (В. Муляр, І. Лисий) [185, с. 575].

На нашу думку, досить влучною є розроблена українською дослідницею М. Остапенко модель, що систематизує підходи до дослідження політичної культури наступним чином:

- психологічні інтерпретації, у яких увага зосереджується на внутрішніх психологічних орієнтаціях, спрямованих на політичне;
- всеохоплюючі, які розглядають її як феномен, що включає психологічні установки та відповідні їм форми політичної поведінки суб'єктів;
- символічні, де політична культура розглядається як система символів;
- діяльнісні інтерпретації, в яких увага концентрується на поведінковому аспекті політичних процесів;
- ідеологічні інтерпретації, в яких політична культура ототожнюється з ідеологіями та формами суспільної свідомості [131, с. 6-7].

Як бачимо, у працях вітчизняних та зарубіжних науковців існують помітні розбіжності в трактуванні політичної культури. Зміст трактувань переважно обумовлений історичними, відносно сталими і репрезентованими переконаннями та настановами свідомості та моделями поведінки індивідів і груп, а також моделями функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи (Е. Баталов, Б. Цимбалістий). Деякі вчені вважають, що політична культура – це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та сформованість їхньої політичної активності (Н. Паніна, Ю. Пахомов, Н. Чурилов).

Підсумовуючи аналіз різних трактувань політичної культури, професор О. Бабкіна виділяє наступні три основні групи:

- політична культура – суб'єктивна сфера, яка лежить в основі політичної діяльності, це орієнтації, система цінностей символів, вірування і установки індивідів на політичні дії;

- політична культура – це спосіб духовно-практичної діяльності, зокрема реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій і моделі поведінки. В даній групі трактувань політична культура – це політична поведінка, відповідно в структурі політичної культури виділяють компоненти пізнавального, емоційного, оцінного і поведінкового характеру.

- політична культура – це політична свідомість, політична поведінка, які доповнюються функціонуванням політичних інститутів. Вважається, що на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виступає як єдність політичної свідомості і поведінки, то на соцієтальному рівні вона доповнюється культурою функціонування політичних інститутів, які складають політичну систему суспільства [17, с. 5-6].

Аналіз різних трактувань політичної культури дозволяє систематизувати їх аспекти у загальному її визначенні як системи історично обумовлених, відносно сталих і репрезентованих («зразкових») орієнтацій (уявлень, переконань, установок, почуттів, оцінок) і моделей поведінки індивідів і груп, а також стилю діяльності суб'єктів політичного процесу, моделей функціонування політичних інститутів і системи, яку вони утворюють.

З представленого вище видно, що у науковому просторі сформульовано кілька десятків визначень політичної культури. Цей феномен є складним і багатограним, динамічним і одночасно стійким в історичному, просторовому та часовому вимірі. Для сучасної політичної культури притаманні певні загальні особливості:

По-перше, політична культура – це явище, яке має соціальну природу, є органічною частиною загальнолюдської культури, характеризує якість політичної системи суспільства, активно взаємодіє з іншими видами суспільної культури – економічною, правовою, релігійною тощо.

По-друге, має суб'єктивний характер, включає сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників певної політичної системи. Це системна єдність національних, психологічних, релігійних, культурних особливостей політичного суб'єкту. З іншого боку, має об'єктивний, всеохоплюючий і всезагальний характер, пронизує все політичне життя певного суспільства та держави, характеризує політичну свідомість і політичну поведінку.

По-третє, політична культура є цементуючим аспектом політичної системи – фіксує стійкі повторювані зв'язки між елементами та акторами політичного процесу, закріплює стабільні сторони складеного політичного досвіду, забезпечує цілісність та інтегрованість політичної сфери.

По-четверте, детермінує політичну поведінку суспільства, форми участі громадян у політичному житті, функціонування та розвиток політичних інститутів, пропонує певні зразки поведінки та норми взаємовідносин у схемі влада-громадяни. Політична влада та політичні процеси впливають на характер існуючих моделей політичної культури, на її типи.

По-п'яте, необхідність конкретно-історичного підходу до аналізу політичної культури, що є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості, передається від покоління до покоління. Цей процес охоплює індивідуальний, груповий і суспільний рівні політичної культури. До того ж діяльність людей на всіх етапах суспільного розвитку здійснюється в історично визначених формах матеріального та духовного виробництва – які є двома основними сферами існування та розвитку культури.



По-шосте, нова віртуально-соціальна реальність у формуванні політичної культури створює новий вимір громадянської активності та політичної участі. В даних умовах ми можемо робити висновок про формування інформаційно-політичної культури.

По-сьоме, політична культура занурена в інформаційно-політичний простір, активно впливає на нього, як і він впливає на неї.

По-восьме, політична культура є джерелом і одночасно результатом інформаційного впливу, здатна впливати на рівень інформаційної безпеки держави. В такому розумінні вона може виступати в якості дієвого фільтра у сфері захисту від інформаційних маніпуляцій [160, с. 17-19].

Як бачимо, у науковому просторі існує досить велика кількість досліджень сутності політичної культури та термінологічних підходів щодо визначення цього поняття. З представленого вище аналізу можна зробити висновок, що поняття політичної культури дає змогу поєднати ціннісно-нормативні, духовні атрибути політики (знання, ідеали, цінності, почуття) з її поведінковими аспектами, глибше проаналізувати мотивацію політичної поведінки. Як зауважує В. Северинюк, «характеризуючи зв'язок практичних дій особистості чи суспільної групи з тривалим і нерідко болісним пошуком політичних ідеалів, політична культура відображає найбільш стійкі й виразні (типові) риси людської поведінки...Політична культура значною мірою є виявом втіленого на практиці внутрішнього кодексу поведінки, а тому може бути витлумачена як стиль діяльності політичних суб'єктів» [163, с. 84-85].

У світлі цього, варто зазначити, що політична культура формується в процесі політичної соціалізації особистості, під час чого відбувається входження людини в соціально-політичне середовище, де вона опановує певну систему політичних знань, орієнтацій, набуває навичок політичної участі, оволодіває методами політичної діяльності, засвоює зразки політичної поведінки.

Відтак, за змістом та психологічними ознаками політичної поведінки виявляється можливим визначити якість і рівень політичної культури, а також встановити, до якого типу політичних особистостей належить та чи інша людина – лідерів, активістів, компетентні спостерігачів, критиків, пасивних, аполітичних і відчужених громадян та ін. Отже, політична поведінка – це специфічний спосіб існування політичної культури [163,с. 85].

Визнаючи важливість дослідження політичної культури в зазначених аспектах, слід підкреслити, що її дослідження вимагає цілісного підходу. У якості методологічних орієнтирів цілісний підхід передбачає: аналіз політичної культури в єдності теорії і практики; врахування загальносоціологічних характеристик та їх особливого прояву в політичній культурі досліджуваного об'єкта; єдність об'єктивних і суб'єктивних боків політичного життя.

У рамках досліджуваної теми доцільно зупинитися на проблемі взаємодії між діяльністю та культурою. Діяльність виробляє культуру і надає їй реальне буття. Культура ж організовує і регулює діяльність, визначає її способи, ефективність, можливі і необхідні напрямки вдосконалення. Таким чином, культура складає її внутрішню організацію, спосіб, в якому реалізуються потенційні сили людини.

Беручи за основу уявлення про діяльнісне джерело культури політичну культуру можна характеризувати як культуру політичної діяльності. Головна мета політичної діяльності – перетворення соціально-політичних відносин, а культура в цій діяльності виступає засобом зміни не лише політичних відносин, але й особистостей.

Як слушно з цього приводу зазначає професор О. Бабкіна, політична культура шляхом відтворення, передачі з покоління в покоління, засвоєння й функціонування служить засобом діяльності людей з метою реалізації соціальних, класових, національних, корпоративних та особистих інтересів. Це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь

цивілізованості характеру й способів функціонування політичних інститутів, організації всього політичного життя суспільства [17, с. 6].

Якщо ж дослідження політичної культури на індивідуальному, груповому (субкультури) та суспільному рівнях проводяться і є ряд публікацій і наукових розробок (дисертаційних досліджень) з цих тем, то інституційний вимір політичної культури як у вітчизняній, так і зарубіжній політичній науці потребує аналізу та наукового обґрунтування. Відтак, проблеми культури політичного протесту залишаються фактично не дослідженими та потребують подальших наукових розвідок.

Виходячи з цього, варто розпочати з визначення поняття «культури протесту» в цілому, яке в широкому розумінні трактується рядом вчених як соціально-політичний феномен (Т. Роззак, Ч. Рейч). У такий спосіб позначаються явища, що виникають в самій культурі, але суперечать її головним принципам, що йдуть врозріз з її основними установками, ламають її ціннісну структуру. «Культура протесту» як складова розвитку культурних процесів дозволяє зрозуміти специфіку становлення нових форм культури і виявити механізми її оновлення. Феномени «культури протесту» безпосередньо пов'язані з критикою існуючих норм і цінностей, з запереченням домінуючих ідеалів. Саме це заперечення і різка критика існуючого порядку породжують можливість для подальшого створення нових систем цінностей, що дозволяє обґрунтувати об'єктивну необхідність існування «культури протесту», яка періодично забезпечує відтворення світових соціокультурних процесів [170].

Найбільш яскравим і повним прикладом розробки поведінкової концепції політичної культури є робота Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура: політичні установки і демократія в п'яти державах», що стала класикою сучасної політико-соціологічної літератури, про яку вже згадувалося вище. В останній версії визначення політичної культури автори виділяють чотири її основні, або базові, риси. По-перше,

політична культура характеризується сукупністю політичних орієнтацій, властивих населенню в цілому або його групам. По-друге, компонентами політичної культури є пізнавальні, емоційні та оціночні складові. Це знання та вірування щодо політичної реальності, почуття щодо політики, прилученість до політичних цінностей. По-третє, зміст політичної культури складається під впливом ряду факторів: дитячої соціалізації, освіти, відкритості засобам масової інформації, контактів з урядовими організаціями, впливу соціально-економічної дійсності. По-четверте, хоча політична культура впливає на політичні та урядові структури та їх функціонування, проте зовсім не детермінує їхню діяльність. Причинна залежність між політичною культурою та політичними структурами, функціональними особливостями останніх є двосторонньою [4; 197].

Протестна політична культура розглядається як система соціальних та політичних зв'язків і відносин суб'єктів, що перебувають у взаємодії один з одним і з політичною системою в конкретних умовах місця і часу. Ці зв'язки і відносини обумовлені історичними, економічними, політичними, соціокультурними, соціально-психологічними факторами і утворюють систему «взаємодіючих структурних елементів в єдиному механізмі формування політичної культури [75, с. 114-130], а отже протестної політичної культури. При такому підході базовою підставою (критерієм) даного трактування може бути характер суб'єктно-об'єктних відносин, багато в чому зумовлених типом політичної системи та ментальною складовою, що історично склалася в розглянутій громадянській культурі.

До структури протестної політичної культури входять політичні потреби та інтереси, знання про політику, переконання, ціннісні судження, зразки поведінки йдуть врозріз основним течіям політичного життя.

Об'єктивні механізми формування протестної політичної культури включають в себе частину системи соціальних зв'язків і відносин соціальних і політичних суб'єктів, обумовлених об'єктивними історичними і реальними

для поточного політичного процесу (в рамках існуючої політичної системи) явищами.

Факторами, що впливають на формування протестної політичної культури, в межах дії цієї групи механізмів виступають географічне і геополітичне становище країни, її розміри, клімат, етнічна структура, тип політичної системи суспільства, його соціально-історичними традиціями; соціальним і економічним устроєм; формою правління; формою державного устрою; характером політичного режиму (демократичний, авторитарний, ліберальний, тоталітарний, змішаний і т. п.); соціально-політичними відносинами (стабільними або нестабільними; консенсусними; гостро конкуруючими); політико-правовим статусом громадян (конституційними, фіктивним); характером політико-ідеологічних, соціально-культурних відносин в суспільстві (активних, пасивних, терпимих, антагоністичних, толерантних); культурою спілкування; історичним укладом способу життя; національних традицій; ступенем розвитку громадянського суспільства; міжнародних відносин; системою соціально-економічних відносин.

Протестна політична культура передбачає, що громадяни виступають активними суб'єктами політичного життя, що вони в змозі реально впливати на політичну систему через участь у виборах, через організацію груп тиску, політичних партій для вираження своїх інтересів. У структуру протестної політичної культури включаються політичні потреби та інтереси, знання про політику, переконання, ціннісні судження, зразки поведінки, що йдуть врозріз з основною течією політичного життя.

Протестна політична культура безпосередньо пов'язана з критикою існуючих норм і цінностей, із запереченням домінуючих ідеалів, що породжує можливість для виникнення нових систем цінностей, формування стереотипів свідомості і масової поведінки. Будучи складним фактором політичного розвитку, культура політичного протесту являє собою систему історично сформованих, відносно стійких, установок, переконань, уявлень,

моделей поведінки, що виявляються в неприйнятті існуючого політичного курсу, які виражаються певною акцією, дією, вчинком протестного характеру.

Таким чином, щоб адекватно оцінити реальні перспективи формування в Україні протестної політичної культури, важливо наступне: по-перше, треба не тільки якомога більш неупереджено визначити характер інституційного середовища, але і врахувати динаміку масових настроїв, в тому числі і тих, що стосуються ставлення до демократичних цінностей та інститутів. По-друге, час припинити «списувати» всі наявні прорахунки на спадщину «комуністичного минулого». Базові моделі соціально-економічної діяльності населення, незважаючи на всі деформації, в типологічному сенсі стають все більш європейськими, орієнтованими на раціональний індивідуальний вибір [60].

З огляду на зазначене вище, можна зробити висновок, що протестна політична культура – це свідоме невиконання правил, встановлених політичним режимом. Демократичний політичний режим дає людям набагато більше шансів участі в політичному процесі. Держава сама запрошує своїх громадян розділити відповідальність за події. В умовах тоталітарного режиму, що прикривається ідеологічної непогрішністю і намагається сформувати тип «нової людини», рамки «творчої поведінки» визначені зверху і надзвичайно звужені.

## **1. 2. Основні концепції та наукові підходи дослідження політичного протесту: понятійно-категоріальний аналіз**

Виходячи з представленого в попередньому пункті аналізу, можемо зробити висновок, що політична культура включає в себе ті елементи і феномени суспільної свідомості і в більш широкому плані – духовної культури тієї чи іншої країни, які пов'язані з суспільними процесами і

суттєво впливають на форми, формування, функціонування і розвиток держави і політичних інститутів. Виходячи з цього особливо актуалізується проблема вивчення політичної поведінки широких мас населення в цілому та політичного протесту зокрема.

Вагомий вклад в розробку теорії політичного протесту зробили Дж. Дженкінс та Б. Кладерманс, які у книзі «Політика соціального протесту: порівняльні перспективи держави та соціальних рухів (соціальний рух, протест та розбіжності)» розглядають сутність політичного протесту, різновид соціальних рухів та їх відмінність від політичних партій, протестний потенціал держави та громадських організацій. Також, із зарубіжних дослідників дослідженням політичного протесту займались С. Терроу, У. Милбрайт, А. Марш, Дж. Шарп, К.Маркс, Н. Смелзер, Ч. Тіллі, Дж. Дженкінс і Б. Кландерманс та ін. Вагомий вклад у розробку теорії політичного протесту внесли і вітчизняні дослідники: В. Костюшев, В. Горьковенко, Д. Челпанова, В. Сафронов, Г. Вайнштейн, М. Назаров, М. Сабітов, С. Поздняков та ін.

Слово «протест» походить від латинського *protestor* – «публічно доводжу») і означає заперечення. Протест – це відкрите, більш-менш офіційне вираження різкої незгоди з чим-небудь істотним, рішуче заперечення проти чого-небудь. Під політичним протестом найчастіше розуміється «свідоме невиконання правил, встановлених політичним режимом» або різновид «неконвенціональної дії, тобто дії, що не відповідає законним і традиційним нормам режиму» [162, с. 116-130].

Це визначення ототожнює політичний протест з «акціями, що виходять за рамки демократичних процедур», з «насильством, спрямованим на зміну режиму». Сформулювавши таким чином визначення політичного протесту Сафронов В. В. вважає, що до явищ політичного протесту не можна віднести політичну поведінку, «яка може проявлятися у формах, що не несуть безпосередньої загрози режиму (електоральний абсентеїзм, підтримка

опозиції на виборах»). Настільки істотне обмеження можливих проявів політичного протесту носить явно однобічний характер, збіднюючи як саму категорію, так і політичну дійсність, яка вельми багата й різноманітнішими нюансами станів політичного протесту за рамками неконвенціональності.

Насправді, у багатьох демократичних країнах певні акції протестного характеру не тільки узаконені, але й цілком вписуються в усталені норми політичної поведінки. Пікети, демонстрації, політичні ходи, акції громадянської непокори аж до блокування залізничних шляхів і автомагістралей складають досить поширену політичну практику і сприймаються владою і населенням досить терпимо.

Більш того, протестні акції можуть розглядатися як показник зрілості громадянського суспільства, як цілком припустимий спосіб захисту цивільних і соціальних прав населення, що веде до вдосконалення політичної системи суспільства. Разом з тим, було б помилкою відносити будь-яку незгоду з політичним режимом або його конкретними діями до явищ політичного протесту. Далеко не завжди подібна незгода співпадає з готовністю (навіть потенційною) брати участь у політичних акціях протесту. Крім того, можливі випадки, коли в конкретній політичній ситуації вибору форми і спрямованості політичної поведінки людина, схильна до критичного сприйняття чинної влади, швидше встане на її захист, ніж братиме участі у заходах протидії цій владі. Не можна, на наш погляд, назвати протестним і прагнення людини бути вільною від політики, тобто не брати в ній участь з яких-небудь моральним, світоглядним міркувань або навіть через просте небажання бути публічно активною.

Слід зауважити також, що в літературі немає сталої єдності уявлень про специфічні ознаки даного феномена, що відрізняють його від інших проявів протестної поведінки. Недостатнім виявляється й методологічне опрацювання підходів до дослідження політичного протесту, а також зв'язок



висунутих тут гіпотез з теоретичними положеннями сучасної політології, соціології та конфліктології.

Тому досить часто зустрічається дуже розширювальне трактування поняття політичного протесту як політичної поведінки, спрямованої проти існуючої влади або її окремих дій, аж до прагнення до зміни самого політичного режиму.

Важливий внесок у дослідження масової поведінки і соціально-політичного протесту внесли представники конфліктологічного напрямку. За формами прояву конфлікт, з точки зору adeptів цього підходу, підрозділяється на протест і повстання. При цьому протест розглядається як форма прояву політичного конфлікту, предмет якого стосується конкретних дій і політичної влади. У більшості випадків протестна поведінка виявляється не такою тривалою і включає такі форми, як демонстрації, загальні страйки, вуличні сутички та інші дії, пов'язані з порушенням громадського порядку. Порівняно з протестом, повстання стосуються більш фундаментальних питань рівня «хто править», «за допомогою яких засобів», і, як правило, передбачає застосування обопільного збройного насильства представниками політичного режиму та його опонентами. З точки зору конфліктологічної моделі (Л. Козер, Р. Дарендорф, К. Боулдінг та ін.) уявлення про соціальний порядок, напруженість і протест – це неминучий результат будь-яких соціальних змін, а суспільство – це система суперечливих соціальних взаємин, сповнена неминучої соціальної напруженості та протестів [47, с. 138].

В рамках конфліктологічного підходу, Р. Дарендорф розглядає протест як форму конфлікту який пов'язаний з відкритими зіткненнями соціальних груп, які намагаються реалізувати протилежні інтереси, починаючи від політичних, економічних, закінчуючи релігійними та культурними та ін. Р. Дарендорф вважав, що головним джерелом протестів та конфліктів є політичні суперечки між соціальними групами, які пов'язані з концентрацією

влади в руках одних та її відсутністю у інших, тому розподіл, утримання та здобуття влади незмінно будуть залишатись основними причинами появи в середині суспільства політичних протестів [168, с. 104].

В рамках функціонального підходу Е. Шилз та Т. Парсонс розробляли основи структурно-функціонального аналізу. Значний внесок вони внесли у наукову розробку макро-соціологічної теорії, проблем дефініції суспільства. Кожне суспільство, на їх думку складається з центру і периферії, від взаємовідношення яких залежить тип суспільства. Шилз виділив і досліджував декілька типів взаємозв'язку між ними і відповідно кілька типів суспільства. Сучасне суспільство, з його точки зору, на відміну від попередніх і східних суспільств, де харизма найчастіше розташовувалася в центрі, характеризується більш широким її розподілом. Основними факторами, що створюють та зберігають суспільство, є, з точки зору Е. Шилза, центральна влада, згода та територіальна цілісність. Особливу увагу, як інтегруючому фактору, Е. Шилз надавав культурі, виділяючи головну (центральну) культуру і варіантні культури. Для ефектнішого функціонування суспільства центральна культурна система повинна включати продукти культури, позитивно орієнтовані до центральної інституційній системі. У випадку розбіжності між ними центральна інституційна система втрачає свою законність, що веде до соціального конфлікту та порушення соціального порядку. Е. Шилз є прихильником концепції рівноваги, згідно з якою суспільство розглядається як система, яка відновлює «соціальний порядок» в умовах порушення його рівноваги [126, с. 12-13].

З функціоналістської точки зору, соціальна напруженість і протести являють собою аномалію, хворобу, випадковість, прикре відхилення у діяльності соціальної системи, а завдання вчених та громадськості полягає в тому, щоб своєчасно виявити, дослідити знайти шляхи вирішення конкретної проблеми з мінімальними для суспільства витратами [47, с. 138].

Г. Спенсер відстоював концепцію поступового розвитку суспільства, без революційних катаклізмів (революції він вважав соціальними патологіями), і його подібності до функцій людського організму. Відповідно до такого розуміння суспільного розвитку він розрізняв два типи суспільства – військове та індустріальне. За Г. Спенсером, у військовому суспільстві існує військова деспотична влада, яка відповідає умовам жорстокої боротьби людей за виживання, де перемагають сильніші, хитріші, підступніші [41, с. 125].

Суспільство індустріального типу, навпаки, ґрунтується на добровільному співробітництві та індивідуальному самообмеженні. Воно характеризується у всьому тієї ж індивідуальною свободою, яка також полягає в існуванні політичного протесту, як можливості мас впливати на центральну владу [127, с. 48]. Е. Дюркгейм, хоч і не займався соціальними проблемами політики, але заклав основні принципи методології позитивістської соціології, яка слугувала основою розвитку політичної науки. Він зазначав, що суспільство стає нестабільним в умовах аномії, тобто відхилення від існуючих суспільних норм і цінностей [41, с. 126]. Отже, можна зазначити, що Е. Дюркгейм вважав появу протестних настроїв дестабілізуючим фактором, який негативно впливає на функціонування всього суспільства, при цьому чинником який впливає на появу політичних протестів, може виступати діяльність органів державної влади, які відійшли в своїй діяльності від існуючих в соціумі норм та цінностей, тим самим спонукаючи суспільство за допомогою протестів відстоювати свої права та свободи.

З точки зору представників елітарних концепцій суспільство поділяється на творчу меншість – еліту, яка здійснює управління, і масу, нездатну до активної і творчої діяльності. В. Парето обґрунтував закон циркуляції еліт. Згідно з цим законом спочатку владу захоплює та еліта, котра використовує силу як засіб здобуття й утримання влади (еліта «левів»),

а їй на зміну приходить інша еліта, яка здобуває владу за допомогою переконання (еліта «лисиць»). Циркуляція еліт, за В. Парето, відбувається також по вертикалі – зверху вниз і знизу вверх. Вертикальна циркуляція настає тоді, коли еліти перетворюються у гальмо розвитку і їх усувають шляхом революції [41, с. 128]. Тобто каталізатором всіх протестних рухів та настроїв у суспільстві стає меншість (еліта). Як зазначає В. Парето, у суспільства є можливість усунути владу яка не здатна відповідати суспільним вимогам, тому можна припустити, що крім «левів» та «лисиць» постає інший вид еліти, який здатний об'єднати в собі риси цих двох та очолити протестний рух в середині суспільства, або відбувається ротація елітарних прошарків, які оновились з метою відповідати сучасним викликам суспільства, тим самим закон циркуляції еліт залишається незмінним.

Серед політичних течій виділяється системний підхід Д. Істона, який сформулював вчення про політичну систему. За Д. Істоном, головне призначення систем полягає у розподілі цінностей та вимушеному визнанні цього більшістю суспільства на тривалий час. Неспроможність системи виконувати розподіл цінностей призводить до зростання напруги в ній і навіть до її руйнування [41, с. 136].

У такої системи є вхід, на який ззовні надходять імпульси – вимоги та підтримка. На виході системи – політичні рішення, з допомогою яких розподіляються цінності, а також здійснюються політичні дії. Сигнали, що надходять на вхід системи, їх характер і інтенсивність залежать від здатності системи до задоволення потреб громадян та від реакції на скарги і невдоволення. Підтримка, що надається системі, посилюється, коли система задовольняє запити і вимоги людей. В іншому випадку підтримка системі слабшає, що може призвести до часткової або повної кризи політичної системи. Вимоги і підтримка повинні постійно надходити в систему, бо інакше вона перестане функціонувати [89, с. 38].

Політична система може по-різному ставитися до вимог, що йдуть від населення. Тоталітарні системи, наприклад, пригнічують їх, створюючи образ могутньої і непереможної сили використовують розгін демонстрацій протесту. Демократичні систему навпаки, беручи до уваги вимоги суспільства у вигляді протестів, робить все, щоб знайти консенсус з протестуючою групою або намагаються вирішити проблеми, які підіймають дані верстви суспільства.

До сучасних політичних концепцій належать концепції тоталітаризму які розглядають проблеми природи тоталітаризму глибоко досліджені в працях Х. Арендт. Так, Х. Арендт пояснювала походження тоталітаризму з атомізованого суспільства, яке складалося не з громадян, а із маси, яка виникла внаслідок розкладу класової системи і, перебуваючи в стадії загальної розгубленості, шукає вождя, без якого вона є натовпом. Водночас вождь без мас – ніщо. В такому суспільстві, де існує рух заради руху, терор стає головним стрижнем політичної діяльності. Х. Арендт розрізняла «терор революційної диктатури», спрямований проти противників режиму, і тоталітарний терор, спрямований проти всіх. Вона вважала, що основна відмінність тоталітарних диктатур від попередніх полягає у нерозривному зв'язку ідеології й терору [41, с. 78].

У ХХ столітті такі провідні теоретики соціології та політичної науки, як Г. Лебон, Г. Олпорт, Р. Мертон, Р. Тернер, Н. Смелзер та інші, зверталися до проблематики соціальних рухів та різних видів і форм соціального протесту. Протест розглядається західними вченими і в теорії мобілізації ресурсів, яка є одним з напрямків соціології суспільних рухів. Вона з'явилася в 70-ті роки ХХ ст. У рамках цього підходу громадський рух визначається як притаманна тому чи іншому суспільству сукупність установок на соціальні зміни. Дана теорія розглядає соціальні рухи як нормальний, раціональний, інституціоналізований політичний виклик незадоволених груп. Межа між

конвенціональної політикою і соціальним рухом розмивається, але не зникає зовсім.

Громадський (протестний) рух – це конфліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади і соціальних суб'єктів. На думку А. Обершола, соціальний конфлікт виникає як реакція на невдоволення існуючою системою. Політичне невдоволення може мати кілька причин. По-перше, воно виникає в соціальних групах, які перебувають під зовнішнім, найчастіше іноземним, правлінням, або як наслідок зменшення владних повноважень місцевих регіональних груп влади в результаті політики уніфікації і централізації. Це – конфлікт між елітами різного рівня. Населення зазвичай підтримує в таких рухах опору свої старі еліти, не знаючи, чого можна чекати від нових. По-друге, причиною політичного невдоволення може стати вимога соціальних груп або суб'єктів великих владних повноважень, прав і визнання з боку влади. Результатом зазвичай стають рух колективного протесту і опозиція. По-третє, виникає невдоволення, коли владні повноваження знаходяться у групі, яка втратила свою легітимність, але намагається утриматися при владі неправомірними способами, найчастіше шляхом фальсифікації виборів. Нарешті, політичне невдоволення може викликати неефективна влада, не здатна забезпечити вирішення найбільш важливих своїх завдань, наприклад, захистити єдність території і національні інтереси від зазіхань іноземних спільнот [57, с. 73-82].

Як бачимо, політичний протест є багатовимірним поняттям у політичній науці. Під ним розуміється сам факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади, який проявляється фактичною дією; також це внутрішнє несприйняття існуючих у суспільстві політичних цінностей та відносин, що викликає пасивний спротив та не проявляється публічно. Існування незгодних, інакомислячих, незадоволених, протестуючих - це невід'ємний атрибут існування політичної дихотомії «за» і «проти», тому йдеться про оптимізацію політичних відносин у суспільстві, що сприятимуть

досягненню спільного знаменника, який виражатиметься у формі спільної мети діяльності різних суб'єктів політичного процесу.

У сучасній політичній науці політичний протест трактується як одна з форм вияву незгоди окремої особи чи певної соціальної спільноти з панівним політичним курсом або рішенням вищих органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також стосовно тих чи інших соціальних явищ, політичних дій [143, с. 549].

Також широкої вживаності отримала інтерпретація поняття «політичний протест» як «виду політичної участі, що виражається у негативному ставленні до політичної системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі» [146, с. 557].

Будучи похідним фактором політичного розвитку, політичний протест постає перед дослідником як вельми складне, багатовимірне явище політичного життя. На думку С. В. Позднякова можна виділити наступні якісні виміри політичного протесту [140, с. 8].

По-перше, політичний протест може існувати у вигляді внутрішнього стану неприйняття політичним суб'єктом пануючих у суспільстві політичних відносин або політичної системи в цілому. У політиці роль суб'єктивного чинника надзвичайно велика (тут не йдеться про «суб'єктивний чинник історії», категорії, настільки ґрунтовно розробленої в історичному матеріалізмі). У даному контексті мова йде про «суб'єктивне» в діяльності, тобто про специфічний феномен, що формує початок всякої, в тому числі й передбачуваної, поведінки та дії. Умонастрої, що складаються у суспільстві, громадянська позиція або схильність до того чи іншого сценарного варіанту розвитку подій можуть відіграти в політиці істотну роль. Особливо вона зростає, коли певний суб'єктивний настрій стає масовим явищем.

По-друге, політичний протест – це певна форма вираження незгоди, опору, неприйняття пануючого політичного курсу, тобто те, що найчастіше виражається певною акцією, дією, вчинком протестного характеру. Арсенал

подібних дій не просто великий, він невичерпний. Можна вести мову про масові та індивідуальні форми політичного протесту, про мирні і немирних, організовані і стихійні, прямі і демонстративні, звичайні та нетрадиційні політичні акції протестного характеру. Крім того, сама протестна поведінка може значно урізноманітнитися, залежно від цілого ряду причин, набуваючи тієї чи іншої форми та стану. Зокрема, в політичній науці існують такі поняття як «протестна активність» і «протестний потенціал». Перше характеризується ступенем охоплення громадян різними формами протесту, а також динамікою розвитку протестної поведінки. Друге – схильністю громадян брати участь в протестних акціях за певних умов.

Нарешті, по-третє, політичний протест – це явище політики, атрибут політичного, що представляє собою протидіючі сили, рухи, тенденції, що йдуть врозріз із основною течією політичного життя. Як такий, політичний протест присутній в будь-якій системі політичних відносин, супроводжує розвиток будь-якого політичного режиму і в принципі неусувний з політичної сфери.

Таким чином, політичний протест виражає складний, суперечливий, циклічний, нелінійний характер політичного розвитку. Поза політичного протесту в тій чи іншій формі, політичний розвиток як реальний процес не існує. В той же час, всяка зміна форм і методів проведеної політики неминуче впливає на особливості існування і прояву станів політичного протесту.

С. Терроу при визначенні сутності протесту, акцентував увагу на тому, що визначає політичний протест виступає як використання руйнівних колективних дій, спрямованих на інститути влади, політичні еліти та на інші пануючі групи, та покликані для досягнення деяких колективних цілей і вимог самих протестувальників. Також, С. Терроу виділив п'ять основних компонентів які притаманні протестним діям:



- 1) прямиий характер, за допомогою якого відкидається інституційне посередництво;
- 2) можливість насильства, яке є формою ультимативного протесту;
- 3) експресивність протесту – протестувальники часто не здатні заявити інструментальні вимоги і висловлюють протест за допомогою алегоричних звинувачень і неадекватною лексикою;
- 4) спрямованість вимог протестувальників на інші групи або елітні угруповання;
- 5) наявність, незважаючи на експресивність протесту, визначеної стратегії при виборі форм поведінки, об'єкта критики і власних цілей [161].

Досліджуючи феномен політичного протесту варто звернутись до визначення його суб'єктів і об'єктів. Перш за все важливо розуміти сутність цих понять. Так, за визначенням О. Бабкіної, наведеним у Політичній енциклопедії за редакцією Ю. Левенця, Ю. Шаповала, «суб'єкти і об'єкти політики» – в політології це рефлексивні поняття, які означають взаємодію в політиці і показують вектор її напрямку. Об'єкт в політиці – та частина політичної реальності, системи, на яку спрямована діяльність суб'єкта в політиці. Об'єктом в політиці можуть виступати політичні відносини, політична система з її інститутами, соціальні групи і особистості, включені в політичний процес. Політична суб'єктність взагалі є властивістю великих соціальних груп, лише вторинно і умовно властива їх інститутам (політичним організаціям) і членам що здійснюють важливі політичні ролі (ідеологи, лідери тощо.). Суб'єкт в політиці – джерело цілеспрямованої, предметної політичної діяльності на об'єкт. До суб'єктів в політиці відносяться: особи, класи, соціальні прошарки, політичні інститути, етноси, конфесіональні і демографічні групи та ін., які мають і реалізують свій соціально-політичний інтерес. Суб'єкт і об'єкт в політиці – рефлексивні (взаємозамінюючі) величини: той самий інститут, або соціальна група, можуть бути одночасно і суб'єктом і об'єктом, можуть обмінюватися місцями; але і є

взаємозалежними поняттями: об'єкт проявляє такий же вплив на суб'єкт, визначаючи методи і способи взаємодії, створюючи алгоритм і матрицю політичної діяльності, обмежуючи простір активного суб'єкта, який, в свою чергу, також змінює об'єкт. В суспільстві і об'єкти і суб'єкти – індивіди – носії соціально-політичних якостей. Тому часто розрізняють «суб'єкт політики» (відображає діяльнісну сторону поведінки особи, або соціальної групи, які можуть і не визнавати мети власної активності) і «політичний суб'єкт» (у випадку, коли діяльність суб'єкта свідома). В понятті політичної суб'єктності містяться два інтегрально пов'язані між собою елементи: свідомість (для практичного втілення політичних цілей та ідеалів необхідне знання про об'єкт, ціннісно-оціночна шкала, тощо) і активність (сама реальна дія). В політичній діяльності виділяють два типи відносин: суб'єктно-об'єктні і міжсуб'єктні (суб'єктно-суб'єктні) [142, с. 695-696].

Суб'єктами ж політичного протесту можуть виступати індивіди, соціальні групи, опозиційні по відношенню до влади структури: політичні партії, громадські та громадсько-політичні об'єднання та рухи тощо. Але опозиційність сама по собі не є підставою для протестних дій, приводом для зростання протестної активності виступають найчастіше непопулярні політичні рішення і заходи, здійснювані на їхній основі представниками політичної влади. У цьому випадку протестні дії набувають, по-перше, більш широкого резонансу, оскільки відносяться до ситуації «порядку денного», і, по-друге, отримують додаткову підтримку з боку громадської думки, яка допомагає домогтися від влади необхідних поступок.

Первинним суб'єктом політичного протесту виступає індивід. Тому під суб'єктами політичного протесту можна розуміти всіх тих, хто приймає реальну участь у в акціях протесту, незалежно від рівня впливу на прийняті рішення. Кожний із діючих суб'єктів може застосовувати спеціальні способи і методи дії на центри прийняття політичних рішень, а відповідно володіє і власними можливостями впливу на владу, самостійною роллю у формуванні

розвитку різних політичних процесів.

Загалом у політичному протесті можна виділити декілька рівні суб'єктів: 1. Конкретні індивіди. Саме через них найбільш повно і конкретно виявляє себе весь спектр політичних подій. Вплив на процеси політичного характеру з боку таких суб'єктів може бути безпосереднім (мітинги, демонстрації і т. д.), або ж опосередкованим (відмова від участі в голосуванні тощо). 2. Партії, суспільні об'єднання, рухи, фронти, великі соціальні групи, що утворилися на засадах етнічної чи соціально-класової диференціації. Такими суб'єктами політичного протесту можуть бути верстви, демографічні групи та ін. Велика суспільна група стає суб'єктом політичного протесту за умов: міцних внутрішніх зв'язків; усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а від так відчуття самотності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності і т. ін.

У сучасній політичній науці також визначають три основні типи суб'єктів політичного протесту: індивідуального (мікроактора), групового (макроактора), інституціонального (організаційного актора). Суб'єкти всіх трьох типів є внутрішньо структурованими. Так до груп відносяться різні колективи (від не формальних до офіційних, від тимчасових до стійких, від локальних до транснаціональних організацій). Інститути також включають в себе цілий ряд організацій які виконують представницькі і виконавчі функції в політичній системі. Щодо індивідуальних суб'єктів деякі вчені відносять три види акторів: рядового громадянина, чия участь в протесті обумовлена груповими інтересами; професійного діяча, який виконує в державі функції управління та контролю (політичні еліти, професійна бюрократія), а також приватного індивіда, який діє незалежно від групових цілей і не виконує при цьому якихось професійних зобов'язань.

Поряд з поняттям «політичні суб'єкти» розглядається поняття «об'єкт політики», тобто той, на кого направлені дії суб'єктів політичного протесту. Об'єктом політичного протесту в різних сферах життя суспільства є

відносини соціальних груп з приводу життєво важливих для зазначених груп і суспільства загалом інтересів, а також відносини між ними та державними інституціями. Об'єкт (ті, на кого спрямована діяльність суб'єкта) являє собою пасивний елемент влади, від нього вимагається готовність підкоритися волі суб'єкта. Тут йдеться, по-перше, про такі поняття, як власність, влада, морально-етичні норми; по-друге, форми і методи реалізації економічної, культурної, соціальної та інших різновидів політики.

Сфера політики та специфіка політичних інтересів дозволяють визначити об'єкти політичного протесту, які в сучасній політичній науці розподіляються на такі групи: організовані канали суспільно-політичного життя та процеси політичного розвитку. Перша група передбачає створення державних органів, масових організацій, напрацювання політико-правових норм, визначення принципів діяльності організаційних структур, повноважень і взаємовідносин політичних інститутів, формування демократичних процедур політичної діяльності; до другої групи відносяться – розвиток громадської участі у розробці та прийнятті політичних рішень; розвиток політичної свідомості і політичної культури громадян, зміцнення інститутів влади та політичних структур. Важливу роль тут відіграють процеси політичної соціалізації та громадянська освіта, як засоби інтегрування соціальних об'єктів, розвитку особистості як суб'єкта політичних відносин, для якого характерні громадська відповідальність, активна політична позиція, навички суспільно-політичної діяльності тощо [142, с. 695-696].

Повертаючись до з'ясування сутності політичного протесту, варто зауважити, що протести виступають легітимною та відносно популярною формою участі індивіда в політичній діяльності. Більшість дослідників, які вивчають політику та культурологічні чинники протестів розрізняють дію цих феноменів в різних політичних режимах. Протест як форма висловлення

незадоволення існуючим політичним порядком є складовим елементом політичних процесів [239, с. 15].

Демократія, як правило, відкрита для організованих протестів за умови, якщо вони не є насильницькими. У авторитарній системі, навпаки, завдання координації та управління громадським протестом є набагато складнішим. Як слушно зазначає Т. Кремень, «головний виклик полягає в тому, що в громадян авторитарної держави не вистачає можливостей вільно й відкрито організовуватися, використовувати традиційні мас-медіа для того, щоб поширювати свої ідеї. У свою чергу, вчена наголошує, їхня активність призводить до ризиків, оскільки авторитарний режим використовує будь-які інструменти, щоб придушити протест (повстання). Отже, обізнаність громадян щодо основ режиму, як і схильність проти нього протестувати, є низькою» [95, с. 30].

Як і у випадку організації протестів за умови існування демократичної політичної системи, так і у випадку протестів в авторитарній державі, мова йде про політичну культуру громадян загалом, що являється одним із складових аспектів мобілізації, та культуру політичного протесту зокрема, формування якої виступає важливою складовою підтримки протесту.

У політологічному контексті протест можна розглядати як універсальну категорію, яка проявляється у взаємодії суб'єктів політики, служить формою політичної участі та вираження громадської думки, політичної активності громадян, їх політичної поведінки.

Аналіз природи і сутності феномену політичної активності спрямовує нашу увагу до діяльнісного підходу. Діяльнісний підхід до вивчення політики як суспільного явища, за свідченням авторів підручника «Філософія політики», набуває «особливого поширення у 70-ті роки ХХ сторіччя, передбачає розуміння людської діяльності як сукупності конкретних поведінкових актів, вчинків людей, здійснюваних свідомо й цілеспрямовано,

які призводять до перетворення людьми обставин їхнього життя та, що є найголовнішим, до перетворення їх самих» [179, с. 142].

У сучасній науковій літературі позначення підходу до політики з позиції поведінки людини має назву «політичний біхейвіоризм» від англійського behaviour – поведінка [144, с. 255]. Біхейвіоризм, як один з наукових напрямів, свої корені має у психологічній науці. Використання його у політичних науках надало можливість звільнитися від абстрактного підходу до фактів і акцентувати увагу на вивченні індивідуальної поведінки, що піддається спостереженню – політичної поведінки, зокрема вивчення і пояснення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку, а також умов, необхідних для раціонального соціального планування і контролю. Зазначений напрям досліджень у політичній науці започаткували Ч.Мерріам, Г.Госнелл, Г.Лассуелл у 30-х роках ХХ століття. Ч.Мерріам та Г.Лассуелл першими використали біхейвіористичне розуміння поведінки людини як сукупності рухових та вербальних відповідей (реакцій) на вплив зовнішнього середовища (стимули); врахування впливу політичних (об'єктивних) та психологічних (суб'єктивних) чинників на її поведінку. Ряд вітчизняних і світових дослідників (О.Поляков, Г.Дж. Берман, Дж.Холл та ін.) вбачають саме в категорії «діяльність» важливий методологічний ресурс, який може сприяти створенню інтегрованого розуміння політичного життя і політичних процесів.

У цілому методологічні роботи, які з'явилися у суспільствознавстві з питань діяльності і поведінки виступили теоретичним джерелом досліджень політичної діяльності, політичної поведінки, політичної участі.

Слід відзначити, що у сучасній політичній науці є певна плутанина у питанні визначення сутності та співвідношенні таких понять як політична поведінка, політична діяльність, політична участь, політична активність. Так, наприклад, російський науковець О.Демідов політичну активність, політичне

відчуження, політичну пасивність розглядає стани політичної діяльності, а політичну діяльність як один із видів політичної поведінки.

Керуючись критерієм «мотив – дія – організаційна форма», Г. Новічков запропонував рівні політичної активності, котрі, на його думку, віддзеркалюють її суб'єктивно-об'єктивну природу: політична пасивність; неадекватна політична активність – зумовлена наявним рівнем політичної свідомості, вмотивована (в т.ч. ідейно) політична бездіяльність або навпаки – удавана, показна посилена діяльність («квазіактивність»); стихійна політична активність, яка спонукається суто буденною свідомістю, слабо вмотивована, не має усталеного ідейно-політичного базису, піддається змінам під впливом соціальних настроїв, почуттів, ситуацій і об'єктивується у масових формах політичної участі («як усі»), часто на рівні присутності або епізодичних дій (як цей вид активності, так і наступний найбільш характерні для студентства); політична активність як необхідність – усвідомлена і позитивно спрямована, але не на рівні глибоких ідейно-політичних переконань, базується на теоретичній, а іноді й буденній свідомості, матеріалізується (нерідко вельми інтенсивно) в політичній участі, рідше – в політичному функціонуванні, управлінні; політична активність як потреба – домінує теоретична свідомість, її осердям є стійкі ідейно-політичні переконання, об'єктивується вона, зазвичай, на функціонально-інституціональному рівні [122, с. 14-19].

У питанні співвідношення понять політична поведінка, політична діяльність, політична участь, політична активність, ми абсолютно підтримуємо позицію В.Бортнікова, який вважає, що професійна участь, професійна політична діяльність, політична поведінка – це різні прояви політичної активності. Зазначені поняття виступають у ролі її якісних характеристик, форми здійснення, ступені залучення індивіда до політики. Зазначені прояви активності автор розглядає крізь призму таких

філософських категорій як «стихійність» і «свідомість», «якість», «кількість» та «міра» [26, с. 524].

Протест розглядається політологами в якості однієї з найбільш характерних форм політичної участі громадян, що реагують на обмеження їхніх політичних чи інших прав і свобод.

Якщо звернутися до категорії політична участь, то констатуємо, що вона знаходиться в центрі дослідницьких інтересів політологів та соціологів різних країн світу, особливо в посткомуністичних суспільствах. Це пояснюється значною багатогранністю цього явища, а також певною термінологічною невизначеністю основних понять, використанням різних методологічних підходів для її опису. Найчастіше використовують поняття «політична поведінка», «політична діяльність», «політична активність» та інші. Безумовно, стосовно поняття «політичний протест» як форма політичної участі найбільш плідним є застосування біхевіористської парадигми та структурно-функціонального аналізу, а якщо розглядати культуру політичного протесту, то, як зазначалося вище, її можна аналізувати в контексті соціокультурного підходу [26, с. 50-51].

Вітчизняна політична наука визначає політичну участь як залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг існуючих соціально-політичних процесів в суспільстві та на формування владних політичних структур [143, с. 513].

З цього визначення зрозуміло, що різні форми суспільної активності співвідносяться з категоріями «політична поведінка» та «політичний протест». В. Горбатенко у якості важливого інструменту реалізації ефективної участі, наголошує на необхідності створення як інституційного, так і комунікативного каналів ефективного діалогу між владою та населенням [48, с. 20]. Обґрунтовуючи таку необхідність, погоджуємось з



висновком автора про те, що такий діалог сприятиме каналізації протестних настроїв та поведінки в інституційне та конструктивне русло.

Політична участь – це завжди дія, а не споглядання, тому близькою категорією, яка використовується для характеристики політичної участі є – політична активність як інтенсивність участі суб'єктів в політичному процесі загалом, а щодо політичних протестів, то інтенсивність протестної участі. Протестна політична участь характеризується не лише ступенем активності індивіда, а й ще багатьма чинниками, які в сукупності визначають поведінку суб'єкта політичних відносин. Характер і спрямованість політичної поведінки залежить від співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів. Найбільш вивченими формами політичної поведінки є участь у виборах, участь у масових заходах, а також протестна політична поведінка.

У політичній науці під терміном «політична поведінка» розуміють не лише дії окремих учасників, а й масові виступи, стихійні дії натовпу. У такому випадку можна говорити про протестну масову політичну поведінку [26, с. 56].

Визначення особистої політичної поведінки передбачає: осмислення людиною свого призначення; вироблення життєвої концепції; свідомий вибір життєвих цілей та цінностей і оформлення їх у життєву програму як систему довгострокових життєвих цілей, у життєвий план як систему цілей і засобів їх досягнення у певній часовій перспективі; усвідомлення реальної політичної ситуації; пошук шляхів для утвердження в політиці своїх власних інтересів і цінностей; наявність необхідних умов для самореалізації людини у політичному житті суспільства; достатній рівень політичної культури, соціальної та психологічної зрілості; відповідальне ставлення до самого себе, до свого життя і життя інших; достатній рівень освіти та правових знань.

Американський дослідник С. Хантінгтон у праці «Політичний порядок у суспільства, які змінюються» дійшов висновку про взаємозв'язок між ресурсами влади та її контролем з боку однієї чи декількох соціальних груп

та рівнем політичної та соціальної активності мас. Так, у преторіанських суспільствах існують групи, що позбавлені доступу до влади, стабільність такого суспільства забезпечується обмеженням їхньої політичної участі, підтримкою політичної апатії населення [228, с. 22].

У такому випадку запорукою демократичних перетворень стає політична мобілізація аполітичних верств населення, зростання готовності до колективних дій, тобто до протесаної політичної поведінки. Політичну мобілізацію українська дослідниця Т. Кремень визначає як: «... необхідну складову політичних процесів, незалежно від того яким є завдання – підвищення політичної активності громадян або, навпаки, збереження їх у пасивному стані» [95, с. 13].

Незалежно від завдань політичної мобілізації, вона має на меті формування нових зразків політичної поведінки або в бік підвищення активності громадян, або в для зростання рівня політичної апатії в суспільстві.

Проявом культури політичного протесту є колективні дії, які в політико-соціологічній літературі відносять до протестних форм політичної поведінки. Варіанти останніх можуть бути різноманітними – від «м'яких», таких, як підписання петицій і відозв, до «жорстких» (радикальних), часто передбачають прояви насильства. До перелічених форм політичної активності зазвичай виявляються включеними не настільки значущі з точки зору репрезентативності по відношенню до загального числа населення групи людей. Разом з тим, ця активність виявляється невід'ємним фактом сучасного політичного життя країни.

Особливістю політичного розвитку в XXI столітті є його широка масовізація. Вона поширилася на всі сфери суспільно-політичного життя. Масовізація в соціально-політичній сфері суспільства привела до істотного збільшення кількості людей, що беруть участь в різних політичних акціях,

змінився склад їх спільнот, ускладнилися і розширилися політичні відносини людей.

У зарубіжних і російських дослідженнях, присвячених аналізу цього феномену, тлумачення поняття «маси» дається під різними кутами зору. Це пов'язано з тим, що воно відображає дію різноманітних тенденцій в масовізації суспільного життя. Має місце і відмінність наукових підходів. У концепціях «маси», «масового суспільства» відбилися такі суперечливі тенденції, як зростання ролі народних мас в історичному розвитку та формуванні консервативної маси, в якій шукають свою опору різні політичні сили; зростання соціально-політичних протиріч, соціальна диференціація, з одного боку, і зближення ряду соціальних груп і прошарків – з іншого; особливі закони психології масової політичної поведінки.

У різноманітних трактуваннях термін «маси» розуміється: як натовп; як публіка; як гетерогенна аудиторія, що протистоїть класу і відносно гомогенним групам; як рівень некомпетентності, зниження цивілізованості; як «надорганізоване» суспільство, де панує тенденція до уніформізму людей і їх відчуження; як продукт машинної техніки та інше.

Останнім часом значна увага приділяється розробці проблем масової політичної поведінки людей, що пов'язано зі значним розмахом «демонстраційного руху», масових мітингів, зборів в країнах СНД, у тому числі і в Україні. Дослідники цих явищ відзначають, що люди, що приймають в них участь, можуть бути схильними до дій, більш ризикованими, ніж тоді, коли вони несуть за них особисту, персональну відповідальність [71, с.107-108].

Можна погодитися з висновком Г. Лебона про те, що, «стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на кілька щаблів нижче по сходах цивілізації. В ізольованому положенні вона, можливо, була б культурною людиною: у натовпі – це варвар, тобто істота інстинктивна. У неї

виявляється схильність до сваволі, буйства, жорстокості, але також і до ентузіазму і героїзму, властивим первісній людині» [101, с. 170].

Видається вельми актуальною постановка питання про закономірності та особливості прояву в натовпі, в масі, в кризові моменти розвитку суспільства тих чи інших елементів «підсвідомості» і «передсвідомості», архаїчних форм психіки, причому як індивідуалістських, так і колективістських способів її прояву.

У періоди нестабільного розвитку суспільства, народу поряд з політико-економічними важливе значення набувають процеси, що відбуваються в психології мас, зокрема, реалізація архаїчних культурних моделей масової свідомості. До основних характеристик архаїчних форм психіки можна віднести: страх протиставити себе заданим суспільним нормам; бажання злитися з натовпом; зростання агресивності людини; наявність міфологічної свідомості.

Типовими ознаками людини як частини маси можна вважати наступні:

- тенденція до знеособленості. Індивідуальна манера соціально-політичної поведінки відступає під натиском загальних пристрастей і витісняється імпульсивними інстинктивними реакціями;
- переважання чуттєвого над свідомим;
- знижується інтелект, знижується рівень політичних і моральних цінностей. Політична свідомість маси нижче рівня політичної свідомості індивідів, що її складають;
- різко знижується рівень особистої відповідальності;
- людина, що випадково потрапила до натовпу, через деякий час, в тій чи іншій мірі, починає сприймати загальну соціально-політичну спрямованість його дій і, не маючи твердих політичних переконань, може стати його учасником;

– натовп як тип соціальної структури характеризується аморальністю, гомогенністю структури, у ньому або відсутня рольова диференціація, або ж він (натовп) ділиться на дві ролі: лідер (його оточення) і всі інші.

Поведінка людей в натовпі визначається закономірностями різних рівнів. Фізичні закони і математичні методи дозволяють описати рух натовпу за аналогією з хвилеподібними або пульсуючими явищами. Особливе значення має визначення рівня емоційної «зарядженості» натовпу.

Загальне положення в суспільстві – важливий фон, що впливає на соціальну і політичну спрямованість натовпу. Такі психологічні чинники, як, наприклад, наростання почуття невпевненості, недовіра до офіційних структур і засобів масової інформації, ведуть до виникнення чуток, паніки, «сприяють» агресивності натовпу.

Знання психологічних особливостей масових стихійних процесів важливо враховувати при підготовці різних політичних акцій, зокрема для того, щоб політична стихія не вирвалася з-під контролю і не прийняла деструктивний характер. У політиці часто знаходяться сили, які прагнуть використовувати ефект стихійних виступів, отримати від них певний політичний капітал. Особливо це характерно для націоналістичних і екстремістських рухів, які часто використовують найбільш податливі до поширення стихійних форм політичної поведінки маргінальні верстви – людей, відчужених від суспільства. Ось чому так важлива відповідна роз'яснювальна робота серед зазначених верств населення, а також організаційно-підготовча та політико-психологічна сторона будь-яких масових заходів, акцій, рухів, послідовний демократизм у їх підготовці та здійсненні.

Політична поведінка охоплює всі людські дії у сфері політики. Не підлягає, очевидно, сумніву й те, що індивід або спільність людей завжди якимось способом себе поведуть, беручи участь у політичних відносинах і діяльності [71, с. 109-111].

Не менш вагомим проявом політичної поведінки є політична іммобільність. У політичній літературі термін «політична іммобільність» використовується у якості означення таких станів політичної діяльності, як виключення з політичних відносин (обумовлена низьким рівнем суспільного розвитку або «заорганізованості», розчаруванням у політичних інститутах), політична апатія, що є формою неприйняття політичної системи, і політичний бойкот – вираз активної ворожості до політичної системи і її інститутів .

Тенденції руху різних станів політичної іммобільності різноспрямовані: одні з них пов'язані з діяльністю щодо збереження, укріплення політичної системи, інші – з її радикальним руйнуванням, зміною. Якісна відмінність цих станів і дозволяє охарактеризувати поняття політичного відчуження і негачії.

Відчуження представляє форму протесту політичної дії. Однак відчуження як пасивна форма неучасті в політиці часто веде до її прийняття, пасивного входження в неї. Негачія ж зазвичай завершується якою-небудь активною політичною дією, веде до неї, коли від негативних декларацій щодо політики люди переходять до дій.

За визначенням, наведеним у навчальному енциклопедичному словнику-довіднику «Політологія» за редакцією Н. Хоми, політичне відчуження постає як «історично обумовлений процес відторгнення від людини її сутнісних якостей і продуктів її діяльності й перетворення їх на далекі, ворожі, такі що поневолюють її саму. Це втрата зв'язку між державою і суспільством, між особою і владою в рамках політичного простору, яка супроводжується комбінацією складних почуттів (незадоволення, безсилля, розчарування), а також процесами дистанціювання та віддалення в суспільстві» [146, с. 72].

У теорії Ж.-Ж. Руссо політичне відчуження виражається у відторгненні від індивіда його «природного права» на здійснення влади й керування

власним буттям і укладається у факті існування держави, уряду, представницького депутатства. Шлях до подолання політичного відчуження, згідно поглядів Ж.-Ж. Руссо, полягає в установленні державної форми безпосередньої демократії, здатної повернути владні функції, що споконвічно належали індивіду.

Для подолання відчуження, наприклад економічного, західні дослідники висунули ідею «системи участі» (у володінні та розподілі прибутку), а для політичного відчуження – участі (співучасті) у процесі вироблення, прийняття й здійснення державних рішень усіма громадянами (наприклад, через загальне виборче право, право референдуму, комунальне керування).

За М. Вебером, втіленням політичного відчуження в державі виступає її надмірна бюрократизація. Однак повне подолання політичного відчуження, як відчуження владних функцій і інститутів від людини, недосягне в найближчому майбутньому.

У термінології Ю. Габермаса, політичне відчуження – це порушення репродукції політичної влади, що викликається втратою мотивації учасників життєвого світу до її легітимації.

Причини політичного відчуження прийнято розглядати з позицій суспільства та з позицій влади. Основними причинами політичного відчуження з боку суспільства виступають: зустрічна реакція; відчуття незадоволення владою; відсутність підтримки з боку влади; втрата мотивації до легітимації діючої влади; низький рівень політичної культури. Комплекс причин політичного відчуження приводить до таких наслідків: відносна деривація; екстремістські рухи; політична маргіналізація; абсентеїзм тощо [146, с. 72].

Політичне відчуження зумовлене і такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень

та відверто цинічної брехні. На думку Н. Іванової, сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до самовідгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. Існують і інші причини. На індивіда може впливати слабка політична активність інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки. Суттєво позначається на політичній поведінці й усвідомлення політичної ефективності. Мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з реальним впливом на політичний процес, на основі чого людина задається питанням: а чи є сенс виконувати свої громадянські обов'язки? [145, с. 177].

Однією з найпоширеніших форм відчуження у суспільстві, що модернізується є аномія. У ситуації аномії людина відчуває себе у рідному суспільстві повністю дезорієнтованою, чужою, маргіналом. Занедбаність, непотрібність породжують відчуття самотності і безпросвітної туги. Симптомами аномії є невпевненість у завтрашньому дні, соціальний страх, занепокоєння і суттєвий ступінь навіюваності.

Аномія супроводжується також почуттям приниженості, як особистісної, так і національної, бо нова система цінностей, яку пропонує правляча еліта суспільству, як би демонструє йому його відсталість, несучасність. Реальний розвиток суспільства за умов, коли його члени відчувають себе приниженими, невідповідними часу, з ущербною ідентичністю, що не мають можливості розкриття власного творчого потенціалу стає вельми проблематичним.

Найбільш поширеним наслідком політичного відчуження є феномен абсентеїзму. В українському політологічному просторі цікавими, на нашу думку, є трактування абсентеїзм з різних позицій. Т. Поліхун та Н. Чорна використовують таку класифікацію даного феномену:



– з позиції політичної участі – як неучасть у голосуванні на виборах громадян, які наділені активним виборчим правом;

– з позиції політичної поведінки – як форма протестуючої чи пасивної політичної поведінки;

– з правової позиції – як результат законодавчо встановленої добровільності реалізації активного виборчого права;

– з позиції рівня стабільності держави – як причина політичної слабкості держави, нестабільності і хаосу в країні;

– з позиції суспільства – як пасивність громадян, наслідок низького рівня політико – правової свідомості і культури;

– з позиції функціонування держави – як суспільна дисфункція, що йде в розріз з інтересами держави;

– з телеологічної позиції – як інструмент управління політичними процесами, засіб для досягнення певних цілей [147]. Варто відзначити, що вищевказана класифікація, на нашу думку, досить повно передає специфічність абсентеїзму як феномену культури політичного протесту.

### **Висновки до першого розділу**

Криза, у тому числі й політична, як результат нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу, поєднання взаємовиключних елементів нової політичної системи та авторитарної призводить до високої конфліктності соціальних і політичних процесів в умовах модернізації, зумовлює значний рівень протестної культури та поведінки, що актуалізує питання про досягнення компромісу між правлячими колами і демократичною контрелітою.

Дослідження протестної політичної культури пов'язується зі вихідною категорією цього феномену – культурою, що є багатозначним явищем, та

політичною культурою як сукупним показником політичного досвіду, рівня політичних знань і почуттів, зразків поведінки та функціонування політичних суб'єктів. Протестна політична поведінка є відображенням протестної політичної культури. З іншого боку, протест є чинником, що впливає на зміни в культурі суспільства та окремої особистості. Це надає підстави визначити протестну політичну культуру як соціально-політичний феномен, що позначає явища, які виникають у самій культурі, проте суперечать її головним принципам, установкам, трансформують її ціннісну структуру, пов'язані з незадоволенням та критикою існуючих норм і цінностей, запереченням домінуючих ідеалів.

Аналіз основних наукових підходів до дослідження соціально-політичних протестів – конфліктологічного (Р. Дарендорф, Л. Козер), функціонального (Т. Парсонс, Е. Шилз), елітарного (В. Парето), системного (Д. Істон), соціологічний (Р. Мертон, Н. Смелзер), психологічний (А. Кемпбелл, П. Лазарфельд, З. Фрейд) засвідчує багатовимірність цього поняття. Політичний протест тлумачиться як факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади, що проявляється реальною, публічною дією; також це внутрішнє несприйняття існуючих у суспільстві політичних цінностей і відносин, що викликає пасивний спротив та може не проявлятися публічно. Існування незгодних, інакомислячих, невдоволених, протестуючих є невід'ємним атрибутом існування політичної дихотомії «за» і «проти».

Через дослідження суміжних категорій – політична поведінка, політична діяльність, політична участь, політична активність, політичне відчуження та інших розкрито сутність феномена політичного протесту. У сучасній політичній науці політичний протест трактується як одна з форм вияву незгоди окремої особи чи певної соціальної спільноти з політичним курсом або рішенням вищих органів державної влади, а також стосовно тих чи інших соціальних явищ, політичних дій.

## РОЗДІЛ 2

### ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ЦІННІСНИЙ ТА ПОВЕДІНКОВИЙ АСПЕКТИ

#### 2.1. Ціннісно-ідеологічна складова протестної політичної культури

Сучасне суспільство У. Бек окреслив суспільством ризику [19], для якого притаманна політична нестабільність, посилення напруги у соціальних, етнічних, міжконфесійних відносинах, які часто є причинами для протестної активності особ та груп. Частіше ми спостерігаємо трансформацію конструктивного протесту у деструктивну форму – екстремізм, тероризм, що створює небезпеку для суспільства, груп, окремих громадян.

У цьому контексті слушною видається теорія мобілізації ресурсів (Ч. Тіллі, С. Терроу, Н. Смелзер), згідно з якою умовою протесту виступають не фактори напруги чи незадоволення, а соціально-економічні та політичні можливості, серед яких і можливість захисти свої права і свободи.

Ми розділяємо позицію сучасних дослідників, які серед чинників виникнення протестної активності приділяють увагу політико-культурному. Вони відмічають, що серед причин протестної мобілізації, участі в акціях протесту важливе місце відіграє політична культура і зміни системи цінностей, політичні можливості, а не лише стан незадоволення умовами життя – депривація [7; 16].

Ця думка закладена й у ціннісному тлумаченні демократії, що передбачає її розуміння як політичної конструкції, яка має втілити у владі сукупність певних ідеалів і принципів, тобто тих вищих цінностей, які виражають її соціальний зміст і призначення. Гуманізація політичного життя пов'язується з ідеєю захисту і реалізації прав людини, що визначає механізм політичної влади, наголошуючи на людському вимірі соціальних та політичних реалій, способів вирішення соціальних проблем і досягнення

політичних цілей. Гуманістична ціннісна домінанта збагачує зміст політичних цінностей – демократії, плюралізму, стабільності тощо, акцентуючи на їх людському розумінні, а змістовне розуміння збагачується за рахунок психологічного, культурного, правового й екологічного аспектів [49, с. 103]

Політична культура передусім, це цінності, традиції, орієнтації, установки. Хоча, безумовно, ці елементи втілюються у політичній свідомості, діяльності суб'єктів політики. Політична культура характеризує якісний бік діяльності. У науковій літературі й дискусіях часто вживається оцінне розуміння політичної культури, у межах якого вона відображає певний якісний ступінь усвідомлення та участі у політичних процесах.

На думку П. Бурд'є у суспільному житті є певні політичні «правила гри», які створює система цінностей соціуму, і специфічні норми, що регулюють сфери життєдіяльності – економічну, релігійну, культурну та інші. Вони є певними автономними універсумами, свого роду «ігровими майданчиками, на кожному з яких гра ведеться за своїми особливими правилами, відмінним від гри на сусідньому просторі» [27, с. 12].

Для формування політичних цінностей важливими є тип політичної системи, тип політичного режиму. За умов тоталітарного, авторитарного типу політичні цінності вибудовуються за такою послідовністю: цінності та інтереси держави – цінності та інтереси суспільства – цінності та інтереси колективу – цінності та інтереси особи. Демократичний режим базується на визнанні як домінуючої цінності людини, тому для нього більш притаманною є така схема: особа – колектив – суспільство – держава. У націях-державих, на думку А. Боднара, найвищою цінністю, що об'єднує її членів, є збереження цілісності та незалежності держави [Див. 32, с. 305].

Стабільність демократичного суспільства є ключовою проблемою сучасності. Особливо гостро вона відчувається в пострадянських державах,

що несуть на собі важкий тягар конфронтаційності політичного мислення, конфронтаційності реалізації політики, конфронтаційності структурної побудови політичної системи.

Наукове середовище визначає такі базові політичні цінності: справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, – які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні), по-різному трактуватися. Сучасні дослідники констатують, що домінуючими для посттоталітарних суспільств є цінності розвитку (змін) і рівності. На другому місці – цінності свободи та порядку, несправедливо недооцінюючи їх важливість. Стабільні суспільства західної демократії надають перевагу таким цінностям, як свобода (розглядають як сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З ними науковці пов'язують й інші ціннісні орієнтації, а саме: індивідуалізм, особистий розвиток, незалежність, раціональність, співучасть, громадська ангажованість, ефективність, матеріальний достаток, сім'я, праця, вільний час тощо [166, с. 131].

На думку вчених, необхідною умовою стабільності політичного режиму та влади є система загальноприйнятих, позитивно-домінуючих у суспільстві цінностей. Так, Н. Жабінець пропонує наступну систему позитивних політичних цінностей для сучасного українського суспільства: домінуючі ідеї – цінності, до яких належать свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; розвивальні цінності, якими вважаються законність; політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме, неупереджене ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, політичний плюралізм, легітимність, постматеріалізм [65, с. 12-14].

Вивчення системи політичних цінностей пов'язане з рівнем її взаємозв'язку з загальнонаціональною системою цінностей і політичною

культурою. Підтримуємо думку Ю. Шайгородського, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. «Цей своєрідний «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості [191, с. 45].

Політичні цінності можуть мати загальнолюдську природу, що відображає уявлення про бажане та небажане всього людства, та ідеологічну, що віддзеркалює політичні інтереси окремих суб'єктів політики. У цьому контексті варто відзначити обумовленість розвитку системи політичних цінностей ідеологічним і культурним змістом, певним політичними традиціями, інноваційністю та новаторством суб'єктів політичних цінностей. Примітно, що ідеологічна наповненість політичних цінностей посилюється у перехідні (революційні) періоди і знижується у спокійні (еволюційні) етапи політичного розвитку.

Ознаками, які визначають ступінь демократичності політичної культури є: толерантність щодо опозиційних сил і опонентів; визнання опозиції як легітимної політичної сили, невід'ємного елемента політичної системи; орієнтації на плюралізм думок і позицій, визнання багатопартійної системи і різноманітних ідеологій – за винятком тих, що суперечать принципам гуманізму і законам; відносно слабка диференційованість класової свідомості та тяжіння громадян до політичного й ідеологічного центру; зорієнтованість вирішувати конфліктні питання цивілізованим шляхом, не використовуючи насильницькі методи; усвідомлення громадянами принципу «державна для громадянина»; дотримання закону всіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

У середині ХХ ст., зазначає І. Побочий, було зроблено висновок, що демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також досягатимуть консенсусу щодо процедур, за допомогою яких

приймаються рішення [138, с. 105]. Підтримуємо думку багатьох вчених, що важливою умовою демократичного розвитку є прийняття, усвідомлення громадянами цих цінностей, а не відчуття, що їм це нав'язують. Необхідним є сприйняття та усвідомлення цінностей демократичних свобод і верховенства закону такими, що сприяють модернізації та розвитку суспільства, а не руйнують культуру та національну ідентичність.

Варто відзначити, що політична культура і протестна політична культура як її складова, розвиваються в умовах інформаційного суспільства. Методологічною базою, що пояснює ціннісні зміни за означених умов, є теорія постіндустріального суспільства. Модернізаційні, інноваційні зміни обумовлюють формування ціннісної парадигми постматеріального суспільства, основу якої становлять цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, християнські, загальнолюдські цінності.

Американський соціолог Д. Белл, описуючи процеси трансформації суспільного життя, зазначає: «Ідеї і культурні стилі не міняють поступу історії, принаймні миттєво. Однак вони є необхідною прелюдією до змін, оскільки зрушення у свідомості – в системі цінностей і моральному обґрунтуванні – штовхають людей до зміни їх соціальних відносин та інститутів» [20, с. 650]. Саме в соціально-моральному контексті розвитку культури можливе цілеспрямоване формування політичних цінностей.

На трансформацію цінностей впливає і глобалізаційний фактор: відбувається інтернаціоналізація цінностей свободи і прав людини, людської, державної, міжнародної безпеки та подібних. Розширюється сфера спільних для різних країн інтересів – проблеми розвитку, забезпечення безпеки людини і людства, вичерпність природних ресурсів, збереження навколишнього середовища тощо. Проте поширення спільних орієнтирів, принципів і норм серед різних народів залежить від того, чи сприймають їх як «свої», чи як нав'язані ззовні. Невідповідність

культурного середовища певним стандартам ще не свідчить про недемократичність, а більше вказує на особливість тієї чи тієї країни. Розбіжності цінностей різних країн – це нормальне явище, як і розбіжності інтересів, що не перешкоджає співпраці, а є предметом переговорів з метою знаходження компромісів і зближення позицій. Проблема часто полягає в тому, що цінності можуть інструменталізуватися, тобто їх використовують як знаряддя політичної боротьби, мета якої – реалізація вузькогрупових інтересів, а до демократії ставляться як до ідеології [130, с. 121].

За цих умов певним базовим аксіологічним імперативом, який визнають різні напрями наукової думки, є пріоритет загальнолюдських цінностей над індивідуальними та колективними (суспільними, національними). До цих цінностей відносять мир і злагоду в суспільстві; права і свободи громадянина, соціальну і правову захищеність людини; чесну працю і добробут; соціальну справедливість, людську і національну гідність; громадянську відповідальність і законність; демократичну державність і національний патріотизм. Вони виконують функцію певних світоглядних ідеалів та моральних норм, у яких відображається досвід усього людства та є інтегруючою основою різних груп і людей, незалежно від будь-яких їх відмінностей [144, с. 385].

Права і свободи людини, як базова цінність демократії та демократичної політичної культури, мають не лише сутнісне значення, а й практичне – реалізацію через інститути держави та громадянського суспільства, та потребують захисту у разі обмеження. Протестна політична культура відображає готовність громадян захищати обмеження свободи, утиск політичних, громадянських, соціальних, економічних прав.

У політичній сфері свобода може виявлятися як свобода волі, що означає можливість вільного самовизначення людини, виконуючи ті чи інші цілі і завдання. Політична свобода передбачає високий рівень



розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору, визначає стан людини в державі, гарантує захист її основних прав та свобод, задоволення життєвих потреб. І. Чудінова політичну свободу розглядає як необхідний засіб для реалізації інших цінностей, визнає її «цінністю з цінностей, тією глибинною цінністю, яка визначає можливість будь-якої іншої». [188, с. 13].

Свобода визначає «глибинний сенс існування людини, без якого вона втрачає врешті-решт свою суб'єктність». А втративши можливість до самовизначення, «людина перестає бути людиною» – підкреслює А. Абішева [1, с. 144]. Саме свобода надає людині вибір (вибір можливостей, вибір життєвого шляху тощо) і, безумовно, пов'язується з такими поняттями як «необхідність» та «відповідальність».

Ціннісне значення для розуміння протестної політичної культури є справедливість. Д. Роулз у праці «Теорія справедливості» визначає справедливість першою з чеснот суспільних інститутів, а справедливе суспільство розглядає як таке, у якому закріплені свободи громадян і предметом політичного торгу не виступають права, які гарантуються справедливістю. Щоб досягти такого суспільства, на думку Д. Роулза мають бути забезпечені рівність прав і свобод громадян, а соціальна та економічна нерівність пов'язувалася з очікуванням кращих умов для всіх та забезпеченням відкритого доступу до будь-яких посад для всіх членів суспільства [158].

Науковці і практика доводять, що до протестної поведінки схильні не лише фрустровані особистості, які незадоволені рівнем свого життя, а й люди з середнім та високим соціальним статусом, які оцінюють неможливість реалізації їх амбіцій як несправедливість.

Впливає на зародження протестних настроїв, протестної активності порушення чи віддалення від політичного порядку. Як категорія політичної науки, політичний порядок розкриває нормативно-регулятивні

засади політики. Остання розкриває ієрархічність зв'язків між суб'єктами політичних відносин, що формує відносини субординації та координації, спираючись на універсальні регулятивні норми та спільний простір політичних цінностей, у якому ці норми діють. Як цінність демократії політичний порядок гармонізує відносини між громадянином і соціальною, політичною групою, усередині групи, між групами, між групами та інститутами держави. Особливо актуальна ця цінність для країн, що зазнають змін.

Для розуміння природи протестної політичної культури важливе значення має такий феномен як толерантність, політична толерантність зокрема. Поняттям політичної толерантності сучасна наука позначає ситуацію, за якої індивіди «у повному обсязі визнають права громадянства для груп, до яких вони самі не відчувають приязні» [178, с. 40].

Конфліктність сучасного життя обумовлюють культурна, національна, релігійна, ідеологічна нетерпимість. Подібна ситуація актуалізує питання межі толерантного ставлення до Іншого. У цьому контексті варто звернутися до принципів істинної толерантності, яку описав І. Валлерстайн:

– істинно толерантна людина визнає за кожною іншою людиною право захищати за допомогою раціональних аргументів власне розуміння того, що є для індивідів благом, незалежно від того, буде це розуміння істинним або хибним, а також прагне переконати інших у своїй правоті;

– жодна толерантна людина не буде терпіти дій, які руйнують внутрішнє право її вибору чи інших людей;

– кінцевий принцип толерантності у тому, що зло має бути терпиме виключно у тих випадках, коли його придушення створить рівні чи більші перешкоди для благ того самого порядку або ж перешкоди для усіх благ вищого порядку [31, с. 367].

В останні часи протест розглядається з поняттям інтолерантності. До об'єктивних причин нетолерантності В. Ханстантінов відносить соціально-політичні розмежування, що склалися історично у зв'язку з відносинами статусної нерівності з супутнім їм ідеологічним розколом, суперечливістю групових ідентичностей, неминучим зіткненням цілей та інтересів. Через політичні партії розмежування транслуються в політичну систему, а еліти у боротьбі з опонентами маніпулюють ними для розпалювання настроїв суспільного невдоволення [180, с. 18].

Серед найбільш небезпечних для толерантності розмежувань науковець виділяє: глибокі соціально-майнові при загальному високому рівні бідності; зростаючий розрив у якості і темпах ринкових перетворень, матеріальному благополуччі та соціальному забезпеченні між містом і селом; протистояння інтересів центру і регіонів та асиметричність у міжрегіональних, насамперед, економічних відносинах; мовно-етнічне та релігійно-церковне розмежування; культурно-цивілізаційне – на Схід і Захід, в основі якого особливості історичної пам'яті, ментальності, мовної приналежності, усталених світоглядних уявлень і побутової поведінки [180, с. 18].

Варто вказати, що поширення інтолерантності через засоби мас-медіа та у публічному обговоренні сприяє розповсюдженню ксенофобських настроїв, етнічних стереотипів, що у результаті сприяє зниженню толерантності в суспільстві. Ця ситуація актуалізує проблему системних, узгоджених дій, спрямованих на зниження та мінімізації проявів інтолерантності в усіх сферах життя (політичному, правовому, інформаційному, культурному). Нині екстремістські прояви, ксенофобія, расизм є викликом етнополітичній стабільності та мирній взаємодії різних груп в суспільстві [35; 174].

Конфлікти, що виникають у суспільстві, потребують цивілізованого урегулювання шляхом використання таких методів, в основу яких

покладено принцип «ми разом проти проблеми, а не ти проти мене». Ефективність цих методів підтвердила практика її використання у багатьох країнах світу під час вирішення сучасної кризи.

Досліджуючи ціннісний аспект протестної політичної культури, варто зазначити, що сучасна політична наука приділяє увагу негативним політичним універсаліям (анти-цінностям), які в сучасних реаліях отримали досить широке розповсюдження у політичній сфері. Свого часу американським соціологом Дж. Янгером був запроваджений термін контркультура який позначає «сукупність викривлених або конфронтуючих цінностей» певної соціальної групи, що «містять як первинний елемент тему конфлікту з цінностями всього суспільства...» [Див. 116] Це поняття почали використовувати у 60-х рр. ХХ ст. «нові ліві», пояснюючи поширений серед молоді принципово новий тип світогляду та свідомості, який є «революційним» щодо панівної культури.

В умовах нестабільних демократій певним ґрунтом для протестної активності виступають такі явища як політичний нігілізм; політичний цинізм; політичний абсентеїзм (виявляється у пасивності, аполітизмі); популізм. За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», популізм – це «особливий політичний феномен, що ґрунтується на засадах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення визначеної політичної мети, як правило, пов'язаної із завоюванням або утриманням влади» [135, с. 34-35].

Як політичне явище популізм є ознакою не лише кризового стану суспільства, а й відносно стабільного, стійкого його розвитку. Це явище притаманне не лише країнам, які розвиваються та колишнім соціалістичним державам, а й західним демократіям.

Намагаючись надати об'єктивну оцінку явищу популізму, слід визнати, що це явище є однією з ознак певного етапу демократичного розвитку суспільства. Водночас, варто усвідомлювати, що за допомогою демократичних норм та інститутів саме суспільство має його обмежити, створюючи умови для мінімізації його проявів. Популізм є ознакою і стимулом для виховання свідомих, здатних до раціонально-критичного мислення громадян. Серед інших заходів, спрямованих на його мінімізацію та стримування, є утвердження реально діючих механізмів народовладдя, стабільних демократичних норм і традицій, формування демократичної політичної і правової культури як посадових осіб, так і громадян, прозорість прийняття політичних рішень, інформованість про різні варіанти розвитку, їх переваги і недоліки, доступ до інформації широкого загалу населення країни.

Інший ґрунт для протесту - нігілізм, тобто відкидання або заперечення подібного впливу і ролі політичної сфери. Зміст цього феномену зводиться до окреслення негативного ставлення особи, групи, класу до певних ідеалів, поглядів, норм, цінностей, а інколи несприйняття усіх аспектів людського буття.

Серед видів нігілізму є правовий, політичний, ідеологічний та інші. В основу типологізації покладено цінності, які не визнаються суб'єктом. Кожний з окреслених видів нігілізму має власні риси та ознаки, проте спільною ознакою всіх форм нігілізму є відкидання, заперечення певних усталених положень. У традиційному розумінні в більшості випадків його сприймають як небезпечне, деструктивне явище, що може набувати руйнівних форм. У крайніх своїх проявах нігілізм пов'язується з анархізмом, ліво- і праворадикальними настроями, максималізмом, політичним екстремізмом. Наприклад, російський науковець О. Демідов розглядає нігілізм як одну з рис, навіть певний стереотип мислення будь-

якого радикаліста, при чому може бути він може бути неусвідомленим» [58. 42-46].

Як вже зазначалося нігілізм пов'язується з категоричним, радикальним запереченням певних цінностей на базі гіпертрофованого, перебільшеного сумніву у загальновизнаних цінностях і принципах. Для його прояву обирають дії, які межують з антисуспільною поведінкою, порушенням моральних, політичних і правових норм.

На думку науковців, основною причиною появи нігілізму в суспільстві є розчарування в політичних ідеологіях, в обіцянках політичних лідерів і державних діячів. Як наслідок – виникає феномен заперечення існуючих порядків, наростають безпорадність, відчуття власної непотрібності, заперечувальні тенденції. Нігілістична позиція виникає і тоді, коли цінності (суспільні, політичні) не були як слід усвідомлені, тому їх заперечення чи недооцінювання не викликають великих труднощів. Низька оцінка їх самим суспільством може призвести до того, що усвідомлення цінностей широкими масами відбувається дуже важко й неповно, подекуди й зовсім відсутнє.

Чимало людей розчаровані в демократії, багато було розчарованих у комуністичних ідеалах. Тобто не лише плюралізм є основою виникнення нігілізму. Проте за умов лібералізму та плюралізму зростає імовірність його появи, що актуалізує питання дотримання законів та суспільних норм, політичної та правової просвіти громадян, а також формування демократичної політичної і правової культури.

На основі нігілізму може сформуватися цинізм, який за своєю сутністю є протестом проти всілякої соціальної несправедливості, безапеляційним нігілізмом щодо панівних цінностей суспільства, в якому соціально незахищені чи слабо захищені верстви населення зазнають утиску. Цинізм може виявлятися у прямому запереченні й критицизмі, викритті будь-яких завуальованих аспектів соціальної несправедливості.

Можна вказати на декілька рівнів цинізму: «поверховий» цинізм – переважно свідоме, часто, безпідставне висміювання загальноприйнятих норм моралі, хуліганство, різні ексцеси тощо. «Справжній» цинізм – це бунт проти рудиментів минулого, котрі, продовжуючи своє існування в умовах сучасності, пригнічують особистісні прагнення, перешкоджають нормальному життю соціально незахищених людей. Передумовою виникнення цинізму як явища і як відповідної філософії життя стають кризи, загальний господарський, моральний і культурний занепад, зневіра і глибоке розчарування у цінностях. У нашому суспільстві значна частина населення розуміє, що демонстрації й мітинги – це переважно «зрежисована вистава», що і формує недовіру до влади, зневажливе до неї ставлення, розчарування. Молодь сприймає демонстрації як певну «тусівку», де можна ще й грошей заробити. Подібне ставлення і породжує цинізм стосовно політичної сфери.

Цинізм нерідко може проявлятися з естетичною елегантністю або забезпечувати чималий діловий та політичний успіх. Ті, хто використовують цинізм, у такий спосіб використовують будь-які методи задля максимальної вигоди. Цинізм такої позиції – одна з найбільш руйнівних форм нігілізму, часто підкріплена галасливим схваленням.

Нігілізм та цинізм у політичній сфері реалізується у таких проявах:

- негативне, зневажливе (інколи просто індиферентне) ставлення до влади, політичних інститутів, політичної системи загалом;
- звільнення від відповідальності представників державної влади, практика «подвійних стандартів», обман, корупція;
- масове нехтування юридичними приписами, коли громадяни, посадові особи, державні органи, політичні партії, громадські організації намагаються не співвідносити свою поведінку з вимогами правових і політичних норм, прагнуть жити за «своїми правилами»;
- прийняття суперечливих рішень, боротьба за більшу легітимність та впливовість при прийнятті та реалізації рішень між гілками влади;

- підміна законності політичною, ідеологічною, прагматичною доцільністю (місцевого, регіонального, партійного, особистого значення);
- конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях, що зрештою спричиняє кризу влади;
- порушення прав людини, зокрема на життя, гідність, житло, майно, безпеку;
- національний нігілізм, який супроводжується процесами та гаслами суверенізації, автаркізму, роздрібненості, сепаратизму;
- певний рівень руйнування, опозиційна та популістська спрямованість;
- поєднання з правовим, моральним, науковим, релігійним нігілізмом, що в комплексі створює великий деструктивний потенціал [119, с. 215].

Окреслені явища можуть викликати такі форми протесту як політичний фанатизм (як крайнощі політичного ідеалізму); політичний екстремізм (як радикальна позиція); політичне (нелегітимне) насильство.

В цілому, феномен протестної політичної культури, на наш погляд, розкривають причини виникнення протестних настроїв, спрямування протестної активності, змістове наповнення протестних дій – ідеологічний аспект протестної поведінки. Залежно від причин політичних конфліктів в середині суспільства, можна виділити наступні причини появи політичних протестів.

1. Розбіжності орієнтацій. Кожний індивід, соціальна група має певний набір ціннісних орієнтацій, які відображають ставлення до відносно найбільш вагомих аспектів соціального життя. Вони є різними, часто можуть бути протилежними. У процесі прагнення до задоволення потреб, коли заблокованими є цілі, досягти яких прагнуть декілька індивідів чи груп, протилежні ціннісні орієнтації між суспільними очікуваннями та політикою, яку проводить влада, не співпадають, і можуть стати причиною виникнення протестних настроїв в середині суспільства.



2. Ідеологічні причини. Протести, виникаючі на ґрунті ідеологічних розбіжностей, є окремим випадком конфлікту протилежності орієнтації. На відміну від останніх, ідеологічна причина протесту розкриває різне ставлення до системи ідей, які узаконюють, унормовують відносини субординації, домінування і основоположні світогляди у різних суспільних групах. Елементи віри, релігійні, соціально-політичні прагнення та установки стають каталізатором протиріч.

3. Різні форми економічної і соціальної нерівності формують ґрунт для виникнення політичних протестів. Цей тип причин розкриває проблему значного розходження у розподілі цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури, тощо) між індивідами і групами. Нерівність у розподілі цінностей присутня завжди, але спричиняє конфлікт така її величина, яка розцінюється однією із соціальних груп як потужна для того, щоб блокувати реалізацію важливих соціальних потреб в однієї із соціальних груп. Таке незадоволення спричиняє зростання соціальної напруги, що може послужити причиною політичного протесту. Вона обумовлена появою додаткових потреб у людей, наприклад потреби мати схожість системи цінностей.

4. Причини протестів, що пов'язані із особливостями соціальної структури – соціальною статусністю, ієрархізацією суспільних відносин. Це обумовлене місцем, яке займають структурні елементи в суспільстві, організації або впорядкованій соціальній групі. Конфлікт з цієї причини може бути пов'язаний, по-перше, з різними цілями, переслідуваними окремими елементами. По-друге, конфлікт з цієї причини буває пов'язаний з бажанням того або іншого структурного елемента зайняти більш високе місце в ієрархічній структурі (вертикальна мобільність) [136, с. 78].

Ідеологічний компонент дозволяє виокремити такі форми протесту як опозицію та дисиденство. Опозиція є протиставленням поглядів, дій відносно домінуючих; це група, партія, блок політичних сил, які виступають всупереч думки більшості або домінуючої думки і висувають альтернативні шляхи,

інший спосіб вирішення проблем. Для демократичної політичної системи політична опозиція є необхідним елементом її ефективного функціонування. Для виникнення та функціонування інституту політичної опозиції важливими умовами є забезпечення права громадян на протест, опозиція є однією з його форм. У політичній науці проблема типологізації опозиції представлена досить широко. Є різні підходи до її класифікації. Звернемося до дослідження Т. Ткаченко, яка систематизувала різні класифікації. До основних видів відносять: системну (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики) та позасистемну (яка не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні).

За характером вимог визначають радикальну опозицію (застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою), помірковану (застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до «політичного торгу» з принципових питань) та лояльну опозицію (готова підтримувати владу, може дійти згоди з нею і навіть піти на поступки).

За характером дій виокремлюють конструктивну опозицію (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур).

За місцем у спектрі політичної сили опозицію характеризують як ліву, праву, центристську тощо. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну). за ставленням до системи влади. Опозицію, як форму суспільного протесту, можна поділити за сферами життя на політичну, економічну, соціальну, духовно-культурну тощо. [173, с. 10].

Дисиденство як форма протесту почало формуватися у роки «відлиги». З'являється феномен шістдесятників. Учасники цього руху ставили під

сумнів цінності, офіційно задекларовані державою, комуністичною партією, її вождями. Це покоління інтелігенції прагнуло оновлення суспільства, вірило у цінності свободи і демократії. Громадянське сумління, потужний освітній потенціал, художній смак і талант учасників вплинули на формування прагнення жити у прогресивних, без догм «соціалістичного реалізму», нових реаліях. Передусім через творчість шістдесятники протестували системі офіційної радянської культури, критикували її, і в загалом започаткували нове українське національне відродження. Поступово з'явилися люди, які не розділяли панівну ідеологію, існуючу систему, які виступали проти існуючого політичного режиму.

Часом зародження дисидентського руху в Україні науковці вважають середину 50-х років минулого століття. До його суб'єктів, що виражали протест проти існуючої політичної системи та режиму, зараховують окремих осіб, підпільні групи, організації. Дослідники відзначають, що впродовж 1954-1959 рр. в Україні було викрито 229 таких груп, притягнуто до відповідальності понад 2 тис. осіб. Більшість з них діяла у західних областях України й ідеологічно була близько до ОУН-УПА, орієнтувалася на радикальні засоби відстоювання ідеї самостійної України [111]

Варто зазначити, що у ці роки активізувалися і стихійні народні виступи (причина – незадовільні умови праці, підвищення цін, дефіцит або дорожнеча товарів та продуктів харчування). Одним з таких виступів, найбільшим, був у 1962 р. у Новочеркаську. Незадоволення черговим підвищенням цін та одночасне зниження оплати праці вивело робітників на вулиці міста. Реакція влади – розстріл демонстрантів, катування та ув'язнення лідерів, активістів. Водночас в інших містах УРСР відбулися локальні виступи, але менші за кількістю учасників. Ці протести, а також дисидентський рух влада придушувала [111]

Досліджуючи протестні рухи за часів існування СРСР, можна дійти висновку про певну організаційну слабкість, локальність дій, нечисленність

учасників цих рухів та акцій протесту. Слабкість їх впливу пов'язана з розмежованістю і розрізненістю робітничих виступів і дисидентського руху, які діяли поруч, але не об'єдналися в єдину опозиційну силу. Це використовувала влада, яка карала учасників, лідерів та довго приховувала від громадськості наявність таких опозиційних сил. Водночас, варто наголосити, що цей рух засвідчував нестабільність тоталітарного режиму.

Цікавими є пояснення протестної активності А. Хіршманом: «Коли людям не подобається як працюють організації чи інститути, то існує дві можливості реакції – exit («вихід») та voice option («опція голосу»). Перша – це просто змінити організацію, чи навіть країну. Коли це явище набуває масового характеру, тоді керівники замислюються над причинами та їх подоланням. Друга – це коли хочеться щось змінити, не залишаючи організацію, країну. Це критика, наполягання на варіантах вирішення, формування розуміння «як не має бути і як має бути» [183; 90].

Варто відзначити, що протести останніх років не мали ідеологічні профілі у порівнянні з протестами попередніх епох, де простежувалася чітка ідеологічна ідентифікація. Сучасні революції мають неполітичні імена – Твіттер-, Фейсбук–революція. Це засвідчує певну ідеологічну гетерогенність мас як суб'єкта протестної активності. Сучасні масові протести характеризуються відсутністю політичних чи профсоюзних лідерів, які б їх організовували, участю без представництва.

При всій зовнішній парадоксальності стану політичного протесту, протягом усього десятиліття реформ протестний рух не покидав політичного простору України, міняючи свою спрямованість і форми прояву.

Спрямованість політичного протесту залежить від багатьох факторів: від особливостей періоду історичного розвитку, що переживає країна, від специфіки завдань, що вирішуються державою на тому чи іншому відрізку часу або розв'язуваних самим протестним рухом, від своєрідності

соціального складу організаторів, учасників та прихильників протесту, а також інтересів, до реалізації яких вони прагнуть.

Особливістю сучасної української дійсності є збереження модернізаційної спрямованості суспільного розвитку. Демократичний транзит як головна складова політичної модернізації накладає істотний відбиток на всі сторони політичного процесу. Міжнародний досвід політичної модернізації показує, що одне з головних протиріч цього процесу розгортається по лінії центр-периферія. Суспільний розвиток в цих умовах набуває характеру конфліктної взаємодії периферійних груп з центральними інститутами влади. Центр нав'язує свої цінності та інститути всьому суспільству, створює юридичні і політичні поняття, формулює ідеї, які служать державі і стають пануючими на громадському рівні. Периферія формує свої рухи, партії, групи тиску та інші організації, сенс діяльності яких полягає у впливі на центральну владу, аж до протестного характеру.

Перш за все, протестний вплив спрямований на пошук основних принципів соціального порядку і справедливості, легітимації центру в цілому і правлячих груп зокрема в термінах, характерних для широких верств суспільства, що в деякій мірі розділяються і навіть створюються ними. Ці цінності можуть бути пов'язані з репрезентацією символів загальної колективності, ефективності, справедливості, права і т.д. Переважно йдеться про символи і цінності, що орієнтовані на розподіл різних ресурсів суспільства – влади, багатства, статусів, і доступу до них різних соціальних груп і страт.

Основним у змісті іншого напрямку протесту у суспільстві, що модернізується є природа знову виникаючого загального цивільного, культурного і політичного співтовариства. Тут увага спрямована на пошук нових символів, в яких різні групи суспільства можуть знайти персональну та колективну ідентичність у новій для них соціальній реальності.

Предметом гострого ідеологічного протистояння центральних і регіональних груп стає проблема сумісності традицій та історії країни, з одного боку, і модернізаційних інновацій проекту і нової інституціональної структури, з іншого. При цьому особливе значення має пошук символів і ролей, які могли б об'єднати універсальні соціокультурні орієнтації реформ з більш приватними за своїм змістом національними традиціями, що створювало б основу для підтримки громадського порядку.

Третій напрям протесту фокусується навколо можливості досягнення повної свободи творчої активності людини.

Варто зауважити, що ймовірність звернення до протесту змінюється у зв'язку зі станом самого політичного середовища, що прямо залежить від того, наскільки цей стан забезпечує залученість в політику, співучасть у прийнятті політичних рішень і відповідальності за їх здійснення.

Одним із вимірів політичної культури є орієнтації суб'єкта щодо політичної сфери. Так, Г.Алмонд і С.Верба стверджували, що поняття «політична культура» пояснює «специфічні політичні орієнтації-установки стосовно політичної системи та її різних частин й установки щодо власної ролі в системі, тобто коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, втілену в знаннях, почуттях і оцінках його членів» [3, с. 123].

У. Розенбаум описує три групи орієнтацій: щодо інститутів політичної системи, щодо «інших» у політичній системі та щодо власної ролі у політиці. Остання група включає такі маркери як: політичну компетентність (оцінка індивідом власних політичних ресурсів, що дозволяють йому брати участь у політичному житті і уявлення про вплив політики на людину) та політична дієвість (уявлення про вплив дій індивіда на політику і про можливості такого впливу через громадянські акції). Тобто, цей тип орієнтацій формує уявлення людини про те, у який спосіб можна захистити свої права та свободи. А це, у свою чергу, передбачає обізнаність про форми, методи,

правові аспекти організації та проведення тих чи інших протестних політичних акцій. У свою чергу, це вибудовується на визнанні багатоманіття інтересів, поглядів, думок у суспільстві, а також важливості їх узгодження та досягнення принципу єдності у багатоманітті.

Однією з найважливіших умов, що дозволяє передбачити наростання протестних настроїв є ставлення громадян до політичного режиму, рівень задоволення політичними перетворення та соціальними стандартами. У суспільствах з високим рівнем політичної культури підтримка політичного курсу влади залежить від ефективності дій державних управлінців. А здатність громадян до політичного протесту та наявність легітимного механізму його здійснення є ознакою зрілості громадянського суспільства та його стабільності [139, с. 9].

Можна стверджувати, що протестна політична культура включає ставлення громадян до публічної критики влади й, власне, політичного протесту як засобу захисту своїх прав. Обґрунтовується, що така культура характеризується знанням процедур, регламентацій здійснення тих чи інших протестних політичних акцій, а головне – установкою на множинність світу, плюралізм інтересів і цінностей та їх узгодженості.

Зауважимо, що протест, який вже відбувся, сам по собі є мобілізаційним фактором і сприяє формуванню у населення певної культури мислення та поведінки: закріпившись у свідомості людей, протест, як форма політичної поведінки, яка спрямована на досягнення певної колективної мети, сприяє формуванню у громадян певної політичної культури, а саме протестної політичної культури.

## **2. 2. Поведінковий вимір протестної політичної культури**

У всіх випадках останнє десятиліття реформ демонструє наявність об'єктивних причин наростання протестного потенціалу і фактичне

зростання різноманітних акцій протесту виглядає як цілком закономірне явище. Разом з тим, логіка і динаміка розвитку самого політичного протесту привертає до себе увагу. Так, при наявності якісно своєрідних етапів розвитку, політичний протест не демонструє стійкої логіки, внутрішньої єдності всього процесу, де кожен наступний етап більш-менш закономірно пов'язаний з попереднім.

До основних причин, які спричиняють вірогідність масової участі населення в різних акціях політичного протесту, на думку політологів та соціологів, є такі характеристики соціальної ситуації і політичної культури населення:

- високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед – матеріально-економічними);
- посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів;
- низький рівень політичної залученості (участі) населення до легітимних форм громадсько-політичного життя (членство в партіях, громадсько-політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, доступні контакти з представниками влади тощо);
- низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості здійснення впливу законним (легітимним) шляхом на соціальні процеси і політичні рішення, що зачіпають його безпосередні інтереси [134, с. 42].

У соціальних та політичних науках існує декілька теоретичних підходів до пояснення мотивації участі громадян у протестних діях, ступеня залежності їхніх рішень від типу режиму та умов, за яких такий протест може призвести до трансформації режиму або, навіть, його падіння. Відтак, пояснення акцентуються на різних аспектах мобілізації та включають наступні складові: невдоволеність і депривація; раціональний вибір і



колективні дії; ресурсна мобілізація; структура та мережі; культура й ідентичність [95, с. 31].

Традиційні дериваційні моделі політичної активності зосереджують увагу на психологічних факторах, які призводять до участі людей у протестній політиці [221, с. 189; 202, с. 340; 215; 236, с. 131-149; 253, с. 79].

Депривація визначається як нездійснені очікування, причиною яких є порівняння зі станом інших. Вважається, що саме відчуття депривації спонукає людей до протестних дій. Матеріальні очікування, які не здійснилися, породжують фрустрацію й обурення, які, у свою чергу, являються мотивуючим фактором окремих індивідів узяти участь у протесті. Відтак, у суспільствах із великими соціальними розривами існує більша вірогідність виникнення насилля [196, с. 560; 222, с. 39].

Починаючи з Нового часу в суспільному житті спостерігається драматична тенденція: потреби людей зростають швидше ніж їх реальні можливості. Такий «парадокс можливостей» виражається в статистиці зростання соціальних протестів і бунтів як на колективному рівні, так і на особистісному. Система сучасного способу життя і культури – так звана «революція зростаючих очікувань» – вимог (нові еталони життя, їх рекламування) призвели у свій час до неконтрольованої ескалації нових вимог до влади. У той же час здатність будь-якої політичної системи до задоволення зростаючих потреб небезмежні, тобто при «вході» в політичну систему повинні існувати якісь фільтри, що відсіють неконструктивні вимоги і процедури, які дозволять оформити вимоги в раціональне соціальне замовлення.

Стан незадоволеності, її накопичення, згідно теорії депривації, вважається головною причиною виникнення рухів. При цьому розрізняють абсолютну депривацію, пов'язану з втратою будь-яких благ (зменшення зарплати, інфляція, зростання податків або заборона діяльності політичної

партії, організації та ін.), і відносну депривацію, яка визначається як усвідомленою розбіжністю між очікуваннями і можливістю їх задоволення.

Цей розрив, який у психології називається когнітивним дисбалансом, створює особливий стан психологічної напруги, яка вимагає розрядки. Розрядка здійснюється через участь в громадських рухах та організаціях направлених на виявлення протестних настроїв. У політичній науці зазначається, що «революція зростаючих очікувань» на Заході поставила питання про пошук нових форм регулювання бажань та потреб суспільства, без чого будь-яка політична система приречена.

В якості однієї з основних причин виникнення політичного протесту розглядає Р. Гарр відносну депривацію, яку визначає як сприйняття діячем (актором) розбіжності між його ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями. Ціннісні експектації – це блага і умови життя, на які, як переконані люди, вони можуть з повним правом претендувати. Ціннісні можливості – це блага та умови, які люди, на їх думку, могли б отримати і утримувати. Цінності влади – це ті цінності, які детермінують ступінь, до якої люди можуть впливати на дії інших і уникнути небажаного втручання інших у власні дії. Цінності влади, особливо важливі для політичного протесту, включають бажання брати участь у політичному житті, у колективному прийнятті рішень – голосуванні, участь у політичному змаганні, в тому, щоб увійти до складу політичної еліти, і відносні бажання самодетермінації і безпеки, свободи від переважного політичного регулювання або від заворушень [40, с. 64]. Вчений зазначає, що при аналізі політичного протесту, необхідно брати до уваги наступні чинники: ступінь участі населення (масштаб); руйнівна сила протесту (інтенсивність); тривалість політичного протесту у часі (тривалість) [40, с. 61].

У своїй роботі «Чому люди бунтують» Р. Гарр виділяє три різновиди відносної депривації:

1) спадаюча – при якій групі ціннісні експектації залишаються незмінні або відносно постійні, а ціннісні можливості сприймаються як такі, що знижуються. За даних умов, використання політичного протесту розглядається індивідами як єдиний засіб досягнення своїх цілей;

2) спрямована – передбачає, що можливості відносно статичні, в той час як експектації зростають або інтенсифікуються. Політичний протест і нестабільність стають наслідком того, що суспільство пред'являє системі свої вимоги, які вона не в змозі на даний момент задовольнити;

3) прогресивна – при якій визнається суттєве та одночасне зростання експектацій та зниження можливостей, в результаті чого шлях до соціально-політичних та економічних благ для них закритий [40, с. 84].

Дж. Дейвіс одним з перших здійснив моделювання відносної депривації на основі двох референтних груп – «заможних» і «бідних». Коли члени однієї з груп співвідносять своє положення з членами іншої групи, вони потрапляють у стан відносної депривації. Самоідентифікація таких груп може здійснюватися на основі наступних чинників: релігія, етнічна належність, економічне становище, політичні уподобання. Дж. Дейвіс звернув увагу на те, що протягом історії людства, можна неодноразово зустріти приклади наявності економічного занепаду та збідності держав, народ яких не повставав проти владних структур, а скоріше виявляв терплячість до наявного становища. Дж. Дейвіс зазначає, що політичний протест і сама революція наймовірніше відбуваються тоді, коли в умовах життя людей відбувається покращення, вчений прийшов до висновку, що протести виникають у результаті різкого погіршення рівня життя населення після періоду тривалого стійкого зростання. Коли життєвий рівень починає зростати, тоді зростає й рівень сподівань людей. Якщо ж після цього процес поліпшення фактичних умов життя сповільнюється, через крах своїх сподівань люди схильні до повстання [43, с. 583].

Тобто, поява напруги в суспільстві та протестних настроїв пов'язана, перш за все, не так з матеріальним становищем людини, як з невідповідністю між життєвими реаліями та очікуваними результатами діяльності владних структур.

С. Хантінгтон, спираючись на результати досліджень Т. Гарра, В. Фейерабенда і Б. Несволд вважає, що процеси урбанізації, підвищення рівня масового утворення і діяльність засобів масової інформації сприяють тому, що люди шукають нові можливості реалізації своїх зростаючих потреб. Проте інституційні можливості перехідних суспільств не здатні задовольняти зростаючі очікування та прагнення. Розрив між очікуваннями і прагненнями і рівнем розвитку політичних інститутів створює соціальну фрустрацію і невдоволення, які викликають зростання соціальної та політичної мобілізації та поширення таких форм політичної участі, які спрямовані на виконання вимог, навіть за допомогою політичного тиску.

Недостатньо розвинені політичні інститути не здатні надати легітимні засоби для конструктивного агрегування політичною системою інтересів мобілізуючих груп, що призводить до ескалації соціально-політичної напруженості, найчастіше використовуючи насильницькі форми політичної участі.

Концепції колективної поведінки (Г. Лебон, Г. Тард, Н.Смелзер, Р. Тернер та Л. Кілліан, Олпорт, Р. Мертон) розкривають природу включення людини до маси, натовпу. Так, Г. Лебон розробляв теорію зараження, в основі якої лежить думка про те, що з людьми відбуваються драматичні зміни, коли вони стають частиною натовпу. Розумні люди перетворюються на жорстоких, вбитих звірів, здатних на вчинки немислимі поза натовпу. Г. Лебон вважав, що в натовпі формується колективний розум.

Вчений наголошував на важливій ролі лідера в умовах натовпу [166]. Найбільш руйнівною формою масової протестної поведінки, на думку

Г. Лебона, є революція, як прояв масової істерії, а також як триумф ірраціональності [100, с. 152].

Представник теорії наслідування Р. Тард розглядав суспільні зв'язки і процеси, пояснюючи їх дією механізму наслідування в суспільстві. Він вважав, що «суспільство – це наслідування», а право – «не більш як один з видів схильності людини до наслідування». Суспільний розвиток він зводив до того, що окремі видатні люди винаходять щось нове, а потім маси, наслідуючи, закріплюють і поширюють це нововведення, роблячи його рутинним, звичайним явищем соціального життя. Він стверджував, що «ідея і потреба, запущені в обіг, прагнуть поширитися, відповідаючи геометричній прогресії». Досліджуючи деструктивну активність натовпу, Р. Тард стверджував, що саме у натовпі домінує схильність до деструктивних проявів сукупної психічної і діяльної енергії [172, с. 134].

Теорія виникнення норм розроблялась Р. Тернером у другій половині ХХ ст. і заснована на припущенні про те, що поведінка декількох індивідів стає нормою для всієї групи. Це відбувається тому, що в групі діють процеси комунікації (наприклад, чутки), що сприяють формуванню загальної оцінки політичної ситуації і загальних норм поведінки. Вони, в свою чергу, стають основою колективної поведінки. Іншими словами, всі знають, яких дій від них очікують і це реалізується у відповідній поведінці. Воно також перешкоджає прояву інших типів поведінки і служить для виправдання більш стриманих людей, які не слідують за групою [Див. 166].

Ця теорія допомагає зрозуміти, яким чином в натовпі формується відчуття єдності та яким чином розповсюджується протестна поведінка в середині певної групи, або всього суспільства, яке орієнтується на однакові цінності в сфері політичного життя суспільства.

У цьому підході американські дослідники Р. Тернер і Л. Кілліан визначають громадський рух як колективне утворення, чинне протягом досить тривалого часу і метою якого є сприяння або опір соціальним змінам

в суспільстві чи соціальній групі. Автори виділяють два параметри руху: його колективний характер і цілеспрямованість дій.

Протестні рухи та протестну поведінку, які мали місце в другій половині ХХ ст. в США досліджував Р. Мертон. Вчений вважав, що расові заворушення і студентські демонстрації 60-х років були викликані почуттям несправедливості і невдоволення політичними та економічними інститутами американського суспільства. Точка зору на колективну поведінку (особливо натовпу) як форму політичного протесту різко відрізняється від «ірраціоналістичної» теорії. Відповідно до цього підходу, поведінка натовпу – форма політичної боротьби. Люди, які беруть участь у масових агресивних діях, розглядаються без урахування зазначених у Г. Лебона психологічних проблем. Передбачається, що вони політично свідомі особистості, незадоволені «системою». З цієї точки зору дії натовпу представляються крайнім заходом в умовах, коли недоступні санкціоновані суспільством засоби вираження політичних позицій. Представники нижчого класу та інших груп, виключені з політичного життя суспільства, позбавлені можливості зустрічатися з посадовими особами на, скажімо, вечірках або під час гри в гольф. Оскільки їм недоступні ці кошти, вони зазвичай схильні до «не інституціональної» колективної поведінки [116; 166].

При аналізі причин виникнення політичних протестів в контексті колективної поведінки особлива увага приділяється соціальним умовам середовища. Найбільш значущими в цьому відношенні є розробки Н. Смелзера, який, розглядаючи природу протестної поведінки, надавав значення аналізу певних соціальних умов і поведінки представників влади. Соціальний протест здійснюється з метою зміни соціального середовища і включає загальні (для колективної поведінки) елементи, які пояснюють його природу: масові соціально-політичні заворушення як основна сприятлива умова; руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами та представниками влади; поширення в певних соціальних колах

переконаності у ворожому, упередженому ставленні влади до соціального суб'єкта; різні активізуючі фактори, ситуативні каталізатори (прецеденти) масових виступів; мобілізація до дії – процес «збирання» соціального суб'єкта («юрби»); неадекватний соціальний контроль як реакція представників влади, провокує потребу у стихійній масовій поведінці [168, с. 104].

Теорія приростаючих цінностей, запропонована Н. Смелзером, заснована на соціологічних факторах, але йде далі теорії політичного протесту. У ній зроблена спроба розробити систему, яка може пояснити, яким чином формується колективна поведінка, тобто імовірність і спрямованість такої поведінки. Вчений надає важливого значення аналізу певних соціальних умов і поведінки людей, наділених владою (наприклад, поліції). Н. Смелзер розглядає колективну поведінку як спробу змінити соціальне середовище. Люди намагаються це зробити на основі так званого узагальненого вірування.

Н. Смелзер застосовує цю концепцію для пояснення можливих наслідків колективної поведінки. Він аналізує шість її елементів.

1. Структурні фактори, що сприяють колективній поведінці. Мається на увазі основні умови, що сприяють колективній поведінці.

2. Структурна напруженість. Наявність в суспільстві латентних конфліктів, які залишаються невирішеними.

3. Посилення і поширення узагальненого вірування. Для здійснення колективної поведінки люди повинні оцінити ситуацію і вирішити, як на неї реагувати.

4. Активізуючі фактори. Наявність в суспільстві ситуацій, які отримують негативну оцінку суспільства, та які виступають як каталізатор появи протестних дій.

5. Мобілізація до дій. Щоб приступити до дій, натовп повинна стати організованим.

6. Соціальний контроль. Розвиток подій в якійсь мірі залежить від дій представників влади, які сприяють або перешкоджають будь-якого прояву колективної поведінки.

Теорія колективної поведінки, яка певним чином пояснює природу виникнення політичного протесту стверджує, що колективне поведінка обумовлена головним чином соціальними умовами, а не психологічними факторами.

Нещодавні дослідження звертають нашу увагу на емоційні мотиви, що спонукають до протестних дій [198, с.120; 218, с.49; 233, с. 397-424; 232, с. 493-512; 240, с. 45], адже сильні емоції (відчуття морального обурення, яке викликане емоційною реакцією на негативну ситуацію) можуть змусити взяти участь у протесті як людей з активною громадянською позицією, так і людей, що до цього часу займали досить пасивну позицію.

Варто зазначити, що в авторитарних суспільствах здатність громадянського суспільства мобілізувати громадян на колективні дії під впливом матеріального та морального обурення є значно меншою, ніж за умов демократії, оскільки публічна сфера в перших суспільствах не настільки розвинена як в останніх.

У теорії раціонального вибору, навпаки, акцентується увага на тому, що коли незадоволення є масовим, воно не впливає на бажання індивіда взяти участь у колективних політичних діях, таких як протест чи повстання [237, с. 220; 241, с. 176; 254, с. 28]. Хоча, за умов існування авторитарного режиму, за якого значно зростає загроза опинитися під арештом, позбутися волі тощо, потенційні учасники протестів більш вірогідніше візьмуть у них участь за умови, якщо протестувати має намір велика кількість людей, що, у свою чергу, дасть змогу вирахувати свій «індивідуальний поріг ризику» [119, с. 1426].

Як реакція на певні обмеження раціоналістського підходу з'являється теорія «мобілізації ресурсів». У цій теорії стверджується, що «відкриті»



суспільства забезпечують сприятливі умови для протестних груп, роблячи протест більш поширеним явищем [207, с. 22]. Зв'язок між незадоволенням і політичною дією може бути забезпечений розгалуженою мережею неурядових організацій та інших громадських угруповань, оскільки саме вони надають можливість громадянам розвивати необхідні соціальні й організаційні навички задля відстоювання своїх інтересів [203, с. 95-120; 243, с. 300; 242, с. 20]. Відтак, мобілізація учасників руху на дії є одним з найважливіших чинників виникнення та розвитку протестного руху.

Структурний і мережевий підходи, на відміну від раціонального, «виносять» причини, що спонукають індивіда до колективних дій, за «межі індивіда», визначаючи їх як такі, що з'являються під впливом структурної близькості та мережевих зв'язків [216, с. 156-172].

Чільне місце в процесі мобілізації займає елемент впливу, який здійснюють агенти мобілізації щодо потенційних учасників, інформуючи останніх про події, які мають відбутися, і заохочують їхню участь.

Вагомою складовою будь-якого протесту є формування колективної ідентичності, що виступає у якості фактору підтримки протесту й відбувається через спілкування членів певної мережі. Забезпечуючи потенційних учасників протесту відчуттям внутрішньо-групової солідарності та опозиційним усвідомленням «ми» проти «них», колективні ідентичності мотивують їх до участі [216, с. 158; 255, с. 350].

В. Костюшев пов'язує поняття колективної ідентичності із почуттям спільності між його учасниками, що виражається в спільності цінностей, зафіксованої в ідеологічній спільності, а також емоційної спільності, почуттям солідарності і спільними діями. Солідарність зміцнюється ідеологією і символами, всією системою міжособистісних зв'язків учасників. Важливим елементом концепції є нормативна система, насамперед звернення обставини на особливі внутрішні норми учасників протестного руху, які відрізняються від норм зовнішньої по відношенню до руху соціального

середовища. Причиною виникнення протестних рухів представники цього підходу вважають соціальну структурну напруженість, що виникає внаслідок економічних криз, воєн, політичних переворотів [86, с. 144-147].

Попри зазначене вище, необхідно враховувати й психологічний аспект політичних протестів. Важливо наголосити, що демонстрації, мітинги тощо (як протестна форма політичної участі) являються внутрішньою формою комунікації, адже вони забезпечують учасників цих акцій відчуттям приналежності до великої кількості людей з подібним мисленням та прагненням досягти вирішення конкретного питання. Тобто, масові зібрання населення з метою обговорення питань поточного політичного життя, підтримки певних вимог до органів державної влади, висловлення протесту проти її рішень тощо інтегрують та закріплюють певну соціальну групу і стають фактором мобілізації.

Як бачимо, мобілізаційний аспект акцій протесту передусім полягає у створенні колективної ідентичності. Не менш важливим фактором є і певна ритуальність протестів, створення свого роду спільноти, що дотримується однакових цінностей, норм та правил. Істотний вплив справляє і соціалізуючий ефект акцій протесту, у наслідок якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки акцій [95, с. 35].

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що протест може бути мобілізований за наступних умов: депривація, що породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; грубе систематичне ігнорування інтересів широких верств населення, що спричиняє відчуття безвиході, безсилля, втрати надії на краще майбутнє; інформованість потенційних учасників щодо проведення акцій протесту; побудова тимчасової колективної ідентичності; відчуття задіяності і власної корисності у розв'язання суспільно значущої справи.

Відповідно до досліджень взаємозв'язку поняття політичного протесту з поняттям політичного конфлікту, М. Мінін виділяє три групи факторів

протесту: формування конфліктної ситуації, проведення акції та участі у акції.

Фактори першої групи не мають безпосереднього відношення до акцій протесту, однак саме вони формують фон соціальної напруженості, з якої виникають конфлікти і протестні дії. Вони покликані відповісти на питання: «Чому (з якої причини) відбулася ця акція?» У цій групі можна виділити наступні фактори: економічний фактор, фактор лояльності, деприваційний фактор, фактор очікувань, технологічний фактор, фактор конфлікту інтересів, інформаційний фактор.

Фактори наступної групи покликані відповісти на питання: «Чому стало можливим проведення акції?» Тут виразно проявляються відмінності між стихійними і організованими акціями. До таких факторів належать: фактор масового скупчення, привід, фактор появи лідера або ініціативної групи, яка готова «повести за собою» протестувальників.

Нарешті, третя група факторів – мотиваційні фактори, або фактори участі у акції, які відповідають на запитання: «А чому я, власне, беру участь в акції протесту?» У цій групі можна виділити: фактор солідарності (підтримки), активна громадянська позиція, бажання набрати політичний капітал, психологічний фактор, матеріальна винагорода участі [57, с. 79].

Всі ці групи факторів, які М. Мінін привів можна визначити як групи чинників появи протестних рухів в середині суспільства, перша група пов'язана з появою в суспільстві негативної реакції на діяльність органів державної влади. До другої групи факторів відноситься організаційна спрямованість протестних рухів, яка визначається ступенем його організованості. Третя група факторів пов'язана з наявністю в індивіда внутрішніх або зовнішніх реакцій, які спонукають громадян брати участь в акціях протесту.

У контексті конфліктологічного напрямку дослідження феномену політичного протесту, можна виділити наступні умови перебігу політичних протестів:

- просторові (сфера виникнення та вияву політичного протесту, умови та чинники його виникнення, конкретні форми вияву та результати протесту, засоби та дії, до яких вдаються учасники протестних дій);

- часові (тривалість, частота та повторюваність протестів, тривалість участі у політичному протесті його суб'єктів, часові характеристики кожного етапу розвитку протесту);

- соціально-психологічні (особливості психологічного клімату у групі, тип та рівень спілкування, міра конфронтації та особливості психологічних станів учасників конфлікту, діапазон та рівень втягнутості у суперечність інтересів різних соціальних груп – сімейних, професійних і т.д.) [62, с. 115].

Протягом ХХ ст. в контексті конфліктології було зроблено спробу визначити особливості колективних конфліктів та протестів, та пояснити необхідність людей об'єднуватись у групи для досягнення своїх цілей, так як більшість дослідників політичного протесту акцентують увагу на колективних діях протестувальників, зупинимось на психічних особливостях колективної протестної поведінки. Особливостями групових протестних заходів є:

1. Соціальна фасилітація – це ефект посилення реакцій у присутності інших. Тобто просто присутність кого-небудь іншого може підвищувати енергійність дій протестувальників. Це означає, що присутність інших позитивно позначається на вирішенні індивідами завдань.

2. Соціальні лінощі – зменшення людьми своїх зусиль при об'єднанні а іншими для досягнення загальних цілей, коли вони не відповідають за кінцевий результат.

3. Деіндивідуалізація – втрата індивідом у групових ситуаціях відчуття індивідуальності та стримуючих норм самоконтролю. Чим більша група, тим

вірогіднішим є прояв актів насильства, вандалізму й інших антисоціальних дій.

4. Групова поляризація виникає під впливом групи через сприйняття первинної думки індивіда, схильного прийняти ризиковане або, навпаки, обачливе рішення. Групове обговорення не усереднює думок індивідів, а навпаки – зміщає їх до одного з можливих полюсів.

5. Групове мислення – тенденція до одноманітності думок у групі, що часто заважає їй реалістично оцінювати протилежну точку зору.

6. Груповий фаворитизм – надання переваги своїй групі та її членам тільки за фактом приналежності до неї. Подібна упередженість виявлена у людей усіх вікових і національних груп.

7. Конформізм як результат групового тиску проявляється в тенденції змінювати поведінку або переконання в результаті дій групи [136, с. 138].

Підсумовуючи існуючі спроби визначення стадій та етапів протікання політичних протестів, можна виділити шість етапів вияву протікання політичного протесту:

1. Передумова появи політичного протесту. На даному етапі формується фон соціальної напруженості, з якої виникають конфлікти і протестні дії.

2. Формування організаційної структури та координаційного центру протесаного руху (акції). Будь-який політичний протест є організованою акцією непокори органам державної влади, який має чітку внутрішню ієрархію і передбачає наявність лідера, як каталізатора протестної дії. На даному етапі відбувається окреслення основних вимог та цілей протестувальників.

3. Мобілізація людських ресурсів. Мобілізація, тобто способи, в які група здобуває ефективні ресурси, які уможливають колективні дії. Головним завданням протестної діяльності є привернення уваги суспільства

до наявних проблем, а також залучення до протестних заходів різноманітних груп, яких певним чином зачіпає проблематика протестної діяльності.

4. Артикуляція вимог до владних структур на які спрямований протестний потенціал. На даному етапі відбуваються безпосередньо протестна діяльність, основною метою якої є висунення владним структурам своїх вимог щодо наявних в суспільстві проблем, їх вирішення шляхом консенсусу з політичною владою. Цей етап характерний активним, конвенційним формам політичного протесту.

5. Взаємодія з представниками влади з приводу вирішення причин появи протестів.

6. Завершення протесту або перехід до не конвенційних методів протесту. При умові вирішення причин появи протестних настроїв в середині суспільства, або при знаходженні спільного його вирішення з органами державної влади, протест втрачає свою актуальність. Але при наявності ігнорування з боку політичної еліти протестуючих, останні можуть звернутись до неконвенційних методів виявлення протестної поведінки, крайньою формою якої є тероризм.

Спроби класифікувати форми політичної участі робилися низкою вітчизняних науковців (О. Максимова, В. Бортніков та інші). Типологізувався і феномен політичної опозиції: в західній науці основоположними вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца, у вітчизняній – такі спроби здійснювали Н. Вінничук, У. Кириєнко, С.Поршаков, С. Телешун, Т. Ткаченко, О. Циганков та ін.

Найбільш детальну класифікацію типів політичної участі запропонував англійський учений А. Марш. До політичної участі ортодоксального типу А. Марш відносить дії, що забезпечують стійке функціонування політичної системи, а також вимоги, що пред'являються до неї в законних формах. Дії, не санкціоновані законом або спрямовані проти політичної системи (протестна поведінка), він кваліфікує як політичну участь неортодоксального

типу. Політичними злочинами А. Марш вважає політичну діяльність з використанням нелегітимного насильства [57, с. 74].

У соціально-політичному житті суспільства соціальна напруженість постає в настановах на ненасильницькі, ті, що не заборонені законом, форми політичного протесту – звернення до засобів масової інформації, збір підписів, санкціоновані мітинги та демонстрації, загроза страйком, звернення до органів влади з певними вимогами, пікетування державних установ, а також в орієнтаціях політичних суб'єктів на нелегітимні, дестабілізуючі соціально-політичну ситуацію форми протестної поведінки, а саме: бойкот (відмова виконувати окремі різновиди робіт або розпорядження), несанкціоновані страйки, захоплення будівель, формування збройних угруповань, самоспалення, індивідуальні й колективне голодування на знак протесту, блокада магістралей та різних об'єктів, вуличні заворушення та погроми [47, с. 142].

Дж. Шарп у 1973 р. в роботі «Політика ненасильницьких дій» звертав увагу, що в людей, які використовують ненасильницькі засоби боротьби, в розпорядженні є різноманітні методи ведення ненасильницького політичного протесту, і виділив 198 методів таких дій. Як зазначає вчений, до даних методів звертаються тоді, коли більш м'які засоби переконання та офіційно дозволені дії недоступні або не знаходять відгуку з боку влади. Коли ненасильницькі акції відбуваються з широким залученням суспільства та його основними інститутами, вони здатні паралізувати, або навіть зруйнувати те, проти чого вони направлені. Ненасильницькі дії здатні змінити відношення та звернути увагу влади до проблем, які підіймаються протестуючими [249, с. 184].

Однак, ґрунтовне наукове розроблення класифікації явища політичного протесту в українській науці здійснено не було, автори переважно звертають увагу на визначення протестних форм як одного з типів політичної участі, тому автор вважає за потрібне здійснити спробу систематизації класифікації

феномену політичного протесту як самостійного та значущого явища в політичному житті суспільства на основі критеріїв, які і визначають його модифікації.

З огляду на це, слід зауважити, що за минуле десятиліття накопичено багатий досвід використання у політичній боротьбі різноманітних форм політичного протесту. Крім страйків, розрізняють масові та індивідуальні, мирні і немирні, законні і несанкціоновані, організовані і стихійні форми політичного протесту. Досить умовно форми політичного протесту можна поділити на демонстративні, куди слід віднести демонстрації, мітинги, сходки, маніфестації, походи і голодовки; прямі форми політичного протесту: забастовки, страйки, пікетування; а також нетрадиційні форми політичного протесту. Останні важко систематизувати, однак, з огляду на суспільні реалії, можна виділити наступні форми, що найбільш часто застосовуються на практиці: спалювання прапорів, повісток, відмова від урядових нагород тощо.

Визначення конкретної форми здійснення політичного протесту являє собою чи не основне питання, яке щоразу доводиться вирішувати для себе організаторам протестних акцій. Їм доводиться враховувати безліч параметрів: які тактики найбільш освоєні, які – можливі, які – здатні привести до успіху, викликати підтримку інших соціальних груп або населення у його більшості. Саме тому велика кількість існуючих тут проблем може бути предметом спеціального дослідження.

Відтак, варто охарактеризувати згадувані вище форми політичного протесту. До традиційних форм політичного протесту відносять: політичні демонстрації, маніфестації, мітинги тощо.

Так, згідно з визначенням В. Гусєва «політична демонстрація – масовий публічний вияв політичних поглядів за участю значної кількості людей, які висловлюють солідарність, підтримку, протест, незгоду з наявним



правлячим режимом, діяльністю певного уряду або окремих його представників [142, с. 196].

Демонстрації проводяться також з метою привернення увагу громадськості та влади до будь-якої соціальної проблеми, висловлення вимоги її вирішення. Як зазначає дослідник, політичні демонстрації є звичним явищем в суспільно-політичному житті цивілізованих держав. Вони часто проводяться профспілками, громадськими організаціями, партіями в період загострення політичного, фінансового та економічного становища, погіршення матеріального добробуту народних мас в окремих країнах, а також у міжнародному масштабі, збираючи велику кількість незадоволених політикою урядових структур. Атрибути політичної демонстрації – спільна організована хода великої маси людей, скандування їх учасниками гасел і закликів, виголошення промов, піднесення прапорів і транспарантів з вимогами, розповсюдження листівок тощо.

Подекуди політична демонстрація починається мітингом або завершується ним. Політична демонстрація особливо широко практикувалася після Другої світової війни в антивоєнному русі, у національно-визвольній боротьбі народів колоніальних країн. На сучасному етапі політичний характер мають демонстрації екологів, виступи проти ксенофобії, расизму та фашизму, на підтримку або проти внутрішньої та зовнішньої політики владних структур.

Можливості проведення політичної демонстрації залежать від характеру наявного режиму в державі. Шляхом оприлюднення своїх поглядів і переконань активно налаштовані громадяни намагаються залучити до своїх лав якомога більше представників різних верств населення, зацікавити їх нагальними проблемами політичного, соціально-економічного та культурного життя країни [142, с. 196].

Маніфестація – проголошення певної ідеї або ряду ідей, підпорядкованих актуальній соціальній проблеми, у формі зосередження

прихильників цієї ідеї, скандування гасел, закликів, виголошення промов і т. п. Політологічний енциклопедичний словник за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка визначає, що маніфестація є суб'єктивним правом кожної особи, яке дозволяє їй оперативно й незалежно (на відміну від участі в діяльності будь-якого об'єднання громадян) висловлювати власну позицію щодо того чи іншого питання суспільного життя [143, с. 322-323].

Мітинг – це зібрання, розпочате не для з'ясування якого-небудь питання, не для ведення дискусій, а для формування психологічної готовності індивідів до безпосередньої дії. Це зібрання вже сформованих прихильників певної ідеї, що трансформується у вимогу (заборонити або дозволити, підтримати або засудити будь-яку соціальну дію, явище). Своїми діями (промови, скандування, транспаранти), навіть самим фактом численного зосередження присутні пропагують ідею, що їх об'єднала. При цьому відбувається більш тісне їх згуртування, зрима розмежування з тими, хто «не з нами», виникає вже згадувана готовність негайно і безпосередньо приступити до здійснення ідеї. В умовах мітингового стилю політичної боротьби дуже складно досягти згоди, знайти рішення через дискусію. Протистояти пануючій ідеї мітингу може тільки мітинг іншої ідеї. [128, с. 98-99].

Мітинг, згідно з визначенням С. Рябова, є однією з початкових форм розвитку політичної участі громадян. Проте багатоманітне політичне життя суспільства не вичерпується тільки цією формою, а її абсолютизація призводить до утвердження так званої «мітингової демократії», ознакою якої є претензія прихильників певної ідеї на всезагальне визнання її як єдино правильної, переважання емоцій і пристрастей над розсудливістю.

Мітинг є істотним засобом політичної пропаганди та агітації, але в правовому демократичному суспільстві він не може бути єдиним дієвим знаряддям розв'язання соціально-політичних проблем. Вибірчий мітинг

сприяє успіхові його організаторів, коли вони зосереджують зусилля не тільки на тому, щоб за будь-яку ціну перемогти суперника, а щоб прихилити громадян на свій бік, переконати їх голосувати за свого кандидата, свою партію, дати можливість на «своєму» мітингу висловити протилежну думку, позицію, публічно опанувати її, а отже, показати свою політичну силу, заявити про готовність до співпраці й компромісу, а якщо й боротьби – то відкритої і чесною [143, с. 360].

Значення перерахованих форм політичного протесту, а також опору здійсненню будь-якого політичного рішення є способами виявлення та вираження існуючих у суспільстві інтересів. Крім того, способом вираження політичного протесту можуть виявлятися в різних нетрадиційних його формах, таких як: громадянської непокори, страйків, голодування, альтернативних рухів (неформальних організації та об'єднань) тощо.

Альтернативні громадські та політичні рухи виявляють себе у функціонуванні таких організацій, які, не претендуючи на державний статус, ставлять своїм завданням вирішення нагальних соціальних проблем без апеляції (звернення) до офіційних структур, спираючись на ініціативу самих громадян («зелені», товариства споживачів, соціальний захист пенсіонерів, інвалідів, благодійні товариства, групи сприяння освіті, мистецтву, техніці, спорту, охорони здоров'я) і т. п. [128, с 98-100]. Такого роду діяльність сприяє подоланню відчуженого стану громадян по відношенню до суспільних процесів, становленню та розвитку культури політичного протесту, цивілізованих форм людської участі.

Культура політичного протесту, крім того характеризується знанням процедур, регламентацій здійснення тих чи інших протестних політичних акцій. Але головне в ній – установка на множинність світу, плюралізм інтересів і цінностей, на узгодженість різноманітних самостійних спільнот. Така культура – складовий елемент нового політичного мислення.

Особливе місце у становленні та розвитку політичного протесту належить екологічному руху. Сучасний екологічний рух різноманітний за формами і напрямками діяльності екологів. Можна виділити науково-практичну екологію (екологічний моніторинг, екологічне виробництво), природоохоронну активність, прямий протест, а також політичну та ідеологічну роботу (включаючи агітацію і пропаганду).

Значна частина протесаного потенціалу суспільства оформилася у вигляді жіночого руху. У сучасних дослідженнях він визначається як колективні дії, обумовлені становищем жінок у суспільстві. Такі дії можуть бути спрямовані як на зміну існуючої системи гендерних ролей, так і на збереження ситуації позиції жінки в суспільстві. Серед колективних дій активісток жіночого руху – мітинги і демонстрації, відозви, наукові та освітні конференції, семінари, психологічні тренінги. У русі розвинена публікаційна активність, використовуються існуючі засоби масової інформації. Істотний вплив на спрямованість політичного протесту відіграє специфіка політичного періоду суспільного розвитку, особливості його головних завдань і загального стану політичної атмосфери.

Однією з основних сфер прояву політичного протесту залишаються виборчі кампанії. У них протестуючі суб'єкти політичних відносин висловлюють своє ставлення до влади і політичному курсу, що проводиться нею, в них влада прагне приборкати крайні форми вираження протесту і консолідувати максимально більше число своїх прихильників.

Загалом прийнято поділяти політичний протест на конвенціональні, та неконвенціональні форми. Також очевидно, що політичний протест може мати як активні (мітинги, пікети), так і пасивні форми політичної поведінки (абсентеїзм). Ключовою ознакою політичного протесту є не стільки рівень активності, публічності або рамки конвенціональності поведінки, скільки наявність негативного посилу по відношенню до політичних інститутів, державної політики або її окремих аспектів.

В цілому неконвенціональний протест можна розділити на два основних види. Перший – це легітимна поведінка: демонстрації, мітинги, пікети, бойкоти, підписання петицій, не пов'язані з порушенням чинного законодавства. Другий – нелегітимні дії, які, у свою чергу, можна підрозділити на насильницькі і ненасильницькі.

До перших можна віднести спектр дій від бунтів до замахів на життя людей і тероризму. До других – «громадянська непокора», при якій громадяни з морально-політичними мотивами уникають виконання законів, але не застосовують по відношенню до представників влади насильство. Сюди відносяться свідомо відмова підкорятися законам (а у виняткових випадках – відмова від сплати податків), проведення несанкціонованих акцій протесту, припинення будь-якої ділової активності.

До насильницьких неконвенціональних типів політичного протесту відноситься тероризм – опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих осіб, метою яких є систематичне або одиничне застосування насильства (або його загрози) для залякування уряду і населення. Характерною рисою, яка відрізняє тероризм від кримінальних злочинів, є проведення таких насильницьких акцій, які здатні ввергнути суспільство в стан шоку, отримати широкий резонанс, вплинути на хід політичних подій і прийняття політичних рішень [57, с. 75].

Протест, який виражається у відповідності з неконвенціональною формою політичної участі, в першу чергу, через голосування на виборах різного рівня, є найбільш прийнятною формою громадянського протесту. Електоральна поведінка залишається на сьогодні найбільш популярною формою участі громадян у політичному житті країни. Це пов'язано, насамперед, з тим, що голосування є більш традиційною формою поведінки громадянина, ніж, наприклад, участь у мітингах, страйках тощо, разом з тим така форма участі дозволяє відчувати «почуття виконаного боргу» перед державою і суспільством. Формами електоральної протесаної поведінки, що

найбільш часто зустрічаються є ухилення від голосування, негативізм (голосування проти всіх альтернатив) і альтернативізм (голосування проти «основних» альтернатив) [57, с. 75].

Варто зазначити, що важливість аналізу протестної електоральної участі полягає у здатності електорального протесту до перетворення з латентних форм (свідома відмова від голосування на загальнонаціональних та місцевих виборах; голосування проти всіх; голосування за явних аутсайдерів виборчого марафону) на активні. З окреслених латентних форм електорального протесту досить потужний інформативний потенціал має голосування проти всіх (не підтримую жодного кандидата) [125].

Як і будь-які інші форми політичної поведінки, протестну поведінку можна підрозділити на активний і пасивний види. Існують два підходи до визначення пасивності та активності протесту.

Перший з них виходить з припущення про те, що протест – це в будь-якому випадку активна форма поведінки індивідів. Пасивні форми протесту розглядаються в рамках цього підходу як опір – безініціативний вид демонстрації своєї незгоди.

У рамках цього підходу виділяються форми організованого протесту:

1. Відкритий пасивний протест (невиконання наказів, непокора, невихід на роботу, неявка на вибори).
2. Прихований пасивний протест (саботаж, «трудовий тероризм», робота з прохолодою).
3. Відкритий активний протест (мітинги, демонстрації, страйки, страйки, голосування «проти всіх»).
4. Прихований активний протест і опір (підбурювання до опору, змова, розклеювання листівок, терористична боротьба, створення політичної нелегальної партії, підготовка військового перевороту) [88, с. 92-93].

У науковій літературі пропонується ще одна класифікація форм протесту: поділ протестних акцій на первинні (спонтанні, природні) («акції

протесту, які виникають і формуються незалежно від конфліктів у політичних елітах та органах влади»), вторинні (проектуються, похідні) («акції протесту, які є проекцією політичної боротьби і конфліктів у структурах влади, політичних та економічних елітах»).

Також науковий інтерес викликає класифікація форм політичного протесту, запропонована Р. Вайнштейном. Вчений вказує на існування двох форм протесту: відкритого протесту-дії і прихованого протесту-настроїв, почуття протесту, якому ще належить реалізуватися в дії. Перша форма, на думку автора, являє собою «активну соціальну дію, суспільну боротьбу, орієнтовану на більш чи менш глибокі соціальні перетворення». Це «певна форма суспільної активності мас, мета якої – зміна існуючої соціально-економічної і соціально-політичної реальності». Перетворення протесту у феномен суспільної поведінки, активної соціальної дії в значній мірі обумовлено його розвитком як феномена суспільної свідомості. Тому другою формою політичного протесту є протест-настрій, протест як специфічний стан суспільної свідомості. У соціально-психологічній сфері йде накопичення необхідних імпульсів, спонукальних мотивів і прагнень, які потім можуть перерости в реальні протестні дії.

Р. Вайнштейн вказує також на наявність двох широких тенденцій у змісті соціального протесту як на соціально-психологічному, так і на поведінковому рівнях. З одного боку, це протест, пов'язаний з відчуттями соціального ущемлення, незадоволенням певних верств системою соціальної нерівності та їх прагненням до поліпшення свого становища. З іншого – протест, який керується загальнолюдськими, гуманістичними мотивами, керуючись не стільки груповими інтересами, скільки інтересами суспільства в цілому. В його основі лежить незадоволеність існуючими тенденціями суспільного розвитку і пошук нових пріоритетів соціального прогресу, ставлять за мету не матеріальні, а духовні, гуманістичні, загальнодемократичні запити людини [30, 114].

Отже, можна зазначити, що в сучасній науковій літературі існують різноманітні підходи до класифікації форм та видів політичного протесту, в більшості яких за основу покладений поділ протестів як специфічного виду політичної участі в політичному житті суспільства.

Проведений вище аналіз являє собою значний інтерес з точки зору функціональної спрямованості, особливостей напрямків і форм розвитку політичного протесту у сучасних українських умовах. Дослідження функціональних залежностей – форм стійкого взаємозв'язку між об'єктивними явищами або величинами, що відображають їх, при яких зміни одних явищ викликають якісні зміни інших, а також безпосередній аналіз функцій як зовнішніх проявів властивостей об'єкта дослідження в певній сукупності відносин – виступає важливою складовою частиною системного аналізу як поєднання методів і засобів, використовуваних при вивченні складноорганізованих об'єктів різної природи [59, с. 105], яким, у свою чергу, являється розглядуваний нами політичний протест.

У цілому, функції політичного протесту зумовлюються специфікою як самої політики, так і особливостями інтересів різних політичних акторів. Сам по собі політичний протест виникає як засіб зміни системи влади, поточної державної політики або взаємин між громадянами та державою в цілому, що не влаштовують суспільство.

Виходячи з цього, вплив політичного протесту на суспільне життя простежується в різних напрямках і сферах життєдіяльності людини і суспільства. Конкретизація цього впливу може бути досягнута за допомогою введення поняття функції, яка фіксує, з одного боку, загальне значення феномену політичного протесту в житті суспільства, а з іншого – залежність, яка виникає між політичним протестом і іншими компонентами суспільного життя. У першому випадку під функцією розуміється певна сукупність соціальних і політичних наслідків акцій протесту, які можуть бути явними, тобто співпадаючими з намірами і відкрито проголошуються цілями



суб'єктів протестного руху або прихованими, латентними, які виявляються після завершення певного часу або таким, що набувають непередбачених побічних результатів. У другому випадку під функцією розуміється спрямованість її діяльності. Для нас важливо враховувати обидва ці аспекти, а також ту обставину, що і в першому, і в другому випадку функція внутрішньо суперечлива, причому характер властивих їй суперечностей залежить від природи та особливостей того політичного середовища, в якому визріває і проявляється стан протесту.

Перш за все, до соціально значущих функцій політичного протесту слід віднести його здатність виявляти, розкривати негативні моменти і тенденції розвитку соціального і політичного життя суспільства. Політичний протест привертає увагу до невирішених проблем і труднощів суспільного розвитку, вказує, що в звичних суспільних зв'язках і відносинах щось розладналося, щось потребує серйозних перетворень.

Не можна сказати, що пізнавальна сторона цієї функції протестного руху дуже велика. Як правило, окрема акція протесту зовсім не відображає всієї глибини причин, що її породили. Однак вона цілком достатня для перенесення вже в практичну політичну площину цілого ряду питань, які поза протестної ситуації могли б сприйматися як абстрактно-теоретичні або дозвільні домисли. У політичному сенсі кожна протестна акція це свого роду заявка на необхідність вжиття термінових, а часом і невідкладних заходів до пошуку та усунення причин суспільної напруженості, до уважного вивчення обставин, які породили протестну активність.

Певним проявом означеної функції є її інформаційна складова. Інформаційна сторона політичного протесту значно ширше, ніж просте свідчення соціального неблагополуччя. Протест завжди породжений конкретними причинами, об'єктивно пов'язаний з ними і в ньому ці причини знаходять своє відображення. Розгортання, перебіг, повороти протестного руху несуть певне інформаційне навантаження стосовно причини, що його

породили, вивчення яких являє собою важливий засіб пізнання суспільних процесів.

Не менш вагомою функцією політичного протесту є комунікативна, Оскільки протест є не що інше, як публічне проголошення відмінної позиції індивідів чи груп населення та вимоги до влади прийняти їх до уваги у процесі політичних перетворень. В такому разі політичний протест виступає інструментом комунікації між громадянським суспільством та владою. Важливим аспектом є ефективність такого «спілкування»: чи реагує влада на вимоги населення, чи існує можливість силового придушення мирних акцій протесту, чи схильне населення під час протестів до вчинення масових безпорядків, тощо. Йдеться про конструктивність перебігу протесту, тобто політичний протест у сучасних умовах повинен відігравати позитивну роль загальнонаціонального характеру, попереджуючи чи виправляючи помилки влади.

Ми цілком погоджуємося з думкою С. Денисюк, що в сучасних умовах трансформації політичної системи України суттєво зростає роль і вплив політичної комунікації і політичного комунікативного простору на характер і результат цього процесу. Так, політична комунікація стає одним з важливих факторів консолідації суспільства, високого рівня легітимності політичних інститутів, узгодження політичних інтересів, розв'язання суспільно-політичних конфліктів, відкритого діалогу влади і суспільства і, як наслідок, – стабільності політичної системи [59, с. 114].

У межах комунікативної функції політичного протесту варто виокремити функцію артикуляції інтересів, яка полягає у висуненні вимог до осіб, що приймають політичні рішення, тобто перетворення розмитих думок людей у конкретні пакети вимог і їх озвучення, та агрегація інтересів, тобто погодження вимог певних верств населення, їх оформлення у чіткі меседжі, які адресуються владним органам.

З точки зору конструкціоністської парадигми, політичні проблеми є результатом колективного визначення. Політичні проблеми це не сама по собі ситуація, а діяльність індивідів або груп, що висувають політичні вимоги щодо деяких обставин (зростання злочинності, погіршення екології або невивплата зарплат). Якщо не буде боротьби за визнання ситуації в тій чи іншій сфері як кризової, то це означатиме, що в якості політичної проблема перестане існувати. Таким чином, особливості існування політичної проблеми в суспільстві визначаються характером суджень про неї усіма залученими у взаємодію з даного приводу сторонами.

На характер протестної взаємодії суб'єктів та учасників конкретної акції впливає така їх якість, як респонсивність, тобто організована здатність групи, політичної організації, структури сприймати вплив і реагувати на нього. Результативність активності агента-ініціатора висування вимог в у значній мірі визначається респонсивністю контрагента. Іншими словами, одним із критеріїв успішності протестної поведінки є відповідна реакція, а критерієм неуспішності – ситуація, коли факт висунення вимог ігнорується контрагентом.

Мобілізаційний потенціал може бути визначений рядом параметрів. Сюди можна віднести ефективність функціонування інтеграційних механізмів у суспільстві, особливості суб'єктності агентів, наявність у них мобілізаційних навичок і певних організаційних стратегій, а також апробованої системи дій і стратегій пошуку союзників для нарощування ресурсів і посилення впливу на контрагента. Важливі також ступінь узгодженості інтересів, цілей та вимог у агентів-союзників і респонсивність контрагента, його готовність до конструктивної співпраці.

Мобілізаційна функція протесту полягає в активізації населення для спільних дій, що має на меті захист їх інтересів. Вона невіддільна від функції інтеграції населення навколо спільних інтересів, цінностей тощо. Політичний протест є формою виявлення і вираження приватних інтересів політичної

меншості. Як ми вже відзначали, політика – це область взаємодії та боротьби приватних інтересів. У цій боротьбі завжди є лідери та аутсайди. Ще родоначальник італійської політичної науки Г. Моска вважав вічним поділ суспільства на два класи: пануючий «політичний клас», що бере на себе всі державні функції і користується витікаючими звідси привілеями та керований клас, неорганізована більшість.

Незважаючи на багатовікові ілюзії, різноманітні міфи про народне представництво і суверенітет, реальна влада завжди знаходиться в руках «політичного класу». Народовладдя, реальна демократія і соціалізм – це все утопії, несумісні з законами суспільства і з людською природою. Влада ніколи не може бути владою народу, вважав Г. Моска, в кращому випадку вона може служити інтересам народу. Не вступаючи в полеміку з патріархом італійської політичної думки, ми все ж змушені констатувати, що і сьогодні політична дійсність рясніє моментами, які підтверджують справедливість суджень Г. Моски.

Сучасний політичний простір досить жорстко ієрархизований. У ньому функціональний розподіл ролей далеко не однозначний. Тому конкретизація приватних політичних інтересів залишається важливим завданням практичної політики. Її вирішення, зокрема, досягається за допомогою політичної взаємодії, в якій найбільш широко особливість приватного інтересу демонструє політичний протест. Через нього політичний аутсайдер має можливість звернути на себе увагу, в ньому він отримує можливість продемонструвати змістовність власної політичної позиції.

Інтерес більш адекватно відображає характер політичного протесту, його службову, інструментальну функцію. В інтересах проявляється ставлення соціальних суб'єктів до своїх потреб. Інтереси відображають мету діяльності суб'єкта, яка передбачає пошуки засобів і способів їх задоволення.

Таким чином, головним спонукальним поштовхом, причиною і метою політичного протесту є політичний інтерес. Але, крім цього, існує безліч

інших потреб: моральних, духовних і т.д. Відповідно до цих потреб, інтересів формуються напрямки політичного протесту задіяних у нього суб'єктів, які не ізольовані, а перебувають у нерозривній єдності, тому політика сумує, генерує, переводить в пряму дію все: економіку, побут, психологію, культурний розвиток суспільства. Перш ніж здійснювати політичний протест, його суб'єкти визначають політичні цілі, орієнтуються на певні цінності. Суб'єкти політичного протесту з приводу реалізації своїх інтересів вступають у певні відносини один з одним і в результаті складаються політичні відносини. Таким чином, політичний протест і політичні відносини діалектично пов'язані, взаємозумовлені [128, с. 105].

Функція соціалізації політичного протесту полягає в тому, що в процесі участі в різних акціях протесту індивід задовольняє свою потребу бути громадянином, не пасивним спостерігачем, а активним членом національної спільноти. Відомо, що політична соціалізація проходить поетапно і протягом усього свідомого життя людини. Так, люди старшого віку, маючи певний тип соціалізації, передають свої життєві настанови молоді, але вона отримує й інші зразки соціальної поведінки в процесі навчання, а також із засобів масової комунікації та з практики новітніх суспільних відносин, серед яких можуть бути вуличні акції, флешмоби, віртуальна політична участь та протести, в тому числі.

Функцією політичного протесту є його здатність створювати умови політичного і громадянського становлення особистості (функція формування політичної культури). У певному сенсі, середовище політичного протесту це свого роду школа формування політичних навичок і вмінь, розвитку здібностей і професійних політичних якостей. Не випадково, біографії видатних політичних діячів містять численні сторінки безпосередньої участі у політичних баталіях, сторінки досвіду підготовки, організації та проведення різного роду протестних акцій. У процесі участі в тих чи інших акціях протесту політичний суб'єкт не тільки змінює власну структуру і межі

своїх можливостей, а й впливає на структуру більш широкої спільності, членом якої він є. Суб'єкт політичного протесту формулює цілі активності, визначає стратегії їх досягнення і виконує певні дії. Він залучає до кооперації цілий ряд агентів, які, у свою чергу, повинні визначити своє ставлення до нього і стратегії протестної поведінки [140, с. 57].

Важливе політичне значення має диференціююча функція протесту. Вона характеризує процес політичної диференціації, що виникає під впливом протесту, який часто йде через зміну і руйнування колишніх політичних структур. Ця функція відображає загальну особливість поведінки в ситуації протесту, що складається в переорієнтації і перегрупуванні задіяних у ньому політичних сил. Під впливом ситуації протесту процес політичної диференціації може розвиватися в різних напрямках. Оціночні характеристики протестного руху учасниками політичного процесу можуть бути діаметрально протилежними, але можуть і відрізнятися незначними нюансами. Причому, диференціюючий вплив протестного руху буває настільки сильним, що втягує у сферу свого впливу навіть тих осіб чи їх об'єднання, які хотіли б залишитися поза процесом поляризації і нової інтеграції політичних сил, в стороні від диференціюючого впливу політичного протесту.

Політичний протест виконує динамічну функцію, значення якої було свого часу переконливо розкрито марксизмом в широко відомих характеристиках класової боротьби і соціальної революції. У марксистських визначеннях вірно підмічена загальна здатність політичного протесту швидшими темпами сприяти суспільному розвитку і здійснювати соціальні зміни. Розмірене, плавне протікання соціального життя, де радикальні перетворення взагалі відсутні, а незначні зміни не зачіпають сутності проблем, розгортається в часі досить повільно. Час, здавалося б, втратив свою владу над подіями. Але варто в тій чи іншій формі проявитися протестній дії як все приходить в рух. Звичні норми поведінки і діяльності,

що роками задовольняли людей, відкидаються з дивовижною рішучістю і без жодного жалю. Під ударами протестних акцій суспільство може перетворитися до непізнаваності як у позитивному, так і негативному значенні.

Зміни на перший погляд можуть носити незначний і непомітний характер, але певного роду тріщини в поглядах, поведінці, відносинах між людьми вже виникли і це крок у бік від колишнього стану. Чим сильніше прояв протесту, тим очевидніше його політичний вплив на перебіг соціальних процесів, тим значніше викликані ним зміни і темпи їх здійснення.

Як свідчить світова історія, бунти, революції, повстання, визвольні війни, саботажі, пікети, петиції, акції непокори найчастіше були інструментами зміни правлячої верхівки як на національному рівні, так і на регіонально-локальному. В цьому полягає функція зміни політичних еліт, яку можна назвати функцією оновлення влади.

Ще однією функціональною особливістю політичного протесту виступає протидія монополізації політичної життєдіяльності. По характеру протестного руху можна судити про ступінь демократизації суспільних відносин. Суспільство, в політичній життєдіяльності якого відсутні протестні явища, можна впевнено вважати недемократичним.

Протестна поведінка в усі часи каралася владою. Одними з найбільш переслідуваних видів злочинів були виступи проти держави, режиму, пануючої ідеології. І, тим не менш, сучасне суспільство досягло розуміння об'єктивної значущості для прогресу протестного руху. Демократична держава визнає існування і технологічно підтримує опонування офіційній владі в різних формах, від трибуни вільних ораторів в Лондонському Гайд-парку до реальної можливості імпічменту вищої політичної ієрархії.

Отже, враховуючи вищеперераховані функції політичного протесту важливо підкреслити його значущість для нормального функціонування

суспільства. Критичне ставлення до дій влади обмежує можливість її неефективних маніпуляцій. Зрозуміло, що суб'єктом такої критики виступає громадянське суспільство і від його зрілості залежить успішність політичних протестів. Таким чином, визначення і характеристика основних функцій політичного протесту підтверджує висновок про те, що політичного протесту в тій чи іншій формі супроводжує політичний розвиток. Аналіз функцій політичного протесту відображає демократичний потенціал, який в ньому міститься, що особливо важливо в сучасних умовах. У сучасному суспільстві основним чинником розвитку є вже не стільки природні ресурси, техніка і фінанси, скільки продуктивна творча діяльність людини. Звідси впливає зацікавленість суспільства в урахуванні приватних політичних інтересів, що володіє мобілізаційним потенціалом, у максимальній творчій продуктивності кожного політичного суб'єкта.

Аналіз функцій протесту спонукає до визначення соціального призначення і протестної політичної культури. На наш погляд, головними її функціями є вираження й захист соціальних інтересів; нормативно-регулююча; соціалізуюча; комунікативна; прогностична та інші.

Функція вираження та захисту соціальних інтересів передбачає формування уявлення і знань про плюралістичність інтересів, поглядів, думок, шляхів їх вираження та захисту. Розуміння протестної політичної культури пов'язане з конфліктною моделлю суспільства, конфліктністю соціальних відносин, які є природними ознаками колективного життя. Ці ознаки розкривають політичне життя як існування різноманітних інтересів громадян, котрі можуть як конфліктувати з інтересами інших співгромадян, так і збігатися з ними. З іншого боку, протестна політична культура містить потенціал зміцнення соціально-політичної стабільності суспільства. Наявність і представництво множини інтересів, що притаманні демократично організованій політичній системі, мінімізує певні суперечки та сприяє згладжуванню певних соціальних розколів. З іншого боку, невміння чи



небажання вести діалог чи ігнорування інтересів, навпаки, часто посилює розкол суспільства та загострює суперечки між групами, посиленню деривації та відповідно, протестних настроїв.

Функція вираження та захисту соціальних інтересів пов'язана з визнанням соціального багатоманіття як базового принципу організації життя суспільства; із затвердженням ідеологічного різноманіття (відсутність офіційної державної ідеології, наявність різних ідеологічних течій і напрямів, право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів і пропагувати їх, свобода слова, повага до іншої думки тощо); визнанням за кожною соціально-політичною групою можливості ефективно впливати на політичний процес (свобода створення асоціацій, право вільної й рівноправної участі в політичному житті, багатопартійність, свободні, рівноправні та чесні вибори, вільне проведення зборів, мітингів, демонстрацій тощо).

До цих ідей близькою є нормативно-регулююча функція протестної політичної культури, що виходить із ствердження права кожної людини мати власні погляди та можливість їх висловлювати. Крім того, нормативно-регулююча функція розкриває вміння вести діалог, вміння переконувати, слухати, співпрацювати з опонентами, повагу до інакодумства, толерантне ставлення до опонента, урахування його інтересів. З цією ідеєю пов'язується те, що ніхто не може мати монополію на остаточну кінцеву, вищу істину, нав'язувати свої думки і погляди іншим. Проте, протестна політична культура може проявлятися і у певних насильницьких та силових проявів.

Цінності свободи і прав людини, толерантність, безпека, порядок та інші виступають основою формування політичних переконань, норм, які регулюють політичну поведінку суб'єкта політики і визначають «правила гри» для суспільних і політичних груп.

Соціалізуюча функція пов'язана із засвоєнням знань про права і свободи громадян, про можливості їх реалізації та шляхи захисту. Також це і

ступінь залученості до політичного життя, і характеристика глибини політичної переконаності та свідомості брати участь у протестних акціях. Можна згадати Р. Даля, який до змісту політичної участі відносить закріплені за громадянами можливості опонування уряду, право формування політичних організацій, дискусії з політичних питань, що ведуться без побоювання переслідувань з боку влади, ознайомлення з альтернативними позиціями в ЗМІ, збереження таємниці голосування виборців, мирна передача влади переможцям виборів [130, с. 20-21].

Демократичне життя передбачає комунікацію між владою та громадянами. Крім того, конкуренція передбачає комунікацію політичних сил зі своїми опонентами, прибічниками та потенційними виборцями. Комунікативну, яка доповнює соціалізуючу функцію протестної політичної культури, можна описати за допомогою типів «*homo politikus*», визначених у політичній психології. Зокрема, досить поширеним (особливо на пострадянському просторі) є гегемоністський політичний тип людини. Його носіям притаманні авторитарний стиль спілкування, несприйняття інших точок зору та інших типів політичних відносин, режимів. Такі люди є, як правило, екстравертами, вони гостро відчують свою етнічну приналежність, прагнуть нав'язати всім власні цінності, норми, традиції – власну систему світосприйняття. Гегемоністи абсолютизують патріотизм та державність, вони є соціальною основою для вкорінення в суспільстві авторитаризму, шовінізму та придушення альтернативних точок зору.

Конфліктний або протестний політичний тип людини характеризує рішучих і відданих інтересам своїх соціальних чи політичних груп індивідуумів. Вони гостро відчують несправедливість і завжди готові боротися до повної перемоги (в абсолюті – винищення) своїх політичних опонентів. Як правило, такі особистості завжди критикують владу, проявляють незадоволення її діями, беруть активну участь в акціях протесту. Однак прийшовши до влади, вони не завжди здатні до конструктивних дій і

суспільного консенсусу, продовжують боротьбу, постійно вишукують різних внутрішніх «ворогів» для звинувачення їх в усіх проблемах і продовжують руйнувати державу вже зсередини державного апарату.

Плюралістичний політичний тип людини є основою громадянського суспільства. Він об'єднує вільних, відвертих людей, які визнають за іншими право на власні права, власну думку, власну систему цінностей. Це екстраверти, схильні до толерантності та пошуку консенсусу. Внутрішня готовність до альтернативи цих громадян реалізовується в ухваленні політичних рішень як відмови від одностайності, пошуку найбільш оптимальних шляхів суспільного розвитку, широкого залучення громадськості та фахівців до обговорення проблем і забезпеченню прав людини. До опозиції громадяни плюралістичного типу ставляться не як до ворога чи опонента, а як до колеги, що пропонує інший варіант вирішення проблем.

Конформістський або провладний політичний тип характеризується відсутністю власної політичної позиції та схильністю до сприйняття за власні будь-яких пануючих політичних поглядів. Ідеологія такого типу виражена в народному прислів'ї «Моя хата з краю» і є соціальною базою зради. Конформіста вирізняє ввічлива політична поведінка, він завжди знаходить виправдання для прорахунків влади, вірить «у доброго царя» і з такою ж легкістю переходить на інший бік у разі поразки провладної політичної сили на виборах та першим починає переслідувати вчорашніх кумирів.

Абсентеїстський або апатичний політичний тип – індивідууми цього типу не беруть участі в політичному житті, не цікавляться політикою, не співвідносять свою політичну самоідентифікацію з суспільною системою цінностей. Вони не вважають за потрібне приходити на вибори і відчують відразу до уряду в цілому та окремих політиків. Їх кредо: «політика – брудна справа».

Оскільки в чистому вигляді означені психологічні типи не зустрічаються, окремі науковці вирізняють ще й певний змішаний – громадянський або гармонійний тип людини. Така людина налаштована на плідну взаємодію з державою, є активною та свідомою, цікавиться і розуміється на політиці, бере участь у публічних заходах, дискусіях, виборах, входить у політичні організації, поділяє й обстоює державну (національну) ідею і суспільну систему цінностей. Це – соціальна база громадянського суспільства та демократії [151, с. 17].

Варто зазначити, що характер комунікації формує відповідний тип політичної культури. Залежно від цього можна визначити конфронтаційну та консенсусну протестну політичну культуру. Перша зорієнтована на використання радикальних, руйнівних, силових методів і форм, друга – на діалог та співпрацю, соціальне партнерство, які забезпечують баланс інтересів різних суспільних груп, сприяють стабілізації суспільних відносин та формуються на основі досягнення консенсусу.

В умовах сучасного суспільства діалог є важливим інструментом вирішення суперечок, конфліктів, а також засобом удосконалення соціально-політичної структури суспільства. Його розглядають як особливий вид соціальної дії, зміст якої розкривається у спрямованості не лише забезпечити соціальні права громадян і надати соціальну допомогу, а й досягнути іншої мету – сприяти регулюванню відносин людини з групою, державними структурами. Соціальний діалог вважають найдосконалішою формою дискусії, під час якої узгоджуються інтереси суспільства. Ознаками цієї дискусії є її партнерський характер, що забезпечує рівну участь різних сторін – учасників діалогу. Головне і важливе те, що жоден із них не може домінувати, не зважаючи на власний статус, не має переваг у правовій сфері. Широкий контекст тлумачення соціального діалогу дозволяє визначити його як паритетну конструктивну співпрацю між державою (як виразником загальносуспільних інтересів) та громадянським суспільством (як сферою

суспільних відносин, в якій реалізуються приватні інтереси громадян та їхніх груп). Вузьке трактування соціального діалогу зводиться до розуміння його як певної системи переговорів, консультацій та інших форм соціальної комунікації між суб'єктами соціально-політичних відносин.

Зміст соціального діалогу передбачає формування партнерських відносин між учасниками на основі довіри та взаємної відповідальності, згоди діяти за визначеними «правилами гри». Зрозуміло, що досягнути взаєморозуміння, компромісу надзвичайно складно і важко, особливо у нестабільному суспільстві, де невизначеними є групові, суспільні інтереси, домінують неформальні, тіньові домовленості, низький рівень довіри до суспільних чи політичних інститутів тощо. Успішність діалогу обумовлюється потенціалом учасників, залежить від того, наскільки міцною, свідомою та дієвою є їх підтримка з боку оточення. До об'єктивних і суб'єктивних умов успішності соціального діалогу належать: наявність у суб'єкта бажання, вміння і готовності до активної участі у політичному житті; раціональна організація ланок державного апарату, громадських організацій, що забезпечує залучення людей до участі у прийнятті рішень; достатній рівень політичної і правової культури населення.

У країнах ЄС концепція і практика соціального діалогу політологами справедливо визначається феноменом ХХ ст. У цих країнах соціальний діалог став важливим інститутом політичної демократії, який постійно розвивається та удосконалюється. Він вбудований до інших інститутів, що сприяють реалізації таких цінностей, як участь та політична правосуб'єктність, захист інтересів громадян» [130. с. 78].

Актуальним за сучасних умов є розуміння та впровадження соціального партнерства як певного типу і такої системи відносин між капіталом і працею, державою та суспільством, де у межах соціального миру узгоджуються їхні інтереси. У словосполученні «соціальне партнерство» «соціальне» означає суспільне, тобто те, що стосується життя людей і їх

відносин у суспільстві; «партнер» (від французького слова партія) — учасник спільної діяльності. У праксеологічному вимірі соціальне партнерство науковці розглядають як альтернативу диктатурі класу або особи, а також цивілізований (мирний) метод розв'язання соціальних конфліктів. Методом розв'язання соціальних конфліктів у межах соціального партнерства виступає компроміс, узгодження інтересів шляхом мирних переговорів і взаємних поступок [130, с. 79].

Прогностична функція протестної політичної культури базується на розумінні певної схеми протестної поведінки: фіксується реакція громадян щодо соціально-політичної ситуації в країні (тут основними індикаторами виступають ставлення до реформ, органів влади, політичних лідерів, уявлення про можливість особистого впливу на політичні події і участі у масових акціях протесту) та вивчення фактів таких дій. Важливим елементом такого аналізу є водночас оцінка експертів щодо ефективності й динаміки акцій протесту в майбутньому.

Протестна активність населення відображається наступними маркерами – які форми протестних дій викликають підтримку серед населення і якою є міра готовності особистої участі у них. Крім того, важливими показниками є динаміка соціально-економічної ситуації в орієнтаціях на різні форми протестної активності; чи є наявними фактори соціоструктурного порядку, що детермінують підтримку протестної поведінки; що лежить в основі політичних цінностей і уявлень груп людей, які орієнтовані на радикальні форми політичного протесту .

### **Висновки до другого розділу**

Демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також досягатимуть консенсусу щодо процедур, за допомогою яких

приймаються рішення. Ідеали свободи, справедливості, рівності, порядку, безпеки, порушення яких спричиняє зародження протестного потенціалу на рівні особи, групи, суспільства. Права і свободи людини, як базова цінність демократії та демократичної політичної культури, мають не лише сутнісне значення, а й практичне – реалізацію через інститути держави та громадянського суспільства, та потребують захисту у разі обмеження.

Основними причинами виникнення політичного протесту вважаються відносна депривація як сприйняття діячем (актором) розбіжності між його ціннісними орієнтирами та їх реалізацією у житті; невідповідності між життєвими реаліями та очікуваними результатами діяльності владних структур; виклики урбанізації тощо. Вказані умови розглядаються у контексті соціальної фрустрації, невдоволення, які викликають зростання соціальної та політичної мобілізації, поширення протестних форм політичної участі. Поряд зі загальною напругою, протест обумовлюють й обмеження соціально-економічних і політичних можливостей. Утиски з боку влади, вузькі рамки легітимного висловлювання власної думки чи артикуляції інтересів провокують групові ресурси до протесту.

Протестна політична культура включає ставлення громадян до публічної критики влади й, власне, політичного протесту. Їх характеризують знання процедур, регламентацій здійснення тих чи інших протестних політичних акцій, а головне – установкою на множинність світу, плюралізм інтересів і цінностей та їх узгодженості. Розкривається обумовленість протестної політичної культури особливостями історичного періоду розвитку країни; характером завдань, актуальних для держави чи протестуючих; особливостями соціального складу організаторів, учасників і прихильників протесту, змістом їх інтересів.

Систематизація різних видів протестної поведінки дозволила виявити як конструктивні, так і деструктивні її прояви. Конструктивний протест має ціннісну основу і сприяє розповсюдженню гуманістичних орієнтирів

розвитку суспільства. Через функції політичного протесту розкрито його соціально-політичну природу та цінність у політичному житті. Соціально-політичне значення протесту дозволило розкрити також функції протестної політичної культури: вираження й захист соціальних інтересів; нормативно-регулююча; соціалізуюча; комунікативна; прогностична та інші.



### РОЗДІЛ 3

## ОСОБЛИВОСТІ ПРОТЕСТНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ 2013-2014 РР.

### 3.1 Передумови, соціальна база та ціннісні орієнтації суб'єктів сучасних політичних протестів в Україні

В Україні наявний вплив цілої системи чинників на формування та реалізацію протестних настроїв населення. Вони формують суспільні обставини у різних сферах життя: економічній, соціально-політичній, політико-інституційній, культурній та інших, що поступово накопичуючись, зрештою спричинили появу глибоких суспільних суперечностей. Передусім, це суспільно-політичні та морально-етичні фактори. Проте й без відповідного макроекономічного підґрунтя криза, напевно, не мала б такої гостроти, а її наслідки для економіки та суспільства – глибини й ризикованості.

Слід зазначити, що сучасна демократична трансформація суспільства об'єктивно створює конфліктогенне середовище в суспільстві. На це вже неодноразово наголошували вчені, що займаються проблемами транзитивних суспільств, виокремлюючи ці ризики і навіть пропонуючи деякі варіанти їх нейтралізації. Йдеться про те, що на відміну від демократизаційних процесів, що відбувалися в минулому, посткомуністична трансформація охоплює не лише сферу політики. Виникнення дилеми одночасності обумовлено тоталітарним характером колишньої держави. Історичний досвід свідчить, що демократичні зміни можуть бути ефективними, якщо вони супроводжуватимуться синхронним динамізмом в економічній, соціальній, духовній сфері. У той же час, ця одночасність не може не відбитися на якості та швидкості суспільних змін та потребує досить високого рівня кваліфікації суб'єктів державного управління.

На жаль, при визначенні стратегії українського суспільства, частина загально-програмних цілей була обрана довільно, без критичного аналізу практики західних суспільств, без необхідного врахування внутрішньої логіки та особливостей розвитку України. Сучасний перехідний до ринкової економіки період виявився не тільки власне періодом переходу, скільки періодом становлення – в майбутньому – подолання моделі, далекої від сучасного регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства, суспільної солідарності та справедливості.

Відсутність обґрунтованих програм економічних і політичних перетворень призвела до хаотичного перерозподілу власності, «номенклатурної приватизації», перетворення державної монополії в монополію корпоративного типу та появу феномена «олігархії».

За допомогою держави створюються чинники, що полегшують як економічний перехід, так, зрештою, і економічну модернізацію. Як вже зазначалося, в Україні цього не було здійснено: формування демократичних інститутів для підтримки економічних реформ було загальмоване; ефективна державна підтримка ринкової економіки і система соціального захисту майже відсутні. Без соціальної підтримки, політично і соціально не підкріплені болючі економічні реформи були обрушені на соціально ніким і нічим незахищене населення. Іншими словами, так звана «шокова терапія» перетворилася на шок без терапії [16, с. 42-49].

Якщо звернутися до стартових умов процесу демократизації, то Україна, з-поміж посткомуністичних країн, мала чи не найпривабливіший вигляд. Маючи високий рівень промислового розвитку, п'яте місце за рівнем ВВП з-поміж радянських республік, науково-технічний і кадровий потенціал, відсутність зовнішніх боргів (для порівняння – Польща мала 47 млрд. дол. зовнішніх боргів), вигідне геополітичне становище, українське керівництво не змогло вивести країну на належний рівень розвитку. При загалом зростаючому ВВП, темпи його зростання вкрай незадовільні. У 2012–

2013 рр. найгірше з-поміж пострадянських республік розвивалася тільки Молдова, тоді як Україна перебувала на передостанньому місці із загалом економічним спадом (95% ВВП по відношенню до 2012 р.) на тлі позитивної зовнішньоекономічної кон'юнктури [68, с. 39].

Депресивні тенденції в економіці зумовили проблеми соціальної сфери. Так, прожитковий мінімум, який покладено в основу розрахунків усіх соціальних гарантій, підвищувався протягом 2013 р. лише двічі (у 2012 р. – 5 разів). Підвищення становило 81 грн., або 7,4% до рівня 2012 р. (у 2012 р. – 142 грн., або 14,9% відповідно). Утім, реальна заробітна плата за 2013 р. зросла порівняно з попереднім роком на 8,2%, середньомісячна заробітна плата за січень-грудень становила 3265 грн., що на 239 грн. більше, ніж у 2012 р. Розмір мінімальної заробітної плати при цьому за рік підвищився на 7,4% і становив 1218 грн.

У 2013 р. зберігалася негативна динаміка структури доходів населення: станом на кінець року частка заробітної плати становила лише 41,4% від загальної суми доходів (42,2% у 2012 р.), а частка соціальних трансфертів зростала (37,6% станом на 31.12.2013 р. та 37,4% станом на 31.12.2012 р.).

Значно меншими темпами порівняно із заробітною платою зростали пенсії. Зокрема, середня пенсія зросла лише на 55 грн., або на 3,7% (з 1471 грн. на кінець 2012 р. до 1526 грн. на кінець 2013 р.). Проте середня пенсія за вислугу років навіть зменшилася на 572 грн., або на 26,3% (з 2172 грн. на кінець 2012 р. до 1600 грн. на кінець 2013 р.).

Занижений розмір заробітної плати, у т.ч. в бюджетній сфері, провокує поглиблення бідності працюючого населення (та, у перспективі, пенсіонерів), а також призводить до недофінансування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, місцевих і державного бюджетів. Наслідком стає постійне поповнення робочою силою тіньового сектору економіки (з 20 млн. 478 тис. працездатних громадян офіційно працюють лише 13 млн., а близько 5 млн. осіб перебувають поза легальним ринком

праці). Обсяг «тіньового сектору» в Україні, за експертними розрахунками, оцінюється в 350 млрд. грн. на рік, з них 150–170 млрд. грн. – заробітна плата в «конвертах»[96].

Українське суспільство виглядає різко поляризованим, на одному полюсі перебуває за межею бідності переважна більшість громадян, на іншому – близько 1% мільйонерів і мільярдерів та їх оточення, при цьому середній клас в Україні (як гіпотетичний фундамент національної демократії) планомірно знищувався. У країні була побудована кланово-олігархічна модель державно-монополістичного капіталізму з фактичним домінуванням олігархічного корпоративного угруповання – так званої «сім'ї».

В українській політичній науці така модель визначається як система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними, в основному сімейними відносинами і відповідає не державним, а їх особистісним інтересам. Основні риси кланово-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між «патроном» та «клієнтом»; систематичне порушення громадянських прав і свобод, протидія існуванню громадянського суспільства, відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами.

Характерною особливістю кланово-олігархічної політичної системи є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними, пов'язаними з владою, угрупованнями, відсутністю масової електоральної підтримки, слабкістю політичних партій, обмеженістю їх впливу на прийняття політичних рішень, концентрацією політичної влади і ресурсів в руках правлячої кланово-олігархічної еліти, яка прагне монополювати політичний процес. Така система має риси ієрархічності й соціальної нерівності, політичного домінування привілейованих груп. Прикладом може бути система, що склалася в Україні с

1991 по 2004 рік та, особливо, 2010-2013 рр., яка поєднувала ознаки патримоніального авторитаризму та панування кланової олігархії за фасадом слабо виражених демократичних інститутів з порушенням конституційних процедур їх функціонування [121, с. 177].

В останні роки в Україні загострилася криза політичних інститутів, яка поширилася в соціальну та політичну площини. За гострої фази інституційної кризи втрачається цінність цілей розвитку держави та виконання її функцій. Держава сприймається як суб'єкт, відокремлений від громади та орієнтований на просування інтересів обмеженого кола осіб у суспільстві [137, с. 72]. Це сприятливі умови для масових протестних явищ.

Соціологи відзначали тривожну тенденцію щодо зростання рівня протестних настроїв (все частіше бунтували навіть на батьківщині колишнього президента) громадян України. Згідно з результатами дослідження, проведеного у грудні 2013 р. Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» і Соціологічною групою «Рейтинг», майже половина українців (49,7 %) у разі значного погіршення умов життя були готові вийти на вулицю з протестом. У свою чергу, 28,5 % – готові терпіти матеріальні й інші труднощі, заради збереження порядку в країні. Ще 21,8 % не визначилися зі своєю відповіддю на це запитання [171]. Усе частіше експерти для пояснення сутності нинішнього українського буття вживали дефініцію «деградація» [Див. 55, с. 485-488]. Різко збільшилася кількість українців, які хочуть виїхати на постійне проживання за кордон.

Загалом політика, здійснювана у сфері регулювання ринку праці України, призвела до погіршення стану людського капіталу та консервації неефективності використання трудового потенціалу, уповільнюючи тим самим модернізацію економіки на стадії виходу з кризи. Через низький рівень доходів працюючих зросла частка населення, яка потребує державної соціальної допомоги: загальний обсяг виплачених пенсій та соціальних допомог у 2013 р. становив понад 290 млрд. грн., що на 23 млрд. грн. більше,

ніж у 2012 р. Фондами соціального страхування було виплачено 25 млрд. 840 млн. грн., що на 3 млрд. 891 млн. грн. більше, ніж у 2012 р. [155].

Проте в основі акцій протесту зими 2013-2014 р. економічні причини були далеко другорядними. За даними соціологів, серед мотивів, які змусили людей вийти на Майдан і там отаборитися, ті самі, що й раніше: на першому місці – жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), на друге місце цього разу вийшов такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні» (51%, було – 36%), як і раніше, вагомими причинами протестів залишаються відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про Асоціацію з Євросоюзом (47%) та прагнення змінити владу в Україні (46%). Тобто предметом протесту стали цінності. Це значить, що політичний протест в Україні набув якісно іншого змісту і його врегулювання ускладнюється збереженням при владі парламенту старого формату [68, с. 42].

В українській політичній науці аналізуються причини глибокої політичної кризи 2013-2014 років, що призвела до масових громадянських та політичних протестів, які перейшли в радикальну фазу громадянського спротиву, поглиблення політичної кризи, аналізуються ті помилки попередньої влади у відносинах з українським суспільством, що призвели до її делегітимації, поглиблення політичного відчуження, радикалізації політичних протестів. Україну до Майдану (мирних акцій протесту в листопаді 2013 р.) характеризувало: монополізація економіки країни, зубожіння народу, вихолощення середнього класу, зростання зовнішнього боргу, залежність від зовнішніх гравців, зрада національних інтересів державними діячами, невиконання політичними партіями функції артикуляції та захисту інтересів певних соціальних груп, фальсифікація результатів виборів, порушення свобод і прав громадян, їх незахищеність.

Однією з причин такої кризи стало спотворення та невиконання суб'єктами політичної верхівки основних об'єктивних функцій політики:

артикуляція, інтеграція та узгодження інтересів різних суспільних груп задля збереження цілісності суспільства, комунікативної функції, яка полягає в тому, що комунікація являється базовим процесом, який організовує суспільство для рішення конкретних цілей, тому тільки таким чином досягається консенсус і раціоналізуються взаємозв'язки між суспільством і владою. У випадку, коли такий консенсус відсутній, вихід із ситуації поглиблення політичного відчуження може бути в раціоналізації політичної сфери, що означає усунення таких владних відносин, які перешкоджають усвідомленому розв'язанню та консесуальному врегулюванню конфліктів. Мінімізація адміністративного впливу влади на всю систему прийняття політичних рішень з одночасною максимізацією їх взаємодії через дискурс є гарантією розвитку демократичних цінностей та обов'язковим показником легітимності влади [18, с. 8].

Політичне відчуження і високий рівень девіантності у суспільстві пояснює зростання політичної напруги. Так, за висновками фахівців Інституту соціології НАН України, за останні три роки сприйняття політичної ситуації в Україні населенням як напруженої, критичної, вибухонебезпечної помітно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому, у 2013 р. як «критичну, вибухонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3% респондентів проти 11,1% у 2010 р. Це найвищий показник вибухової політичної ситуації в Україні з 2000 р. [177, с. 12]. Вже у 2013 р. істотно радикалізувалися форми протесту і збільшилася кількість людей, готових взяти в них участь.

Однією з причин масових соціально-політичних протестів останніх років стала криза відносин між владою і громадянським суспільством, відсутність діалогу між ними. Так, недостатність наявних форм і механізмів суспільного діалогу та державно-громадської взаємодії, ігнорування правлячим класом потреб громадянського суспільства та його євроінтеграційних прагнень послуговували вагомими чинниками, що призвели

до суспільно-політичного конфлікту в Україні. Потреби суспільства в цей час зростали швидше за можливості владно-адміністративних інститутів їх задоволення. У відносинах суспільства і держави потрібен був компроміс на основі обопільної вигоди та порозуміння. Такий компроміс став наріжним каменем новітньої політичної та суспільно-управлінської моделей ХХ ст.

Ситуація ускладнилася масштабною корупцією та правовим нігілізмом, постійним збільшенням статків заможних людей на тлі збідніння більшості пересічних українських громадян, фактичним їх відстороненням від вироблення, ухвалення та контролю за виконанням політичних рішень, іншими вадами державного механізму, який був і дотепер частково залишається зорієнтованим на забезпечення життєдіяльності певних олігархічних холдингів та політико-адміністративних груп. Тому однією з беззастережних вимог соціально-політичних протестів зими 2013-2014 рр., які отримали назву «Євромайдану», стало залучення громадянського суспільства до процесу ухвалення політичних рішень. Таким чином, Євромайдан став своєрідною школою виховання громадянської відповідальності та формування національної ідентичності, протестною формою громадської самоорганізації заради досягнення свободи, правди і соціальної справедливості, що, безумовно, сприятиме євроінтеграційному поступу України та впровадженню принципів європейської демократії [49, с. 64-65].

Відомо, що держава, офіційна влада завжди тяжіє до абсолюту, суспільство потребує важелів «противаг» щодо неї. Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, важливою складовою поділу влади поряд з велезвісними її гілками. Воно є чи не найпершим виконавцем легітимізуючої ролі щодо держави. Адже саме визнання й прийняття суспільством владних структур і настанов надає їм ознак правдивості, законності, прийнятності, уможлиблює їх дієвість і, зрештою, стабільність існуючого ладу. Громадянське суспільство як певний механізм



неформального соціального партнерства уможливило реалізацію й баланс існуючих суспільних інтересів [159 с. 87; 13, с. 40]. У 2013-2014 рр. громадянське суспільство в Україні вийшло на новий якісний рівень мобілізації активних громадян для вирішення стратегічних суспільних проблем, створило унікальні інституційні осередки та змусило правлячі політичні сили рахуватися з ним. Євромайдан створив нову українську ідентичність, в якій системоутворюючим чинником стала громадянська культура.

Основним викликом для країни у суспільно-політичній сфері є необхідність синхронного продовження курсу реформ і розширення їх соціальної бази, збереження позитивних тенденцій підвищення дієздатності органів влади та зміцнення демократичних інститутів. Дієва відповідь на цей виклик неможлива без підвищення рівня довіри у суспільстві, зокрема довіри до органів та інститутів влади [117, с. 28].

Серед причин масових політичних протестів 2013-2014 рр. в Україні можна вважати рух тогочасної політичної влади та створеного нею режиму в абсолютно протилежному сучасному суспільному прогресу напрямку. Так само як і в інших країнах в основі кризи недемократичних режимів лежить втрата політичною елітою контролю над соціально-економічними процесами, і водночас втрата правочинності її панування в очах суспільства, тобто делегітимація влади.

Монополізація і централізація державної влади і в центрі, і на місцях, порушення принципу розподілу влад, як всередині влади, так між державою та громадянським суспільством, перетворення всіх гілок влади, окрім президентської вертикалі на її формальний придаток, перетворення держави на корупційну машину збагачення сімейного клану президента, ці та багато інших причин призвели до делегітимації державної влади та її гілок (законодавчої, судової, правоохоронної тощо), масового політичного відчуження та масових політичних протестів.

Основною причиною масових протестів стало всеохоплююча корупція представників влади всіх рівнів, корупційний протекціонізм та злиття політичних і бізнес-інтересів, які викликали глибоку недовіру до останньої. Українці не довіряли політичним і державним інститутам. Так, за відставку уряду М.Азарова виступало 48% громадян; міністра внутрішніх справ В.Захарченка – 49%. За відставку В.Януковича і проведення дострокових президентських виборів – 43% громадян. За обмеження влади президента і повернення до Конституції 2004 р. – 40% громадян. Тодішньому президентові України в цілому не довіряли 62% респондентів, ВР – 75%, уряду – 66% міліції – 71%, СБУ – 58, судам – 72, Конституційному суду України – 63%, прокуратурі – 69%. Політичним партіям не довіряють 66% опитаних. М.Азарову – 66%, В.Захарченку – 62%, А.Клюєву – 57%, В.Рибаку – 64% [120; 177].

Систему влади, починаючи з 2010 р., було орієнтовано на збільшення концентрації повноважень, чому передусім сприяли скасування конституційної реформи 2004 р. та повернення до президентсько-парламентської форми правління в неконституційний спосіб. Саме через надмірну концентрацію влади в руках президента та неконтрольоване її використання виникла нинішня суспільно-політична криза. Процес концентрації влади команда президента В. Януковича здійснювала цілеспрямовано, системно і з використанням формально легальних форм і засобів. Ключовим у цьому процесі стала зміна тексту Конституції України у 2010 р. Відбулася вона вочевидь не в конституційний спосіб — зокрема без участі парламенту, яка в процесі зміни Основного Закону є обов'язковою.

Нинішня кризова ситуація в Україні є прямим наслідком тих антиконституційних і антидемократичних процесів, які відбулися на базі «відновленої» Конституції і характеризувалися: зухвалим свавіллям і безвідповідальністю (безкарністю) влади; масовими порушеннями прав і свобод людини; унеможливленням захисту прав людини з допомогою

відповідних державних інституцій (правоохоронної та судової систем); позбавленням права народу на формування (зміну) влади в традиційно легітимний спосіб — шляхом вільних і чесних виборів [113].

Ознаки згортання демократичних свобод стали очевидними вже в період проведення парламентських виборів 2012 р. та формування владних органів за їх підсумками. Зусилля виконавчої влади були спрямовані на формування лояльного до неї складу вищого законодавчого органу. З цією метою було відновлено змішану виборчу систему до парламенту. Характерною ознакою стало поширення підміни професіоналізму державних службовців принципами особистої відданості та кланової приналежності. Відбулося помітне зрушення в кадровому представництві регіонів країни на центральному рівні на користь вихідців зі східних областей [164, с. 29].

Багато експертів солідарні в тому, що країна цілеспрямовано скочувалася до авторитаризму [141]: в Україні з'явилися політичні в'язні й політичні емігранти; такі огидні явища як парламентські «тушки» й вуличні «тітушки»; суди забороняли, а силові структури не тільки не допускали мирні походи й демонстрації громадян (гарантовані ст. 39 Конституції України), але й використовували проти мирних мітингувальників фізичну силу (що категорично суперечить ст. 29 Конституції України).

Президентству В. Януковича було притаманне вибіркоче й політично умотивоване правосуддя, політичні репресії, подвійні стандарти. Тактика режиму В. Януковича від початку його приходу до влади полягала в малих, але послідовних кроках, спрямованих на виснаження опозиції [56, с. 44].

Процес конституювання політичного режиму на таких засадах, де основними суб'єктами його виявляються коаліції з середовища політичної і ділової еліт, які отримали визначення «корпоративних кланів» є небезпечним. Очевидно, що тіньова політика стала суттєвим негативним фактором, що звузила можливості демократичної альтернативи і створила

передумови для подальшого утвердження кланово-олігархічного політичного режиму, масовізації та радикалізації політичних протестів.

Концентрація влади не забезпечила зростання контрольованості управлінських процесів, а стала лише передумовою монополізації корупційних схем та їх поширення на все економічне і політико-адміністративне поле держави. За рівнем сприйняття корупції, згідно з оцінкою міжнародної організації Transparency International, у грудні 2013 р. Україна посіла 144-те місце (зі 177 країн), опустившись на три позиції порівняно з попереднім роком.

Посиленню соціальної напруженості в українському суспільстві, що трансформувалась в масові політичні протести, сприяла низка негативних тенденцій у сфері функціонування та розвитку місцевого самоврядування, а саме: значна «корпоратизація» органів місцевого самоврядування, їх закритість для впливу з боку громадян та підпорядкування інтересам місцевих бізнес-еліт; втручання з боку центральної виконавчої влади у функціонування органів місцевого самоврядування та ін. [193].

Серед причин масових політичних протестів 2013–2014 рр. системне ігнорування гуманітарного складника в державній політиці, фундаментальних гуманістичних цінностей, культурних та освітніх традицій, що деформувало світогляд нової генерації українських громадян, призвело до дестабілізації українського суспільства, посилення його фрагментарності та світоглядної дезорієнтації.

Недооцінка гуманітарного розвитку України, що полягає в удосконаленні суспільного середовища на засадах безпеки й стабільності, створенні умов для функціонування демократичної культури, конкурентоспроможної і рівноправної серед культур інших народів світу; формуванні вільної, забезпеченої всіма можливостями для самовиявлення, фізично й духовно розвиненої особистості, яка живе в гармонії із собою, іншими людьми, природним середовищем і навколишнім світом, призвела до

ціннісної кризи України і стала одним із факторів Революції гідності [84, с. 5-6].

Безперечно, процеси демократизації та ринкових перетворень зумовили зростання творчої активності громадян, виникнення громадських об'єднань, зростання кількості різноманітних ринкових послуг, зокрема і в гуманітарній сфері. Разом з тим процес неефективної модернізації українського суспільства призвів до певних проявів морально-етичної та правової аномії. До того ж дедалі виразнішою стала тенденція до скорочення участі держави в підтримці програм, пов'язаних з гуманітарним розвитком, що має наслідком зменшення її впливу на формування життєвих цінностей і орієнтацій населення.

Нерозв'язаними залишалися проблеми молоді, серед яких – нерівний доступ до освіти й працевлаштування, забезпечення житлом. Кожна третя молода людина була не задоволена своїм соціальним статусом, і лише третина молоді бачила власну соціальну перспективу в Україні. Серед молоді спостерігався найвищий рівень безробіття, що пов'язано з пошуком першого робочого місця. Вирішення цих проблем неможливе без якісних змін у сфері освіти та соціальної політики, адже багаторазові спроби реформувати вищу освіту в Україні так і не мали цілісного, системного характеру [84, с. 7-9].

Поточні суспільні негаразди негативно позначилися на розвитку вітчизняної культури. Вони спричинили суттєві відмінності в ціннісних орієнтаціях, поглядах на минуле й майбутнє країни, на шляхи її подальшого розвитку. Нові форми культурних практик та організації дозволя через свою високу вартість стали сферою споживання здебільшого заможних верств населення. Питання удосконалення управління культурною діяльністю та її економічного механізму також були невизначеними [84, с. 11].

Отже, в умовах соціально-економічних, політичних та культурних змін останніх десятиліть, за браком фінансових, виробничих та матеріальних ресурсів держава виявилася неспроможною гарантувати своїм громадянам

виконання взятих на себе обов'язків, зокрема в гуманітарній сфері. Так, проголошені Конституцією України права на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), безпечне для життя й здоров'я довкілля, відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), безплатну вищу освіту (ст. 53) та ін., залишалися здебільшого декларативними. Внаслідок цього громадяни України у своїй переважній більшості були незадоволені своїм соціально-економічним становищем і розвитком країни в цілому.

Українські експерти констатували наявність серйозних суспільних загроз, зумовлених тривалим нехтуванням проблемами гуманітарного розвитку, адже брак розуміння громадянами справжніх цілей і намірів державної політики та відсутність механізмів узгодження інтересів та засобів їх досягнення між громадянами й державою не сприяють ані дотриманню норм і законів, ані успішній реалізації державних програм [84, с. 12].

Щодо соціально-психологічних причин сучасних політичних протестів в Україні, то згідно даних європейських порівняльних досліджень, українці є найменш задоволеними життям порівняно з громадянами інших європейських країн. За рівнем життя та низьким рівнем психологічного задоволення ним та своїм власним станом переважна більшість українських громадян все ще далека від європейських стандартів.

Очевидно це також зумовлює обережне ставлення Західної Європи до перспективи отримати у межах ЄС велику за територією та населенням, але економічно нерозвинену, гуманітарно відсталу та політично нестабільну країну. Виходячи з цього Україна повинна максимально використати період довготривалого входження в європейську спільноту на впровадження внутрішніх політико-правових стандартів, які не суперечитимуть європейським.

Результати моніторингу громадської думки свідчать про те, що порівняно з європейськими країнами гострими гуманітарними проблемами

українського суспільства залишаються вкрай низькі показники щодо задоволення життєво важливих потреб населення, а також соціо-психологічна атмосфера масової недовіри, невпевненості, розчарування та розгубленості. Рівень деморалізованості залишається доволі високим, але, попри погіршення умов життя, збереження рівня цього показника з 2010 року може бути також свідченням певних позитивних процесів адаптації населення до життя в сучасному кризовому українському суспільстві [84, с. 52-53].

Такий стан суспільної свідомості, духовності та моралі не могли не вплинути на перебіг демократизаційних процесів в Україні, для успішності яких необхідною умовою є наявність та розповсюдженість в суспільстві демократичних цінностей та ідеалів. Деякі вчені наголошують на взаємозалежності інституційного, процедурного та ціннісно-світоглядного вимірів демократії.

Очевидним є те, що і демократія, і її інститути і процедури в перспективі потребують легітимізації і масової підтримки, що в свою чергу спирається на розповсюдження та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони хоч і не прямо, але все ж таки впливають на хід демократичного транзиту, що особливо відчутним стає у фазі консолідації демократії. Існує двосторонній взаємозв'язок між політичними інститутами і політичними цінностями і орієнтаціями в процесі демократизації. Існування та функціонування демократичних інститутів здійснює свій вплив на динаміку та розповсюдження демократичних цінностей, навіть незважаючи на їх недосконалість, незадовільність функціонування. З іншого, існують переконливі свідчення того, що наявність в суспільстві демократичних цінностей в свою чергу здійснюють вплив на нові демократичні інститути, що «прищеплюються» суспільству.

Можна констатувати суттєвий дисбаланс між демократичними очікуваннями українців та існуючими політичними інститутами та практикою їх функціонування, що вплинула на передумови політичного протесту 2013–2014 рр. в Україні.

Наголосимо, що важливими підставами виділення форм і способів політичної протестної поведінки є нормативно-ціннісне ставлення суспільства до політичного протесту і ступінь активності акторів протестної участі. Політична протестна поведінка в Україні характеризується наявністю традиційних та інноваційних форм протесту. Специфічними формами політичної протестної культури в умовах виборів в Україні зазвичай є електоральний негативізм та абсентеїзм. Через скасування у виборчих бюлетенях графи «проти всіх» відбулося нівелювання негативних наслідків проявів протестної культури у формі протестного голосування. Водночас, це не призвело до зниження негативізму в суспільстві загалом і власне, сприяло ескалації неконвенційної участі.

Особливості політичної протестної культури в сучасній Україні лежить відчуття неможливості впливати на стан справ у державі, зумовлені насамперед соціально-політичною пасивністю більшої частини населення і слабкою інституціоналізацією інструментів демократії. На наш погляд, основною причиною неконвенційної суспільно-політичної активності в Україні 2013–2014 рр. стала неефективність наявних форм впливу на владу, причому на усіх рівнях [68, с. 40].

Безпосереднім приводом початку політичних протестів в Україні в кінці 2013 року стала різка зміна зовнішньополітичного курсу без консультацій із суспільством та через грубе порушення прав людини, яке відбулося після розгону студентського Майдану, тобто права на мирні зібрання, на висловлювання власних поглядів і права на захист від держави. Несправедливість та неповага до гідності молодих людей спрацювали як мобілізаційний чинник, на який влада країни зреагувала неадекватно.



На фоні всіх численних дестабілізуючих факторів відмова тодішньої владної верхівки підписати асоціацію з Європейським Союзом викликала у рядового громадянина гостре відчуття неспівпадіння очікувань і цінностей з оточуючою дійсністю «Світле європейське майбутнє», в яке уже подумки вступила більшість свідомого населення держави, раптом виявилось недосяжним і стала останньою краплею, після якої народний гнів вилився у мирні акції протесту, на які вийшли, в основному проєвропейськи орієнтована молодь, в тому числі студенти, та нечисленний середній клас українського суспільства. Реальної загрози тодішнім очільникам держави ці акції, хоча і наймасовіші з 2004 року, не становили. Але силове придушення спротиву в ніч на 30 листопада представниками спецпідрозділу МВС України викликало хвилю обурення навіть серед євроскептиків та людей байдужих до європейського питання. У столиці та у багатьох населених пунктах України на вулиці виходили сотні тисяч людей. Антидемократичні закони «16 січня» викликали ще більше обурення населення, а особливо жорсткою була реакція праворадикальних сил. Сутички на урядовій вулиці Грушевського закінчилися першими людськими жертвами.

За час активних протестів було висунуто низку вимог до влади. Особливістю політичних протестів цього періоду стало несприйняття суспільством опозиційних політичних сил як єдиного варіанту заміни тодішнім представникам влади. Масові акції носили достатньо радикальний та агресивний характер, активісти мали зброю, влаштовували погроми, захоплювали адміністративні будівлі, вимагаючи повного перезавантаження влади. Але більшість населення прагнула мирного врегулювання конфлікту суспільства і влади. Так, за переговори між владою і опозицією виступало понад 70% населення всіх регіонів (цей відсоток скрізь був приблизно однаковим). На самому Майдані таких «примиренських» настроїв значно менше [175].

Хто ж прийняв участь у мітингах, які соціальні верстви населення, чого прагнули протестувальники, і на скільки були готові відстоювати власну позицію? Відповіді на ці та інші питання дає Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», який здійснив соціологічне опитування учасників Майдану в м. Київ, з вибіркою 1037 респондентів в період 7-8 грудня (375 – 7 грудня і 662 – 8 грудня).

Основними мотивами виходу громадян на Майдан стали жорстоке побиття демонстрантів на Майдані у ніч на 30 листопада (69,6%) та відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом (53,5%), а також прагнення змінити життя в Україні та владу (49,9%). Що спонукало громадян вийти на Майдан?

Дослідження Фонду дозволяє зробити висновок про практичну відсутність показника оплати присутності на майдані протестувальників, лише 0,3% опитаних (3 з 1037) зазначили, що їм обіцяли оплату, 0,5% вагалися з мотивом участі в протестах. Попередньо зазначені показники нижчі статистичної похибки, яка становить для таких досліджень 2,2%. Позитивним є те, що мотивом до участі у протестах були конкретні цілі – поштовхом стали не заклики опозиції – 5,3%, а незгода з надмірним застосуванням сили по відношенню до мирного населення – 69,6%; а також підвищення показника рівня готовності до участі громадян в протестах. Серед учасників Майдану 73% готові прийняти участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях, 42,7% готові до більш радикальних дій – участі у страйках, кожен десятий готовий пожертвувати власним здоров'ям – голодувати (10,6%). Всього лише 2% не готові брати участь в протестах.

З числа вимог, які були висунені громадянами, більш ніж дві третіх припадало на звільнення заарештованих учасників Майдану та припинення репресій – 81,8%, відставка уряду – 80,1%, відставка В.Януковича і проведення дострокових президентських виборів – 75,1%, підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом – 71,0%.

Проведене соціологічне дослідження Фондом «Демократичні ініціативи» серед учасників Майдану в м. Київ, засвідчило мотиви протестів, окреслило головні вимоги протестувальників, готовність відстоювати власну позицію та її форми. Сформований соціально-демографічний портрет протестувальників свідчить – учасник Майдану, це молода особа, яка має вищу освіту, здебільшого мешкає в Києві, являється спеціалістом в певній галузі, самоорганізувалася та не мала відношення до громадських об'єднань. Отримані показники підтверджують широке залучення різних верств населення до протестів, особливо людей з чіткою громадською позицією та високим якісним потенціалом [124].

Соціальна база протестуючих на Майдані 2013-2014 була різноманітною. Зазвичай студентство є рушійною силою суспільних перетворень. Молодь як соціально-демографічна група є найбільш рухомою і вразливою частиною суспільства. Прискорення темпів суспільного життя (особливо в другій половині ХХ століття) зумовило підвищення ролі та значення молоді в усіх сферах суспільного життя. Чим швидше відбуваються соціальні зміни, тим швидше серед молодого покоління з'являються групи, політико-правова культура, у тому числі протестна політична культура, яких буде явно відрізнятися від культури старших поколінь. Адже швидкі соціальні зміни сприяють пошуку молодим поколінням відповідей, адекватних вимогам нової ситуації, що, у свою чергу, перешкоджає засвоєнню правового та політичного досвіду, форм правової та політичної свідомості і поведінки старших поколінь.

Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її сутнісні характеристики й риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, перебувають в стані формування і становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності [79, с. 58].

Політична культура цієї соціальної групи відрізняються від інших перш за все тим, що молодь майже одноставно підтримує ринкові перетворення, причому чим виборець молодший, тим більш швидким і радикальнішим він бачить шлях країни до ринкових відносин. За останні роки зросла кількість тих, хто вважає участь у виборах своїм громадянським обов'язком. Хоча рівень недовіри до влади, як мотив неучасті у виборах вельми відчутний у молоді, однак головним мотивом політичної участі є забезпечення зайнятості [37]. Для сучасної української молоді характерним є поліцентризм її ідейно-політичних орієнтацій від крайніх лівих до крайніх правих. Найбільше молоді імпонують національно-демократичний, соціал-демократичний, соціалістичний та національно-радикальний політико-ідеологічні напрями [186, с. 14].

Такі особливості цієї соціально-демографічної груп дозволили українським вченим виділити молодіжну політичну субкультуру, а відповідно і протестну політичну культуру молоді, яка є відносно самостійним утворенням, що складається в результаті взаємодії різних специфічних соціальних і психічних регуляторів.

Відтак, молодь, зокрема студентська, є особливо впливовою мобілізуючою силою під час масових громадських акцій протестів. До прикладу протестної активності студентської молоді 2013-2014 рр. можна віднести створення Студентської Координаційної Рада (СКР), що була сформована учасниками студентських страйкомів Євромайдану після розгону мітингу на Майдані Незалежності. Це переважно студентство усіх регіонів України, уповноважені представники ВНЗ з Києва, Тернополя, Львова, Запоріжжя, Чернівців, Івано-Франківська, Полтави, Житомира та інших міст України. Загальностудентська організація стояла на позиціях впровадження європейських цінностей та притягнення до відповідальності теперішньої влади. СКР мала чітко сформульовані й конкретні негайні та системні вимоги. Головними ж цілями організації були координація

студентів, захист їх прав, інформування їх про подальший розвиток подій задля впливу на державну політику. Починаючи із перших днів Євромайдану, вони об'єднували сили усього студентства та проводили організовані акції протесту (оголошення страйків в університетах, організації масштабних, об'єднаних студентських маніфестацій). Такий протест мав винятково мирний характер, а сам студентський рух був незалежним та безпартійним. Їх план дій покладався на потужну мережу організації та водночас самоорганізацію кожного.

Так, СКР вдалося за відносно короткий термін організувати й провадити діяльність водночас за кількома важливими напрямками: сформувати «Всеукраїнський студентський кампус» на Євромайдані (студентський простір, де відбувається координація, обмін інформацією та ідеями); організувати інформаційно-координаційний центр, де студенти можуть дізнатися оперативну інформацію про ситуацію в країні; сформувати поле практики молодих спеціалістів: юристи – долучаються до правової підтримки, медики – до медичної служби, журналісти – до медіа супроводу тощо; запровадити центр регіонального зв'язку, координувати дії усієї мережі локальних Євромайданів [167; 7, с. 273].

Інший приклад прояву протестної політичної поведінки молоді було створення Комісії з питань студентів та молоді Всеукраїнського об'єднання «Майдан» – «Молодь Майдану» – створена для співпраці всіх активних студентів, молодих людей, громадських організацій. Робота Комісії ґрунтувалася на принципах демократичності та прозорості, тож всі зацікавлені активісти, молодіжні та студентські організації. Напрями роботи комісії включав: координацію масових заходів, регіональний розвиток, міжнародне співробітництво, залучення учнівської молоді, інформаційний, креативний, студентську самооборону, спецпроекти. До Комісії входили: студентський страйком КНУ імені Т. Г. Шевченка; студентський страйком НПУ імені М. П. Драгоманова; студентський страйком КНЕУ імені Вадима

Гетьмана; Грінченківська Громада (КУ імені Бориса Грінченка); ініціативна група студентів НГУУ «КП»; Студентська координаційна рада; Українська асоціація студентського самоврядування, ВМГО «Батьківщина молода»; ВМГО «Студентська Свобода»; МГО «Команда молоді В. Кличка», МГО «Асоціація молодіжних громадських ініціатив та організацій»; ВМГО «Молодий народний рух» [7, с. 274].

Окрім подібних загальноукраїнських спільнот, функціонували також й локальні університетські неформальні групи студентських активістів. Серед них, наприклад, Студентська Колегія НаУКМА, КНУмайдан, КП за ЄвроОсвіту, Драгоманівці та багато інших.

Серед спільних ознак цих спільнот слід відмітити їх євроінтеграційні прагнення, заклики до ненасильницького спротиву владі, вимоги притягнення до кримінальної відповідальності виконавців розгону мирних протестів; звільнення заарештованих підозрюваних в організації масових акцій, заборона входу та перебування міліції на території ВНЗ без попереднього погодження з адміністрацією та профспілкою або органів студентського самоврядування; децентралізація управління вищою освітою, надання адміністративну, академічну та фінансову автономію університетам; прийняття виборчого кодексу – консолідованого документу, який регулює вибори Президента України, Верховної Ради України та місцевих виборів; прозорого та публічного висвітлення дій влади; викорінення корупції [7, с. 273-274].

Таке суспільно-політичне явище як масовий політичний протест 2013-2014 рр. в Україні характеризувався високим рівнем самоорганізації, появою нового актора – громадськості, громадянського суспільства. Якщо раніше за «круглий стіл» сідали влада та опозиція, то тепер вагому роль стало відігравати ще й громадянське суспільство. Крім того, на відміну від опозиційних політиків, які свій майдан програли (люди їх не зрозуміли, не підтримали), Майдан громадський, студентський довів свою дієздатність.

Громадські організації, журналісти, митці, ті, кого називають представниками креативного класу, люди, які думають, творять, які не бачать для себе майбутнього у тій державі, яку побудувала чинна політична еліта, можемо вважати складовою соціальної бази політичних протестів в Україні. Саме тому люди вийшли на протест, і ця революція сама по собі не зникне, адже якщо креативний клас виявляє свою незгоду з політикою влади, його так просто не розженеш; якщо ж він вирішить емігрувати з країни, то для подальшого розвитку останньої це буде дуже погано.

Примітно, що з'явилися вимоги інтелігенції до опозиційних політиків, які підписало чимало людей, що є ознакою нового рівня діалогу. Інтелігенцією було сформульовано план реформ – це план змін у країні, план інституційних реформ, зміни процедур. І всі опозиційні політики заявили, що підтримують ці пропозиції та включають їх до свого порядку денного, тобто з'явилася нова форма, коли громадські діячі, лідери, авторитети, формують вимоги до опозиції [49, с. 15-16].

Протягом революційних подій Майдан пройшов трансформацію від центру протестного руху країни, що являв собою вуличні мітинги до укріпленого стаціонарного табору, де існує розподіл обов'язків між його учасниками. Форми протестів населення стали більш широкими та радикальнішими, внаслідок чого сформувався Автомайдан, були зайняті ОДА, розвинулося протистояння на Грушевського. Змінилися вимоги учасників Майдану, суттєво зменшилася підтримка підписання Угоди про асоціацію з ЄС (49%), що в свою чергу було основною причиною перших мітингів. Основною вимогою протестуючих постала відставка президента та проведення позачергових виборів (85,2%), яка стала найбільш реальною, в якості компромісу з владою, що задовольнить протестуючих на Майдані (68.2%) [175].

Учасники протестів з часом перестали розглядати ефективність проведення круглого столу, як можливого засобу врегулювання конфлікту

(27,4% проти 51,3%). Зросла підтримка категорії осіб, які підуть з Майдану лише тоді, коли будуть виконані усі вимоги, що були висунені на Майдані (до 82,7%), трохи більше (86%) мають намір перебувати стільки, скільки буде треба. Народ став готовий до радикальніших способів протистояння, адже більш ніж втричі зросла частка осіб, які здатні до створення незалежних збройних формувань та захоплення будівель (до 50,4% та 41 % відповідно), а 5 з 6 опитаних протестуючих вимагають звільнення заарештованих учасників протестів без усяких умов. Значна категорія учасників Майдану об'єдналася в громадські рухи (Правий сектор та Спільна справа), про що свідчить ріст більш ніж в десять разів частки осіб, які мають відношення до громадських рухів (до 14,2%). Значно посилилася самоорганізація Майдану, його забезпечення [175].

Майдан вже більше орієнтувався на досягнення суспільних цілей, ніж політичних, адже переважна більшість його учасників уже не підтримували ймовірність участі опозиційних політиків при формуванні нового уряду за президентства В.Януковича. Опозиція в прийнятті рішень змушена все частіше рахуватися з точкою зору Майдану, а об'єднання учасників протестів в громадські рухи та їхні досягнення, стали вагомим аргументом в прийнятті політичних рішень. Згодом майданівці висунули вимоги відставки президента та повного перезавантаження влади.

На даний час зміна влади відбулася, але після масових розстрілів активістів, анексії Криму, триваючих військових дій на Сході України суспільство не готове позбавити владу контролю, тим паче, що нових облич не з'явилося. Безперервні пікети владних установ на фоні загрози поділу країни, соціально-економічної катастрофи, деморалізованих правоохоронців, дестабілізуючих заяв колишніх можновладців з-за кордону, не дозволяють говорити про зниження протестної активності населення. Численні провокації та інформаційна війна та агресія зі сторони найближчого сусіда продовжують розхитувати ситуацію в країні, позбавляючи конструктиву



протестні акції. Першочерговим завданням влади в даних умовах стає необхідність налагодження діалогу з суспільством та регіонами та стабілізації ситуації на загальнонаціональному рівні.

У звіті Центру дослідження суспільства представлені результати систематичного дослідження протестів, репресій та перемог протестувальників в Україні за серпень 2014 року [187]. Цей місяць вирізнявся дуже високою протестною активністю в Україні, яка, однак, носила переважно характер патріотичної мобілізації. Ця мобілізація цілком безпечна для влади, адже відсуває на другий план конкретні вимоги Майдану (щодо люстрації, боротьби з корупцією та захисту громадянських свобод), а також і соціально-економічні проблеми, які загострюються політикою уряду.

Це ще не означає, що соціальні питання та питання конкретних політичних реформ не можуть бути поставлені на порядок денний у близькому майбутньому масовою протестною хвилею, однак це навряд може статися поки не спаде патріотична мобілізація і увага не перемкнеться з зовнішнього ворога на внутрішні українські проблеми. Водночас фіксується надзвичайно високий рівень радикальних протестів, а рівень репресій перевищує домайданівські показники 2013 року за правління Януковича (навіть якщо не враховувати бойові дії на Донбасі).

Після повалення режиму Януковича протестна активність в Україні хоча й спала, але все ще залишається на дуже високому рівні. За серпень – місяць традиційних відпусток – зафіксовано щонайменше 690 протестних подій (у цю кількість не включені події в рамках бойових дій на Донбасі). Для порівняння: у серпні 2012 і 2013 років було зафіксовано більш ніж вдвічі менше протестних подій (271 і 297), а в серпні 2010 і 2011 років у 3-4 рази менше (154 і 195). Напередодні Майдану, у жовтні 2013 року, було зафіксовано тільки 423 протестні події [187].

Кількість протестних подій у серпні перевищує середньомісячний показник за «домайданівський» період 2013 року (з 1 січня по 20 листопада)

у 1,5-3 рази в усіх регіонах України, крім Донецької і Луганської областей, а також анексованої АР Крим. При цьому найбільше (більше ніж утричі) абсолютна кількість протестних подій зросла в трьох східних областях - Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій. Однак, навіть на Донбасі та в Криму було зафіксовано фактично ту саму кількість протестів, що повідомлялася в середньому щомісяця до початку Майдану в 2013 році - щонайменше 30 та 12 подій відповідно. Серед населених пунктів України найбільша кількість протестів у серпні, як і завжди, була зафіксована в Києві (85 подій), однак на другому та третьому місцях – Одеса (51) та Харків (35), відповідно.

При цьому чисельність протестів у серпні була лише незначною мірою меншою, ніж у середньому за «домайданівський» період 2013 року. 20% протестів з повідомленою кількістю учасників зібрали понад 100 протестувальників, у той час, як аналогічний показник для 2013 року до Майдану склав 24%.

Однак, тематика протестних виступів була дуже нехарактерна для української протестної активності. Незважаючи на очікування, що погіршення соціально-економічної ситуації викличе масові протести та чи не соціальні бунти, поки що лише 22% протестних подій піднімали ті чи інші соціально-економічні питання. Для порівняння у 2013 році до початку Майдану соціально-економічні питання піднімалися під час абсолютно більшості (56%) протестів. Навіть у абсолютних показниках кількість соціально-економічних протестів (155) виявилася суттєво меншою, ніж середній показник за «домайданівський період» (180). Зокрема, питання комунальних послуг, у тому числі підвищення тарифів, піднімалися тільки під час лише 22 протестів у серпні. При цьому у майже такій самій кількості протестів (20) люди вимагали вирішити соціальні проблеми збройних сил та їх недостатнього забезпечення.

Натомість найпопулярнішими тематиками протестів були питання ідеологічного характеру (54%): виступи «за єдину Україну», проти Росії та російської інтервенції, спричинені значним сплеском патріотичної мобілізації. Характерно, що ідеологічні протести переважали в усіх регіонах, крім м. Києва, де активніше велася політична боротьба. Політичні питання піднімалися під час 35% протестів, при цьому найпопулярніше політичне питання люстрації висувалося тільки 69, тобто 10%, від усіх протестних подій серпня, насамперед, у Києві та Одесі. Питання громадянських прав піднімалися не частіше, ніж минулого року, а саме у 25% протестних подій.

Загалом ті питання, які можна було б назвати вимогами Майдану, серед найпопулярніших: люстрація (69 протестних подій), боротьба з корупцією (62) та захист громадянських свобод (31) значно рідше висувалися під час протестів, ніж патріотичні теми [187].

Станом на серпень 2014 року, навіть не враховуючи бойові дії в Донецькій та Луганській областях, частка конфронтаційних та насильницьких дій під час протестів є теж незвичайно високою і перевищує аналогічні показники навіть за період Майдану. Зокрема, серед усіх протестів серпня 15% були насильницькими, а ще 40% мирними, але конфронтаційними [187]. Найпопулярніші форми протесту такого роду були спрямовані не на людей, а на символи – у вигляді нападів на радянські пам'ятники або патріотичних графіті. Однак, навіть якщо виключити з розрахунків подібний символічний радикалізм, рівень конфронтації та насильства залишається все одно дуже високим – 14% насильства і 26% конфронтаційних акцій – і все одно перевищує рівень радикалізму навіть під час Майдану (13% і 23% відповідно). Найбільше несимволічних насильницьких дій було зафіксовано у південних областях (зокрема, спроби підпалів та інші напади на Приватбанк та військкомати), а також у Києві (під час розгону наметового містечка на Майдані Незалежності).

При цьому рівень репресій проти протестів у серпні, хоча й зменшився порівняно з Майданом, однак перевищував показник репресій за правління Януковича до початку Майдану. Якщо у 2013 році до кінця листопада на 100 протестів припадало 18 негативних реакцій, то в серпні 2014 р. – 22 репресії на 100 протестів. Найбільша їх кількість зафіксована якраз у південних та східних областях (не включаючи Донбас) і спрямовувалася на прихильників Антимайдану та «народних республік».

У Криму ж повідомляється лише про поодинокі протестні виступи проти російської влади та з критикою анексії і, що характерно, як дії окремих осіб, а не у формі колективних протестів. Як-от одиночні пікети або вивішування українських прапорів на 23 серпня. Інші протести в Криму демонстрували лояльність російській владі або ж були локально спрямовані проти соціально-економічних проблем. При цьому в Криму зафіксований незвичайно високий показник репресій проти інших форм суспільно-політичної діяльності, насамперед, спрямованих проти кримськотатарського руху, проукраїнських активістів та власності українських олігархів.

У ситуації хронічної недовіри до правоохоронної системи важливим є забезпечення неухильного дотримання такими структурами законності та усунення конфлікту інтересів у їх діяльності. Також потребує законодавчого врегулювання діяльність приватних правоохоронних компаній, персонал яких у окремих випадках вже використовувався для нападів на протестуючих.

Водночас, правоохоронні органи мають вживати постійних заходів щодо профілактики спроб використати мирні акції протесту для нападів на органи влади, організації масових безладів. У практиці західних країн поширеними є випадки, коли групи екстремістські налаштованих осіб, заздалегідь підготувавшись до сутичок з правоохоронними органами, приєднуються до масових протестних акцій з метою спровокувати протистояння між поліцією та протестуючими.

Необхідне також постійне здійснення контррозвідувальної діяльності, спрямованої на недопущення використання соціального невдоволення з боку іноземних суб'єктів для досягнення цілей, які суперечать національним інтересам України, що особливо актуально в умовах неповної контрольованості нашого кордону.

Реалізація правоохоронними органами своїх повноважень з метою припинення порушень законодавства У країни під час акцій протесту є крайнім заходом. Більше того, притягнення учасників протестів до відповідальності за скоєні ними правопорушення без належної реакції на обставини, що спричинили протести, може призвести до зворотних очікуваних результатів – до розширення протестної активності та її радикалізації, перехід від економічних та соціальних до політичних вимог у протестуючих.

Суспільно-політичне напруження, високий рівень очікувань реформ від нової, незадовільне соціально-економічне становище населення дають підстави говорити про збереження високого потенціалу протестних настроїв. Суспільство перебуває в радикалізованому стані, що доводять точкові акції спротиву по всій країні. Соціальна база теперішніх протестів розширилася за рахунок близьких учасників АТО та загиблих під час революційних подій на Майдані. Залишаються традиційно активними студенти та пенсіонери. Особливо потужну силу радикальних протестів становлять представники крайніх правих сил, добровільних військових формувань та інші учасники АТО, які мають претензії до влади щодо керування перебігом спецоперацій та матеріального забезпечення.

Аналіз протестної культури в Україні свідчить, що радикальних форм вона набуває, як правило, у випадку тривалого ігнорування вимог громадян та/або спроб не допустити протестних акцій через тиск на їх учасників та організаторів. У цьому контексті контрпродуктивними будуть будь які намагання перешкодити реалізації права громадян У країни на свободу

зібрань, як шляхом судових заборон, так і вибіркового застосування повноважень правоохоронних органів до організаторів та потенційних учасників протестних акцій. Важливим у цьому аспекті видається прискорення ухвалення Закону України «Про мирні зібрання», проект якого нині знаходиться на розгляді Верховною Радою України. Це посилить гарантії реалізації права на свободу зібрань, водночас чіткіше окреслить обов'язки осіб, які беруть участь у відповідних заходах чи організують їх.

Можливість громадян вільно висловлювати свої позиції, зокрема критичні, є корисною для центральної влади у контексті встановлення реальної ситуації на місцях. Існують серйозні ризики того, що авторитет Президента та уряду може постраждати через неналежне використання окремими місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування своїх повноважень. Здійснюючи моніторинг протестної культури, центральна влада може вчасно отримати інформацію про певну проблему та втрутитись до того, як зволікання з її вирішенням призведе до радикалізації настроїв громадян.

Необхідно усвідомлювати, що вже сама публічна протестна активність, навіть за умов, коли вимоги протестуючих не були у повній мірі враховані, частково знижує соціальну напругу, вивільнюючи енергію невдоволення.

Неможливість публічно висловити свій протест створює живильне середовище для радикалізації суспільних настроїв, посилює вплив екстремістських організацій та деструктивних культів, а в перспективі може призвести до внутрішнього силового протистояння.

Влада повинна стати відкритішою та повною мірою досягнути свою відповідальність перед народом. Інформування населення про суть та зміст впроваджуваних реформ має стати правилом. Популяризація «Стратегії реформ – 2020» команди Президента П. Порошенка – це лише перший крок. Громадськість повинна бути залучена до творення цих реформ, адже суспільство демонструє вироблення навичок та технологій самоорганізації,

що свідчить про накопичення та примноження «соціального капіталу». Це доводить самоорганізація Майдану, щоденна волонтерська робота з самого початку конфлікту на Сході та допомога переселенцям з анексованого Криму і Донбасу.

Новий рівень організації громадянського суспільства повинен подати приклад владі у можливостях домовлятися, побудувати міцну структуру горизонтальних зв'язків між організаціями, продемонструвати силу та можливість громадськості по змінні суспільних цінностей та руйнуванню системи подвійних стандартів. Українське суспільство повинно отримати можливість формулювати проблему та сприяти її вирішенню законодавчо забезпеченими механізмами, в іншому випадку, як показує практика, громадяни вийдуть на вулиці і не зупиняться перед застосуванням радикальних засобів боротьби.

Політична криза українського суспільства висунула реально саме такі вимоги новітньо сформованих, так званих, «креативних еліт» під прикриттям загальнопротестних вимог «майдану», що привласнив собі функцію виконання «гласу народу». Радикальне подолання соціально-політичної кризи в країні повинно починатися з управлінських структур центрального державного, а згодом і регіональних рівнів на основі принципової зміни основної парадигми розвитку національного соціуму. Це можливо тільки з урахуванням концептуальних засад і умов поступової свідомої та консолідованої розбудови нової парадигми економічного розвитку, соціальних відносин та цивілізаційних орієнтирів на основі внутрішніх цінностей і інтересів нації, а також формування нової, демократичної протесаної культури суспільства, яка включає цивілізовані форми політичної активності та поведінки, контролю влади, громадського впливу на прийняття суспільно значимих рішень в різних сферах життя України.

### **3.2. Потенціал новітніх інформаційних технологій у формуванні протестної політичної культури в сучасному українському суспільстві**

Інформаційна революція, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій якісно змінюють суспільне життя. На думку Т. Кремень «якісна відмінність сучасного «інформаційного світу» полягає не у віртуалізації свідомості і маніпуляції нею, а в створенні сфери діяльності, яка постійно генерує в комунікативних структурах суспільства зміни в політиці, культурі, економіці, соціальності, у силу чого утворюється нова система соціальної і політичної реальності – складна, нестабільна, нелінійна, відкрита, здатна до постійної самоорганізації, оприявленням якої виступає політична мобілізація, один з найважливіших способів активності особистості в боротьбі за демократію. ... Використання інформаційних технологій надає нові можливості для осмислення способів формування сучасного мислення, зокрема в політичній діяльності, емоційного і когнітивного розвитку загалом. Нове політичне мислення перетворює індивіда в своєрідного політичного експерта, здатного вибрати потрібну інформацію, одержувати знання про свій політичний вибір, що актуалізує необхідність політичної активності [92, с. 9-10].

Водночас науковці застерігають про відсутність універсальних, які були б абсолютно ефективними для усіх держав, методів розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Кожна країна вирішує таке завдання, враховуючи власні геополітичні, економічні, соціальні та культурні особливості.

За роки самостійності в Україні сформувалися передумови переходу до інформаційного суспільства. Можна в цілому погодитися із вітчизняним дослідником В. Скалацьким, який серед них визначає: індекс освіченості (98%) як один з найвищих у світі, що створює великі потенційні можливості; розвиток вітчизняного ринку телекомунікацій, інформаційних технологій,



продуктів і послуг; долученість до світового політичного і економічного співтовариства, приєднання до зовнішнього світу через кабельні і супутникові канали зв'язку [165, с. 3].

Використання інформаційних технологій, засобів масової комунікації розширює коло суб'єктів суспільно-політичного життя. Новим учасником стає віртуальна спільнота. Така спільнота загалом зберігає всі істотні ознаки традиційної соціальної групи, проте відрізняється від неї тим, що спільною для групи людей територією є віртуальний простір, який виявляється через інтерфейси. До особливостей віртуальних спільнот науковці відносять і те, що вони побудовані на основі широкої спеціалізації членів; стимулюють особисті, неформальні відносини; утворюються на принципі децентралізованої ієрархії і часткового лідерства; постійному обміну інформацією, думками, почуттями, тобто триваючій дискусії. Важливою характеристикою є підтримка подібного обміну, що формується на бажанні спілкуватися [130, с. 222].

Поява нових суб'єктів суспільно-політичного життя, форм їх активності, у тому числі і протестної, актуалізують проблему культури спілкування, електронної культури, мережевого етикету, що потребують наукових пояснень. Так, варто відзначити проблему культури споживання інформації, яка відображається на формуванні і протестних орієнтацій, настроїв. Це поняття розкриває вміння людини не лише сприймати її, а й осмислювати, аналізувати, надавати оцінку змісту інформації.

Культуру споживання інформації розкривають і етапи цього процесу: накопичення інформації; осмислення інформації; співставлення нової інформації з наявними знаннями; оцінювання інформації з позиції власних цілей та інтересів; оцінювання інформації з позиції значення її для суспільства і держави, якщо треба, то із залученням експертної думки; визначення необхідних дій на підставі нової інформації; виконання та реалізація цих дій; контроль за виконанням та коригування дій.

Не заглиблюючись у деталі проблеми культури споживання інформації, яка безумовно є ознакою сучасного інформаційного суспільства, зауважимо, що варто розмежовувати споживання інформації професіоналами (працівниками ЗМК – авторами, журналістами, блогерами, редакторами тощо) й непрофесіоналами – звичайними споживачами, реципієнтами.

Професіонали мають знати низку деталей, а саме: властивості інформації; методи збору, опрацювання, передачі й збереження інформації; прийоми та способи проведення інформаційних заходів; очікувані наслідки впливу інформації на споживачів та інші. Також вони мають навчати непрофесіоналів сприймати інформацію, зокрема: визначати цінність та значимість інформації; розрізняти інформацію за якістю; розуміти та нести відповідальність за наслідки своєї діяльності, які викликані поданою інформацією; будувати свою діяльність відповідно законодавству про інформацію та ознайомлення з його основами споживачів.

Значної актуальності набуває вивчення новітніх тенденцій протестної поведінки та культури в умовах інформаційного суспільства, визначенні ролі нових соціальних медіа у формуванні та відображенні протестних настроїв, мобілізації громадян. Соціальні медіа сьогодні є основною площадкою політики, вагомим політичним ресурсом. Усі вони будуються як онлайн технології, з використанням принципів Веб 2.0. Мова йде про соціальні мережі, блоги (мікроблоги), контент-спільноти, форуми та под.

Нині спостерігається тенденція формування громадянських ініціатив за допомогою сучасних технологій, при чому в усіх важливих сферах соціального життя. Головним інструментом активістів стали блоги, сайти і соціальні мережі. Віртуальна мережа набула рис певної площадки, де громадяни відстоюють права і свободи; саме цей спосіб прояву громадянської активності є найоперативнішим і наймасовішим. Звісно, активізації таких процесів сприяє свобода слова, а також можливість доступу

до інформації для будь-якої аудиторії, що робить їх, на думку науковців, практично новим інститутом побудови демократії [87].

Науковці відмічають розвиток в наш час тенденції дигіталізації суспільно-політичного життя – розширення можливостей пізнавати та вносити власні корективи у спільні трактування минулого і сьогодення за допомогою нових цифрових технологій, Інтернету [36, с. 96]. Про наймасованішість цього інструменту свідчать цифри: приблизно 80% жителів США і країн Скандинавії, 60–70% Німеччини є користувачами Інтернету [Див. 130, с. 160]. В Україні мережа Інтернет протягом останніх років щорічно розширювалася в середньому на 40% [Див. 130, с. 330].

Значення соціальних медіа науковці вбачають не у простому інформуванні аудиторії, а у соціально-психологічному впливі на споживачів інформації. Зокрема, на думку Н. Хоми, медіа здатні створити «гіперреальність» (Ж. Бодріяр), перетворити політику у медіа-процес, віртуалізувати політичний простір; створити нові форми комунікації у сфері публічної влади [184, с. 67].

Нові медіа змінюють стратегію повідомлень у пресі. Зокрема мережеві структури запроваджують принцип розповсюдження інформації «від кожного до кожного». Порівняно із традиційними засобами масової інформації, у такий спосіб забезпечується рівність можливостей доступу та розповсюдження інформації для комунікатора (ньосмейкера) і адресатів (споживачів). З іншого боку, виникає проблема надійності та достовірності інформації, яка розповсюджується в мережі. Так, справедливим є зауваження Н. Хоми про те, якщо у традиційних ЗМІ маніпулятивний вплив можуть контролювати і коректувати правові, законодавчі норми, професійна етика та редакційна політика видання, то у мережі, де кожна особа створює і розповсюджує певну новину, сумнівними можуть бути питання етичності, достовірності поширеної інформації.

Паралельно створюються і існують дві картини подій – за версією офіційних ЗМІ та за версією мережі. Від того, як швидко наростає розходження між цими картинами, тим складніше владі підтверджувати свою легітимність. Це було явно у ході проведення антитерористичної операції на Сході України, поширенні російськими спецслужбами через соціальні мережі неправдивої інформації з метою викликати панічні настрої в суспільстві і дестабілізувати ситуацію в Україні [184, с. 67].

Науковий інтерес до вивчення мережевих структур обумовлений реаліями життя. Попередні етапи розвитку інформаційних ресурсів і технологій, відносин засвідчували удосконалення технологічної, інструментальної бази людства. Наступний етап їхнього розвитку змінює сутнісно-якісні характеристики інформаційного суспільства. Так, М. Кастельс описує новий вид соціальних революцій – «ризомні революції», які народжуються в Інтернет-середовищі, використовують кіберпростір для самоформування, дискусії, взаємодії, потім переносяться у реальний світ, де створюють фізичні мережі. Більшість нових протестних рухів використовують подібний шаблон – активне використання соціальної мережі та захоплення міського простору – для демократичної репрезентації. Серед рис «ризомних революцій» вчений називає зростання політичної свідомості та усвідомлення втрати довіри до влади, політичної системи в цілому. Протестні рухи, що виникають у підсумку, спрямовують посил на трансформацію владних відносин [190].

Як приклад – масові виступи у Єгипті, що породили термін «революція в соціальній мережі». Хоча, К. Коцуруба вказує, що такі терміни, як «Твіттер-революція» і «революція через соціальні мережі», які асоціюється здебільшого з протестними акціями в арабському світі, і перші випадки використання цих ресурсів протестуючими, мали місце під час антиурядових виступів у Молдові та Ірані 2009 року [87].

Проблематику соціальних медіа частково відображають концепції інформаційного суспільства (Дж. Несбит, М. Кастельс, М. Маклюен, І. Масуда, А. Тоффлер, Г. Уебстер та ін.). Функціонування Інтернету як елементу політичного життя є предметом вивчення таких зарубіжних вчених, як А. Абрамсон, Ф. Артертон, К. Оррен, вітчизняних дослідників – С. Кашавцевої, В. Королька, Г. Почепцова та інших. Вплив Інтернету на політичні відносини, політичний процес розглядають Е. Коррадо, Х. Рейнгольд, Ч. Фаерстон. Як чинник суспільних змін Інтернет вивчається російськими вченими – Г. Вайнштейном, А.Чугуновим. Можливості нових медіа, їх позитивний і негативний вплив на Інтернет-спільноту, роль соціальних мереж у часи революцій арабського світу XXI ст., Революції гідності 2013-2014 рр. в Україні вивчали вітчизняні дослідники С. Даниленко, С. Коноплицький, Є. Ланюк, О. Маліс, Б. Потятиник, Г. Почепцов, О. Присяжнюк, Н. Стасула, О. Третьак, Д. Яковлев та ін., виявивши багато питань для осмислення. Серед них і значення соціальних мереж в організації та координації протестних акцій.

Приклади протестів, революцій останніх років в Україні та інших країнах світу засвідчують велику роль соціальних мереж у формуванні настроїв, і протестних зокрема, у суспільстві, і їх значний потенціал як потужного інструменту комунікації в акціях протесту і мобілізації суспільних груп. Ми є свідками того, що в останні часи соціальні мережі все глибше інтегруються у всі сфери нашого життя. Підтримуємо думку Л. Чупрій у цьому питанні, що «якщо в Америці за їх допомогою вже проводять вибори, то в Україні вони поступово стають інструментом громадянського суспільства, за допомогою якого можна швидко і ефективно мобілізувати населення з усіх куточків країни» [189].

В експертному середовищі оцінки ролі сучасних медіа в політичному житті сформували кібер-скептиків і кібер-оптимістів. Кібер-оптимісти розкривають значення сучасних інформаційних, комунікаційних технологій

через їх можливість відкривати новий потенціал для організації суспільства, створення та функціонування партій, самоорганізації громадянського суспільства, за рахунок їх особливості швидко мобілізувати розпорошених географічно, соціально і професійно однодумців. Розвиток Інтернету, на їх думку, сприяє перетворенню людини з пасивного об'єкта в самостійного, активного суб'єкта, який орієнтується в різноманітних потоках доступної інформації завдяки розвинутих інформаційним технологіям. До того ж, авторитетний дослідник, що вивчав значення Інтернету в політичній сфері Х. Рейнгольд, називає досить важливу функцію мережі як «великого зрівнювача»: мережа здатна вирівняти баланс влади між громадянами і політичною елітою.

Професор Нью-Йоркського університету К. Ширкі відзначає, що «соціальні мережі є основним засобом мобілізації та координації чи не усіх сучасних протестних рухів – як загальнодержавного, так і локального масштабу. «В міру того, як комунікативний ландшафт стає щільнішим, складнішим та більш насиченим, користувачі інтернету отримують ширший доступ до публічної інформації, більше можливостей для публічного виступу та розширені можливості для спільної політичної дії» [97].

Крім інструментальної функції соціальних мереж (спрощення процесу організації протесту), важливими на думку науковців є й інші, які мають політичне забарвлення, функції. Це передусім їх вагома роль у зміцненні громадянського суспільства та примноженні соціального капіталу (К. Ширкі).

Визнаючи і погоджуючись з тим, що переважна частина людей ставиться до соціальних мереж передусім як до розваги та спілкування, К. Ширкі справедливо вказує і на те, що це радше є їх перевагою, ніж недоліком. Через такий розважальний характер соціальних мереж спецслужбам досить складно, хоча й можливо, відстежувати окрему

інформацію у множині інформаційних потоків, а закриття усієї мережі може радикалізувати аполітичних її користувачів.

Серед найвідоміших кіберскептиків є професор Стенфордського університету, публіцист Є. Морозов. Він спростовує думку, що свобода в Інтернеті робить людей вільними. Натомість соціальні розглядає як можливих колективних пропагандистів й організаторів протистояння авторитарному режиму. Більше того, на думку дослідника, такий вільний обіг інформації в Інтернеті не лише не сприяє поваленню недемократичних режимів, а навпаки посилює ці режими [97]. Тих, хто вірить у всеилля мережі Є. Морозов називає кіберутопістами, а їх віру – згубною, бо лібералізація не можлива тільки за наявності Інтернету та диванного революціонерства [Див. 184, с. 68].

Серед основних аргументів, які спростовують значення соціальних мереж як чинника політичних перетворень кібер-скептики називають такі:

- соціальні мережі здатні сформувати передусім «слабкі зв'язки» – нібито масову та активну, проте малозначущу участь, яка посилюється за умов зниження рівня мотивації, якої вона потребує; для успіху протестний рух потребує «сильних зв'язків» – довіру між його членами та рішучість боротися перед небезпекою;

- формування «квазі-участі» – долучення до групи у соцмережах, розставляння «лайків» під фото та підписів під віртуальними петиціями, не змусить жодний авторитарний режим піти у відставку.

- кількість протестувальників у віртуальному світі в більшості випадків не співпадає з його реальними учасниками.

Згаданий вище Є. Морозов визнає, що двигуном політичного чи етичного прогресу не виступають самі по собі технології і історичний досвід тому підтвердження: «Так само, як раніше люди були розчаровані тим, що ні телеграф, ні радіо, ні телебачення не виправдали оптимістичних прогнозів

своїх найгарячіших прихильників, ми не побачимо і зростання миру, свободи і любові у світі під впливом інтернету» [97].

Науковець заявляє про передчасний характер кібер–оптимізму, пояснюючи це тим, що новітні засоби комунікації використовуються владою не у менший спосіб, ніж опозицією. За допомогою соціальних мереж спецслужби відстежують опозиціонерами та здатні упереджувати їх дії. Більше того, викриття одного єдиного опозиціонера, якщо зламати його акаунт, моментально веде до викриття усіх, хто контактує з ним» [97].

Як можна побачити, єдиного погляду на роль соціальних мереж у політичному житті не існує. Водночас дослідники сходяться у тому, що не можна ігнорувати цей новий засіб комунікації. Реальний вплив мережевих ресурсів на політичний процес важко переоцінити, адже постійно розширюється сфера використання он-лайн середовища як пересічними громадянами, так і політичними суб'єктами. Практика використання мережевих структур засвідчує, що наслідки та результати їх впливу обумовлюються метою та цілями їх використання як певного інструменту у концентрації протестних настроїв та мобілізації для протестних дій. Не варто уникати і того, що одним з результатів «е-демократії» може стати і посилення тоталітарних тенденцій.

Серед вітчизняних політологів і дослідників соціальних комунікацій також спостерігається неоднозначність в оцінках ролі і впливу соціальних мереж. Наприклад, С. Даниленко вважає, що онлайніві соціальні мережі є принципово новим різновидом громадянських політичних комунікацій. Мережеве суспільство як якісно новий тип громадянського суспільства, на його думку, спричинило до масових політичних рухів, ініційованих соціальними мережами (Twitter-революції, «блогерні революції» і под.). Мережа перетворилася на інструмент соціально-політичної революційної дії, принципово відмінної від простого реагування на повідомлення медіа (меседжі) чи участі у створенні інформаційного потоку [Див. 184, с. 69].



Розвиток соціальних мереж О. Третяк вбачає як особливий аспект діяльності медіа, як складову сучасної публічної сфери політики. На умовах анонімності громадяни оцінюють поточну соціальну та політичну політику. Разом з тим, вчений не пов'язує розвиток новітніх комунікаційних систем із формуванням справжньої публічної сфери, оскільки політичні суб'єкти намагаються використати їх у своїх цілях, у тому числі і для маніпулювання громадською думкою [Див. 184].

Інші дослідники – Д. Яковлев і П. Колотвін вказують на потужну комунікативну роль соціальних мереж. Інтерактивний характер комунікації у мережі Інтернет створює своєрідне інформаційне партнерство, розширює можливості та права людей в інформаційному обміні, створює комунікативні можливості для розвитку суспільного діалогу. Це робить можливим участь суспільства, груп у формуванні «порядку денного», що в цілому створює умови для демократизації політичної комунікації в Інтернеті. Інтернет, на відміну традиційних ЗМІ (односторонньої комунікації), «може забезпечити постійний суспільно-політичний диспут із можливістю електронного зворотного зв'язку в реальному часі між владою і громадянами, і відкриває реальну можливість подолання ієрархізму владних структур» [12, с. 238]. Отже, включення соціальних мереж, інтерактивних комунікацій в усі сфери суспільного життя в Україні перетворюють їх на інструмент громадянського суспільства, за допомогою якого можна швидко і ефективно поширити інформацію, а також швидко мобілізувати населення з різних регіонів країни.

Деякі науковці висувають припущення, що у майбутньому доступ до Інтернету буде зараховано до основних прав людини [Див. 129]. Водночас, варто усвідомлювати, що з одного боку Інтернет є надзвичайно потужним глобальним інструментом комунікації, інформування, освіти, розваги. З іншого – це лише інструмент, значення якого не варто ні недооцінювати, ні ідеалізувати. Інтернет, як і будь-який інший технологічний засіб, може бути використаний як з благими цілями, так і небезбечними.

Звичайно, революція не робиться у Твіттері чи Фейсбуці (вони є «спін-румами» XXI століття), революція – у головах. А соціальні мережі – це швидкий інструмент поширення інформації в середині громадянського суспільства. Інтернет пропонує новий спосіб комунікації, мобільний та доступний. У протестному русі він може виконати роль політичної сили в організації протесту, розподілі його ресурсів. Проте, масові протести, які виникають за допомогою соціальних мереж, можуть повалити режим. Водночас вони не здатні на стратегічні дії отримання чи підтримки політичної влади, не можуть провести свою силу до наступного етапу у виборчій кампанії. Їм не вистачає інституційного капіталу, яким володіють політичні партії та неурядові організації.

Стрімке залучення населення до всесвітньої павутини більшою мірою зумовлюється головною характеристикою Інтернету – інтерактивністю. Найбільше українських користувачів Інтернету зареєстровано у трьох соціальних мережах: Vkontakte, Odnoklassniki та Facebook (72%, 63% та 58% відповідно) [106].

Соціальну мережу науковці визначають як соціальну структуру, утворену спільнотою людей, яких об'єднують спільні інтереси, уподобання або це об'єднання тих людей, які мають інші спільні основи для безпосередньої комунікації. В. Висоцький трактує соціальну мережу в Інтернеті (від англ. social networking service – соціально мережева послуга) – як певний програмний сервіс, платформу для взаємодії людей у групі чи групах. Завданням такого сервісу є, на його думку, забезпечення користувачів усіма можливими інструментами для спілкування одне з одним – відео, чати, зображення, музика, блоги, форуми тощо [33].

Активне використання профілів на сайтах соціальних мереж забезпечує ефективний діалог між громадянами, у результаті якого, на думку С. Дацюк, формується мережевий соціальний капітал. Події Революції Гідності в Україні засвідчили, що і у який спосіб Інтернет може перетворити віртуальне

середовище в реальну боротьбу за свої права. Науковець вказує, що «досвід України свідчить, що для сучасних революцій дуже важливою є опора на мережеві спільноти, які поєднані вирішенням національних та соціальних питань, які здійснюють комунікацію в не цензурований спосіб і можуть протистояти владі» [54].

Аналізуючи події Революції 2013–2014 рр в Україні, науковці визначають посилення ролі соціальних мереж як джерел історичної інформації. Через сторінки очевидців розповсюджувалася інформація про події, які відбувалися, їх учасників. До переваг соціальних мереж можна віднести швидкість об'єднання зацікавлених користувачів, проведення опитувань, обмін ідеями та шляхами організації їхніх дій. Н. Хома відмічає стрімке зростання популярності соціальних мереж під час подій Революції 2013–2014 рр. в Україні. Також, на її думку, саме соціальні мережі мали ключове значення на початку та розвитку революції. Дослідниця підкреслює передусім мобілізуючу роль соціальних медіа: «Facebook трансформувався у консолідуючу платформу для розпорошених блогерів та авторів роликів на YouTube, Facebook-групи сприяли організації перших протестів і спонукали демонстрантів до активних дій. Соціальні мережі стали основним джерелом новин для ЗМІ, публікуючи новини із зображенням і звуковим супроводом» [184, с. 69].

В ці часи було створено спільноту «ЄвроМайдан» на Facebook, яка на початку березня 2014 р. нараховувала понад 279 тисяч користувачів. Офіційна сторінка Євромайдану на Facebook за популярністю, а також за темпами приросту прихильників за один місяць серед українських сторінок на Facebook завоювала перше місце; посіла шосте місце у світі за кількістю прихильників з України [184, с. 69].

У 2014 р. спільнота «ЄвроМайдан» на Facebook перетворилась на справжній консолідатор новин, які збиралися з усіх вітчизняних та зарубіжних незалежних медіа-ресурсів; на сторінці публікували важливу

інформацію, оприлюднену авторитетними користувачами Facebook. Через інформаційні пости спільноти «ЄвроМайдан» поширювалася інформація щодо часу та місця проведення зборів, мітингів, акцій протесту; користувачі попереджалися про можливість провокацій; розповсюджувалися правила поведінки на мирних протестах тощо. Завдяки інформаційним повідомленням у Facebook споживачі привертали увагу іноземних медіа до подій в Україні, а російські медіа закликали до чесного і неупередженого їх висвітлення. Євромайдан широко представлений у соціальній мережі Вконтакте. У березні 2014 р. Створено близько 1956 тематичних спільнот Вконтакте. Найбільша з них – «Українська революція / Євромайдан» має 542 547 тисяч послідовників [182]

Швидке зростання технологій сприяє виникненню новітніх форматів політичної активності. А політична функція Інтернету – забезпечення постійного суспільно-політичного диспуту, можливість зворотного зв'язку – сприяє наближенню в реальному часі між владою і суспільством.

Активне поширення електронних медіа в розвинених демократичних країнах у ХХ столітті спричинило наближеність суспільного розвитку до рис плебісцитарної демократії. Серед ознак сучасного суспільства є виразність протестних форм поведінки, яка відбувається як на рівні соціальних груп, так і на індивідуальному рівні через соціальні медіа. Реалізація такої форми поведінки втілюється у життя за допомогою соціальних мереж, що вподальшому знаходить своє втілення у політичних і соціальних акціях протесту. Події останніх років засвідчують здатність засобів онлайн-комунікації мобілізувати та координувати політичну активність мас, які стають самостійним суб'єктом історичних перетворень навіть без посередництва традиційних сил, якими є політичні партії та їх лідери. Соціальні мережі стають справжньою трибуною для незалежного громадянського дискурсу. У чотирьох найпопулярніших соціальних мережах – Facebook, Twitter, «Вконтакте» та «Однокласники» – зареєстровано понад

40 млн. українських акаунтів. У 2014 р. аудиторія українського сегменту Інтернету складає майже 19 млн. (Хома). 45% аудиторії становить молодь (18-24 роки). За ними йде вікова категорія від 25 до 34 роки –33%. Наразі, Україна займає 64 місце у загальному рейтингу росту аудиторії Інтернет сервісу [106].

Ми погоджуємося з позицією Н. Хоми, що «Помаранчева» революція (2004) і Революція гідності (2013-2014) відрізняються за роллю Інтернету: у 2004 р. Інтернет був рупором і платформою для інформування прихильників і противників протесту, але не засобом згуртування величезної спільноти; у 2014 р. кіберпростір став не лише засобом миттєвого інформування, але інструментом узгодження, координації дій між протестантами, розрізненими насамперед у просторі. Інтернет періоду Революції гідності став основою самоорганізації громадян у групи – різні за завданнями та кількістю учасників, а соціальні мережі стали найоперативнішим джерелом інформації про події на Майдані [Див. 184]

Поширення мережевого спілкування призвело до появи нових форм політичної активності громадян в цілому, і протестної поведінки – віртуальної протестної політичної поведінки, зокрема. У аналізах революційних подій 2013-2014 рр. висловлюється думка, що «Майдан, як подія, народився в Facebook», адже перші протестувальники вийшли на Майдан 21.11.2013 р. листопада одночасно в Києві та Львові після появи в Facebook закликів до протесту проти відмови уряду від євроінтеграції. Головно Facebook і «ВКонтакте» позиціонували себе як рупори протестувальників (Майдану) та протестувальників проти протестувальників (Антимайдану). Зокрема, у перші дні протестів у Facebook були створені новинарні групи Євромайдану (сторінки «ЄвроМайдан – EuroMaydan», «Євромайдан SOS», «Євромайдан Львів» і под.), на яких як відстежувалися події, так і інформувалося про зниклих під час протестів, повідомлялося про нагальні матеріальні потреби і под. Twitter використовувався в українських

подіях не настільки активно (як під час «Арабської весни»), але Twitter-стрічка і в Україні була оперативним джерелом інформування. Зокрема, в перший тиждень протестів (21-28.11.2013) найпопулярнішим хештегом серед українських користувачів сервісу мікроблогів був хештег #євромайдан (згадувався в середньому 1,5-3 тис. разів на годину) [Див. 184, с. 71].

Інформаційна активність прихильників Євромайдану викликала протидію, зокрема у формі фейкових повідомлень від тих, хто намагався дискредитувати революційну ідею. Наприклад, через емоційні пости: «Був учора на Євромайдані. Холодно, захворів, завтра вже нікуди не піду». Активно поширювалися через усі соціальні мережі повідомлення неправдивого змісту, в яких містилися залякування учасників протестів і поширення паніки, на кшталт того, що у деяких населених пунктах виявили отруєння води, відбулася перестрілка у житлових кварталах і под. Українських протестувальників через соціальні мережі, Інтернет-видання активно дезінформували про можливе поширення епідемії туберкульозу на Майдані після знайдення 06.12.2013 р. на Майдані тіла померлого; про можливу епідемію серед людей, що захопили Київську міську державну адміністрацію (за заявами екс-голови О. Попова) і под. Використовувалися серед інших також тролінг та атаки на сторінки активістів, ініціатив, рухів, що мали на меті понизити громадянську активність.

Соціальні мережі почали використовуватися для озвучення персональних даних представників як Євромайдану, так і Антимайдану. У мережі публікувалися персональні дані співробітників «Беркуту», списки автомайданівців із номерами їхніх автомобілів і домашніми адресами, що призвело до підпалів машин на вулицях Києва. Інтернет і соціальні мережі в цьому випадку перетворилися на платформу для розміщення компромату для обох сторін протистояння. В деяких групах «ВКонтакте», а також у Фейсбуці користувачі розміщували фотографії, посилання на профайли прихильників Євромайдану.

Сучасне онлайн-спілкування, виходить за межі обміну інформацією в Інтернеті, сприяє формуванню громадських і політичних структур, які беруть участь у колективних діях як конвенційного так і неконвенційного характеру.

Соціальні мережі виводять на вулиці чимало тих, хто ніколи до цього не протестував. Технології мобільного зв'язку, соціальні медіа та молодий вік учасників протесту стали досить небезпечним поєднанням для урядів у багатьох регіонах планети. Через соціальні медіа до акцій протесту залучилися значно більше і ширше коло суб'єктів, ніж власне учасники акцій та уряд. Науковці наголошують на вирішальній ролі в акціях протесту урбанізованого та технологічно грамотного покоління людей, а роль соціальних мереж вбачають у створенні трибуни для незалежного громадянського дискурсу.

Аналізуючи події Майдану того часу, неможливо залишити поза увагою використання мережевих технологій у самоорганізації учасників акцій протесту – інформація про поточні події одразу з'являлася в «мережі», була закликком до дій та мала координуючий вплив на учасників тощо. Через Facebook поширювалися заклики піднести на Майдан дрова, медикаменти, продукти харчування. За допомогою соціальних мереж кияни самоорганізувалися, створювали волонтерські групи. Саме через соціальні мережі люди дізнавалися, що необхідно демонстрантам у першу чергу і далі поширювали інформацію через соціальні мережі [67]

Простота, низькі витрати на організацію Інтернет-ресурсів допомагає соціальним і політичним групам швидко поєднувати користувачів. У сучасному українському суспільстві альтернативою формальній участі в політичному житті, за умов вкрай низької популярності у громадян формальних механізмів політичної участі (партій, профспілок тощо) і привабливості креативної культури, можуть стати Інтернет-«рухи» у рішенні конкретних проблем.

Існують, як ми вище зазначали, два погляди науковців на роль Інтернету в суспільному житті. Слід визнати, що і стосовно ролі мереж Facebook, Twitter та Youtube під час революційних подій ХХІ ст. дослідники також продовжують сперечатися від визнання за соціальними мережами вирішальної ролі у т. зв. «Революції 2.0» до трактування їх як лише «одного з» вирішальних чинників. Проте ці революції засвідчують зародження нової форми протестної активності.

Попри різні їх оцінки, одне не підлягає сумніву – це їх спроможність надавати користувачам найширший і надзвичайно швидкий доступ до різних джерел інформації. Вони виступають як певна платформа для захисту своїх інтересів небайдужих та активних громадян, як засіб мобілізації громадян. Віртуальні засоби вносять зміни в традиційні форми протестів, спрощують процес організації масових акцій.

В епоху розповсюдження електронних медіа віртуальний політичний протест є інноваційною формою протесту, який характеризують висока технологічність та суспільна значущість. Для виявлення народного незадоволення вихід на вулицю може замінити атака на електронні ресурси державних органів чи персональні сайти осіб, до яких звертається громадянин. Подібні хакерські атаки стали потужним інструментом не тільки хакерів, а й різних спецслужб. Наприклад, під час протестних заходів Майдану – 2013 здійснювалися атаки на інформаційні сайти, які наживо транслювали події з центру Києва чи займали чітку про європейську позицію.

Стимулами для зародження віртуального політичного протесту, крім технологічного розвитку, є недоліки традиційних форм протесту, а саме: заборони чи відмови щодо проведення мирних зібрань з боку влади; негативна оцінка діяльності правоохоронних органів щодо учасників мирних акцій; недовіра до владних установ; відсутність реакції з боку влади на протестні настрої та виступи громадян; слабкість діалогу між владою та суспільством.



Соціальні медіа перетворилися на платформи координації протестувальників та організації різних акцій та заходів. Особливо відчутною була роль лідерів громадської думки, які через свої сторінки у соціальних мережах публікували розгорнуті пости із обґрунтуванням своєї позиції. Слово в буквальному значенні набуло ознак зброї. Володіти ним і оборонятися від нього – правило виживання у кіберпросторі; Майдан-2014 виробив свою рекомендацію: «Не бачив сам – мовчи; вважаєш небезпечним – піди й перевір» [87].

Сьогодні українці активно використовують соціальні мережі для впливу як усередині країни, такі і на світову громадськість. Наприклад, напередодні червневого (2014) саміту НАТО МЗС України звернулося до українців приєднатися до tweets-storm за хештегом #StopRussianAggression у Facebook та Twitter; це стало своєрідним тролінгом Кремля, а окрім цього ситуація в Україні у такий додатковий спосіб виводилася на світовий рівень і стимулювалося міжнародне обговорення проблеми. «Бомбардували» Twitter і Facebook й іншими хештегами, наприклад, #euromaidan#Ukraine#digitalmaidan [Див. 184, с. 71].

Варто зауважити, що віртуальний потенціал соціальних мереж після подій Майдану 2013-2014рр. активно використовує й сучасна українська влада. Окрім функціонування офіційних сайтів Адміністрації Президента України, Кабінету міністрів України, окремих міністерств і відомств України, поширеною практикою стало використання персональних акаунтів у соціальних мережах державними службовцями, міністрами тощо. Українські політики активно освоюють Інтернет, багато з них є активними Twitter- і Facebook-користувачами: наприклад, на початок листопада 2014 р. лідерами за кількістю читачів сторінок у Facebook серед українських політиків були А. Яценюк (290 тис. користувачів мережі), П. Порошенко (265 тис.), А. Аваков (244 тис.), воєнний експерт Д. Тимчук (223 тис.), командир добровольчого батальйону «Донбас» С. Семенченко (186 тис.), О. Ляшко

(169 тис.) і т. д. Через те, що соціальними мережами в Україні зараз користуються навряд чи не усі політики і чиновники, їх стали цитувати навіть журналісти друкованих, телевізійних і он-лайн –ЗМІ [Див. 184, с. 72]

Медіа-активізм позначає категорію активності, що використовує медіа та комунікаційні технології для громадських і політичних рухів. Методи медіа-активізму включають публікації новини на веб-сайтах, створення відео- та аудіорозслідування, поширюючи інформацію про протести та проведення кампаній. Зараз уже ні в кого немає сумнівів у тому, що Інтернет і блогосфера відіграють значну роль у політичному та соціальному житті світу. Це на практиці підтвердили масові виступи проти влади в Тунісі, Єгипті, Бахреїні та Лівії, які координувалися за допомогою соціальних мереж.

Залучення інноваційних технологій у політичну сферу зумовило появу нового учасницького феномену – хактивізму, який полягає в прагненні досягти соціально-політичних цілей за допомогою комп'ютерів. Хоча хакерська культура і відзначається здебільшого аполітичністю, проте може набувати і політично свідомих рис, що перероджує її у більш ширший феномен – хактивізм. Він стає одним з засобів впливу на механізм прийняття політичних рішень, не має меж та володіє широким арсеналом засобів боротьби: Ddos-атаки, віртуальні страйки, саботажі, створення сайтів-близнюків, псування сайтів, викрадення та розповсюдження інформації тощо.

Варто додати, що багато науковців зазначають про небезпеку, що несуть глобальні мережі. Наприклад, К. Коцюруба вказує, що глобальні мережі якісно змінюють середовище безпеки, а хакерство та кібертероризм зокрема прирівнюють до військової загрози. Так, 2010 року, у новій Стратегічній концепції, НАТО офіційно визнали кібертероризм однією з найбільших загроз безпеці держав-членів Альянсу [87].

Віртуальні спільноти демонструють і нові методи впливу на суспільно-політичне життя суспільства, які можна віднести до нових форм протесту.

Розповсюдженим серед них є флешмоб (англ. flash mob – миттєва юрба) – несподівана поява людей у заздалегідь обумовленому місці у визначений час.

Набуває поширення ще одна інноваційна форма протесту – он-лайн-карикатура на владу та політику загалом. Створюються спеціалізовані інтернет – ресурси, які висміюють публічних осіб, їх дії, виступи, факти біографії, передвиборчі гасла. Пости з цих сайтів швидко розповсюджуються у соціальних мережах, кількість переглядів збільшується, що викликає дратування та зниження авторитету у суспільстві. Також популярною формою політичної участі через соціальні медіа є фандрайзинг (з англ. fundraising). Це певний набір практик, мета якого – пошук та збір коштів, грошових і не грошових, від різних суб'єктів (окремі особи, підприємства, благодійні організації, урядові органи) для реалізації тих чи інших соціально вагомих проектів. Метою політичного фандрайзингу є пошук та збір коштів на проведення виборчих кампаній, політичних акцій тощо. Елементом сучасної інтернет-культури соціальної мережі став феномен інтернет-«мемів» – інформаційно-емоційного повідомлення, яке поширюється у мережі за допомогою імітації, навчання тощо. Вдалому «мему» можна приписати такі риси: вірність, оскільки він зберігає свою ідентичність під час розповсюдження; плідність і сприйнятливість, тобто висока ймовірність «інфікування»; довговічність — ця інфекція має мати стійкий характер [Див. дет. 94]

Аналізуючи потенціал Інтернету і соціальних мереж у формуванні протестної активності громадян можна зробити висновок щодо унікальності їх можливостей, а саме: здатність «згасити» расові, вікові, статеві і фізичні відмінності, суперечки, перешкоди, а не лише долати територіальну віддаленість, географічну відстань; формувати у користувачів навички взаєморозуміння, толерантності і готовності сприймати погляди інших й інші розбіжності, виробляти спільні ідеї, цінності й ін.

Широку популярність соціальних медіа в організації протестів пояснюють передусім їх технічні характеристики: швидкість передачі інформації. При цьому інформація може виконувати різну роль: здатна викликати масове незадоволення і вивести на вулиці населення; повідомляє про проведення масових акцій; висвітлює хід проведення; забезпечує мультимедійний супровід протестів в режимі «наживо».

Особливостями Інтернет-ресурсу як чинника протестної активності науковці визнають: динамічність циркуляції інформаційних потоків мережі Інтернет, що зумовлює зменшення відрізків часу їх еволюції від протестних настроїв до проведення демонстрацій; джерелом інформації (нюсмейкером) може виступати як суб'єкт-професіонал (новинні сайти, прес-служби державних органів; речники; посадові особи), так і будь-яка особа, що володіє інформацією і прагне донести її населенню, яка має свій аккаунт у соціальних мережах.

Ці особливості роблять цензуру інтернет-новин практично неможливою. Дослідники окреслюють подвійність інструментальної ролі Інтернет-технологій у створенні спільнот. Так, з одного боку, ці технології відкривають нові можливості для відродження вже існуючих реальних громад і зародження нової «віртуальної громади», що живе і розвивається тільки в межах кіберпростору. Зважаючи на це, прихильники такого використання Інтернет-технологій вбачають їх ефективним інструментом здійснення традиційних функцій громадянського суспільства.

Прихильники іншої точки зору наголошують на тому, що Інтернет може впливати на структуру і форми суспільної самоорганізації, а саме змінювати їх, змінювати застарілі, географічно обмежені громади новими, віртуальними громадами, що переборюють традиційні обмеження часу, простору, державних кордонів, мовних перешкод тощо.

Ці особливості Інтернет-мережі вказують на те, що політичні протести можуть бути такими, які ведуться в мережі (на персональних сайтах

політиків, в середині самої соціальної мережі) і такі, які використовують мережу як інструмент за допомогою якого відбуваються на вулиці (у мережі виявляються протестні настрої, повідомляються час і місце проведення акції, забезпечується інформаційний супровід протесту).

Дослідники визначають ще одну здатність Інтернету – надавати можливість осмисленої політичної ідентифікації для суспільно-політичних рухів і ініціатив, які не мають стійких зв'язків в існуючому істеблішменті, інституціалізованих структурах і сталих соціальних стратах [87].

Інтернет надає реальний шанс мобілізувати географічно, соціально і професійно роз'єднаних та територіально віддалених однодумців. Він дозволяє значно спростити та знизити організаційні й інформаційні витрати, надає унікальні можливості по фандрайзингу (збору засобів), по прямому маркетингу суспільно-політичних ідей і підтримці вільного неопосередкованого дискурсу. Тобто, інтернет і мережа не є причиною протестів, а лише інструментом та середовищем їх зародження та здійснення. Соціальні мережі варто розглядати передусім як середовище, де обмінюються інформацією, сам же протест відбувається на вулицях. Кількість користувачів мережі зростає пропорційно зростанню протестних настроїв.

В умовах недемократичних режимів для громадян з високим рівнем політичної і правової культури мережа є засобом отримання інформації із зарубіжних джерел, які представляють альтернативний погляд на події та ситуацію. Водночас, молоді притаманні, крім максималізму і радикалізму, ще й такі риси як аполітичність, маргінальність, інфантилізм. Для такої частини молоді, й не лише молоді, кликтивізм спрощує вираз своєї громадянської позиції, відбувається сублімація реального політичного протесту у найменш радикальну його форму. Соціологічні дані свідчать, що велика кількість перепостів повідомлень, наповнених незадоволенням, часто не відповідають реальній кількості людей, готових вийти на вулицю і відстоювати свої права.

Інтернет спричиняє появу нових, більш ефективних та швидких механізмів політичної мобілізації громадян. Без перебільшення його можна вважають засобом досить оперативної організації і координації дій політичних однодумців, які є прихильниками нетрадиційних соціальних рухів. Водночас, набуває актуальності проблема взаємодії віртуального та реального просторів. Віртуальний простір має потенціал, що активно впливає на формування реального (заклики у соціальних мережах виходити на Майдан; створення перших організацій Майдану; розповсюдження листівок, плакатів, гасел про допомогу). Наразі віртуальний простір через інтенсивність комунікації вимагає активної присутності та участі, як і реальний. Іноді межі між ними стираються і утворюється єдиний простір комунікації. Навіть більше, сучасна публічна сфера складається з реального та віртуального просторів, які є рівними між собою.

На сучасному етапі розвитку суспільства принципово важливим є використання інформаційних і комунікаційних технологій з метою розширення політичних і громадянських прав шляхом надання доступу до різноманітної інформації; посилення ступеня їхнього доручення до прийняття політичних рішень і контролю за діяльністю органів державної влади; надання можливості активно продукувати і поширювати інформацію, а не лише обмежуватися її споживанням та подібне.

Дослідження особливостей соціальних процесів, їх зв'язку з політичними відносинами за посередництва інтернет-технологій, створення та функціонування «офлайн - середовища» надає підставу зробити висновок про обумовленість розвитку політичної складової Інтернету від політичної, економічної, правової, культурної ситуації в країні. Такі риси як плюралізація політичного життя, створення умов і посилення публічної політичної конкуренції можна розглядати як певні умови для посилення політичної активності інтернет-користувачів й їхнього інтересу до політики. Важливо також враховувати, залежність ступеня активності, і політичної

також, від розвитку самої глобальної мережі. Дієвою, на наш погляд, видається закономірність: чим більше інтернет-користувачів, тим більше стимулів для участі виникає у політичних акторів.

Враховуючи всі структурні та функціональні особливості соціальних медіа, науковці виділяють декілька основних видів колективних протестних інтернет -практик: 1) участь у роботі груп, що мають протестний характер (опублікування повідомлень, організація голосування з дискусійних питань та їх активне обговорення учасниками); 2) організація «реальних» протестних акцій і реєстрація як потенційних учасників заходів; 3) створення та організація роботи власних протестних груп [67].

Підсумовуючи, варто зазначити, що соціальні медіа – є не лише причиною виникнення протестів, а інноваційним інструментом, який сприяє їх організації через поширення інформації [67]. Найбільша перевага інноваційних технологій – отримання необхідної інформації з великої кількості джерел, стимулювання громадської активності, спрощення координації між учасниками протестних акцій.

Також зазначимо, що соціальні мережі, соціальні медіа, Інтернет у сучасних умовах відрізняються потенціалом створити реальний, дієвий майданчиком, де поширюється інформаційні повідомлення, презентуються різні погляди і позиції, а також потенціалом впливати на офлайновий світ. Такий вплив буде тільки посилюватися і перетворюватися на результат праці професіоналів, залежатиме від їх професійності, сумлінності, моральних якостей, компетентності та інших якостей.

Погоджуємося з Н. Хомою щодо перспективності досліджень проблем, які відображають роль онлайн-платформ у сприянні позитивним суспільним результатам через участь, ведення переговорів і вироблення нових рішень, особливо у розв'язанні складних питань. Інформатизація сучасного життя, розвиток медіакратичного суспільства породжують і питання державного контролю за соціальними медіа та їх можливостями впливу на громадян.

Процес розповсюдження серед населення страху, паніки, жаху, відчуття хаосу в умовах новітньої інформаційної ери значною мірою обумовлюється характером висвітлення у мас-медіа певних загроз та насильницьких актів. Це породжує реальну небезпеку перетворення ЗМІ на основний «фокус дії» для терористів (М.Кастельс). У багатьох державах уряди обмежують чи блокують Інтернет. Проте слід чітко окреслити межі такого втручання, адже без належної правової бази можуть бути порушені основні права та свободи громадян.

### **Висновки до третього розділу**

Аналіз протестів останніх років в Україні дозволяє визначити чинники формування та реалізації протестних настроїв населення: депресивні тенденції в економіці; поляризація населення; кланово-олігархічна модель державного управління; залежність від зовнішніх гравців; зростання зовнішнього боргу; зрада національних інтересів політичною елітою; криза політичних інститутів; фальсифікація результатів виборів; порушення, незахищеність свобод і прав громадян; криза відносин між владою і громадянським суспільством, відсутність діалогу між ними; масштабна корупція та правовий нігілізм; значна «корпоратизація», закритість органів місцевого самоврядування для впливу з боку громадян та їхнє підпорядкування інтересам місцевих бізнес-еліт; неефективність наявних форм впливу на владу усіх рівнів та інші.

Водночас, економічні причини в основі акцій протесту зими 2013-2014 р. були другорядними. Серед мотивів, які змусили людей вийти на Майдан – жорстокі репресії влади проти учасників протестів, відмова від підписання Угоди про Асоціацію з Євросоюзом та прагнення змінити владу и життя в Україні. Також вагомим є системне ігнорування гуманітарного складника у виробленні державної політики, гуманістичних цінностей, культурних та



освітніх традицій, що деформувало світогляд українських громадян, призвело до дестабілізації суспільства, посилення його фрагментарності та дезорієнтації. Предметом протесту стали політичні цінності, що вплинуло на якісний зміст протестної поведінки.

Масовий політичний протест 2013-2014 рр. в Україні виявив нового актора суспільно-політичних відносин – громадськості, громадянського суспільства. Протестна політична культура в Україні розглядається у контексті аналізу традиційних та інноваційних форм протесту. Розкрито можливості соціальних медіа як одного з чинників та засобів формування протестної політичної культури та каталізаторів протестної поведінки. Новими учасниками суспільно-політичного життя стали віртуальні спільноти, які виконують функцію своєрідного майданчику для відстоювання власних прав і свобод, прояву громадянської активності.

Проаналізовано нові методи та форми протесту. Серед них: флешмоб, хактивізм, он-лайн-карикатура на владу та політичне життя, фандрайзинг (збір засобів), підписання он-лайн петицій «проти», створення і поширення інтернет-«мемів», кліктивізм (культура «лайку») та інші. Ці форми здатні перетворити протестну енергію у найменш радикальні форми вияву, знижуючи «градус» протестних настроїв та емоцій.

Крім мобілізаційного і конструктивного потенціал соціальних медіа окреслено і певний деструктив їх можливостей: активність протестної поведінки у мережах часто не відповідає реальній кількості людей, готових відстоювати свої вимоги; поширена «квазі-протестність» – підміна справжньої мети захистити свої права на примітивне бажання вразити оточуючих; маніпулювання протестними настроями та піднесенням; загроза швидкої радикалізації населення.

Визначено проблему взаємодії віртуального і реального політичних протестів та роль соціальних медіа у їх взаємодії.

## ВИСНОВКИ

Осмилення феномену протестної політичної культури передбачає розуміння впливу історичних, економічних, правових, соціальних, духовних чинників на політичну сферу. Особливостями транзитивних суспільств є нестабільність його основних сфер життя, криза, у тому числі й політична, як результат нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу. Такий стан загострює протестні настрої, провокує масові протести, які є закономірним явищем суспільств, що трансформуються.

Аналіз основних теоретико-методологічних засад дослідження протестної політичної культури дозволив, передусім з'ясувати, що, як і близькі концепти «культура», «політична культура», «протест», «політична активність» та інші, цей феномен не піддається однозначному визначенню. У структурному відношенні складним утворенням є власне політична культура, для дослідження якої застосовувалась значна кількість наукових підходів, що зрештою дозволило поєднати ціннісно-нормативні, духовні атрибути політики (знання, ідеали, цінності, почуття) з її поведінковими аспектами, глибше проаналізувати мотивацію політичної поведінки. Відтак, за змістом і психологічними ознаками політичної поведінки виявляється можливим визначити якість і рівень політичної культури, а політичну поведінку трактувати як специфічний спосіб її відображення. У цілому методологічні роботи, які з'явилися у соціально-гуманітарних науках з питань політичної культури і поведінки, послуговували теоретичним джерелом досліджень й протестної політичної культури та протестної політичної поведінки.

Структуру поняття «протестна політична культура» становлять знання та уявлення про політику, політичні потреби та інтереси, переконання, судження, зразки поведінки, що містять реалізацію таких демократичних цінностей, як права і свободи людини, справедливість, порядок, безпека та

інші. Вивчення протестної політичної культури передбачає концентрацію уваги на проблемах взаємодії різних політичних сил, що відображають інтереси певних соціальних груп, аналіз моніторингу соціально-політичних ситуацій в регіонах країни і в країні в цілому, пошуки шляхів політичного співробітництва і стабільності.

Протестна політична культура безпосередньо пов'язана з критикою існуючих норм і цінностей, запереченням домінуючих ідеалів, що продукує можливість виникнення нових систем цінностей, формування нових форм і моделей масової поведінки. Будучи складним фактором політичного розвитку, протестна політична культура є системою історично сформованих, відносно стійких установок, переконань, уявлень, моделей поведінки, що виявляються в неприйнятті існуючого політичного курсу і виражаються певною акцією, дією, вчинком протестного характеру.

Аналіз протестних виступів як у демократично орієнтованих, так і авторитарних країнах дає можливість визначити, що крім відмінних рис, є певна спільна основа, притаманна протесту як соціально-політичному феномену. Політичний протест є багатовимірним поняттям, що пояснює факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади і проявляється реальною дією; також це внутрішнє несприйняття існуючих у суспільстві політичних цінностей та відносин, що викликає пасивний спротив та не проявляється публічно; явище політики, атрибут політичного, протидіючі сили, рухи, тенденції, що не співпадають з основним вектором політичного життя. Політичний протест відображає складний, суперечливий, циклічний, нелінійний характер політичного розвитку. Його суб'єктами можуть виступати індивіди, соціальні групи, опозиційні відносно влади структури (політичні партії, громадські та громадсько-політичні об'єднання і рухи тощо), а об'єктами – інституціональна, соціально-культурна сфери політичного життя та процеси політичного розвитку. Демократія, як правило,

відкрита для організованих протестів за умови, якщо вони не є насильницькими.

Охарактеризовано основні причини протестної поведінки, а також мотиви участі громадян у протестних діях: невдоволеність і депривація, що породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; грубе систематичне ігнорування інтересів широких верств населення, яке спричиняє відчуття безвиході, безсилля, втрати надії на краще майбутнє; інформованість потенційних учасників щодо проведення акцій протесту; побудова тимчасової колективної ідентичності. Розкрито функції протестної політичної культури: вираження й захист соціальних інтересів; нормативно-регулююча; соціалізуюча (виховна); комунікативна; прогностична та інші.

Спрямованість політичного протесту залежить від багатьох факторів: особливостей періоду історичного розвитку, що переживає країна, специфіки завдань, що вирішуються державою на тому чи іншому відрізку часу або нав'язуваних самим протестним рухом; своєрідності соціального складу організаторів, учасників і прихильників протесту, а також інтересів, до реалізації яких вони прагнуть.

Протестний рух супроводжував політичний розвиток України протягом усього періоду незалежності, змінюючи свою спрямованість і форми прояву. Виокремлено напрями політичної протестної поведінки, серед яких – пошук справедливості, основних принципів соціального порядку, нових символів, оновлених орієнтирів персональної та колективної ідентичностей, можливостей досягнення свободи творчої активності людини, пов'язаних з формуванням прозорих міжособистісних відносин у рамках модернізації та складного поділу праці.

Виявлено причини глибокої політичної кризи 2013-2014 рр., що призвела до масових громадянських і політичних протестів, та зрештою до радикальної фази громадянського спротиву. Серед низки їх причин – системне ігнорування фундаментальних гуманістичних цінностей,

культурних та освітніх традицій, що деформувало світогляд нової генерації українських громадян, дестабілізувало українське суспільство, посилило його фрагментарність, світоглядні дезорієнтації та протестну активність. Масовий політичний протест 2013-2014 рр. в Україні характеризувався високим рівнем самоорганізації, взаємної відповідальності, появою нового актора – громадськості, громадянського суспільства.

Проаналізовано тенденції розвитку протестної політичної культури в епоху розповсюдження електронних медіа. Новітні інформаційні медіа є вагомим інструментом формування протестної політичної культури в сучасному українському суспільстві, мають конструктивний та деструктивний вплив на характер протестної поведінки. Віртуальний політичний протест є інноваційною формою протесту, який характеризують висока технологічність та суспільна значущість. Стимулами для зародження віртуального політичного протесту в Україні, крім технологічного розвитку, виявилися негативні аспекти традиційних його форм: недовіра до владних установ; відсутність реакції з боку влади на протестні настрої та виступи громадян; слабкість діалогу між владою і суспільством; заборони чи відмови щодо проведення мирних зібрань; негативна оцінка діяльності правоохоронних органів щодо учасників мирних акцій та інші. Виникають нові методи та форми протесту, які здатні сублімувати реальний політичний протест у найменш радикальний, а також знизити «градус» протестних настроїв. Протести 2013-2014 рр. в Україні засвідчили, що соціальні мережі можуть перебрати на себе інструментальну функцію політичних партій – мобілізувати та координувати політичну активність мас як самостійного суб'єкта перетворень. Обґрунтовано, що сучасний публічний протест здатний поєднати реальний та віртуальний.

Однією з актуальних проблем протестної політичної культури в Україні є розвиток культури спілкування, діалогу, дотримання компромісу, толерантності у суспільстві та між суб'єктами політичного життя. Ці

принципи повинні відігравати важливу роль у регулюванні суспільних відносин, серед яких боротьба допустима лише як один із можливих засобів досягнення відповідних цілей. Толерантність як цінність та ознака політичної культури є результатом тривалого розвитку громадянського суспільства. Вирішальним чинником формування політичної культури, у тому числі й протестного її потенціалу, є зближення, взаєморозуміння, взаємозбагачення, комунікація та інтеграція світоглядних установок і поведінкових пріоритетів у суспільстві. В умовах демократичного переходу важливо об'єднати наукові, освітянські, державницькі, громадсько-політичні зусилля заради подолання загрози зведення багатоманітності до одноманітності, ризику домінування насильних дій проти Іншого – шляхом визнання в кожній людині рівноцінної істоти, прийняття різних культур та налагодження ефективної комунікації.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абишева А. К. О понятии «ценность» [Текст] / А. К. Абишева // Вопросы философии. — 2002. — № 3. — С. 139-146.
2. Аверин Ю. П. Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методологический анализ [Текст] / Ю. П. Аверин, В. А. Солохин // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 1998. — № 1. — С. 70-87.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Текст] / Алмонд Г., Верба С. // ПОЛИС (Политические исследования). — 1993. — № 4. — С. 122-134.
4. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций [Текст] / Г. Алмонд ; [пер. с англ. М. М. Комалова] // Антология мировой политической мысли. — М. : Пресс, 1997. — Т. 2. — С. 591-610.
5. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор [Текст] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; [Сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля]. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 537 с.
6. Андрієнко О. В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності [Текст] / О. В. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 3. — С. 96-100.
7. Андрусишин Б. І. Молодіжний рух сьогодні: формалізація та/чи віртуалізація [Текст] / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. —

Спецвипуск : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 269-275.

8. Андрущенко Т. В. Роль культури в подоланні ціннісного розколу цивілізації [Текст] / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. — 2011. — Вип. 102. — С. 3-13

9. Андрущенко Т. В. Толерантність як культурна цінність цивілізації [Текст] / Т. В. Андрущенко // Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Вип. 37. — С. 458-462.

10. Анкерсмит Ф. Репрезентативная демократия : компромисс vs консенсус [Электронный ресурс] / Ф. Анкерсмит // Русский журнал. — 2004. — 9 января. — Режим доступа : <http://old.russ.ru /politics/20031230-ank.html>. — Название с экрана.

11. Ассоциация World Values Survey [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.worldvaluessurvey.org/>. — Название с экрана.

12. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Нова парадигма : спец. випуск : Трансформація політичних систем на постсоціалістичного просторі : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції : 8-9 лютого 2006 р. [Укладач : Г. О. Нестеренко ; Редакція : В. П. Бех]. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. — С. 8-16.

13. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: механізм стримувань і противаг [Текст] / О. В. Бабкіна // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства», 10-11 жовтня 2012 р. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусишин [та ін.]. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — С. 37-46.

14. Бабкіна О. В. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.



Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 11 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — С. 3-10

15. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 2 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 3-8.

16. Бабкіна О. В. Місце і роль держави у політичній системі, що реформується [Текст] / О. В. Бабкіна // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — Вип. 4. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — С. 42-49.

17. Бабкіна О. В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 1 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 4-10.

18. Бабкіна О. В. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Спецвипуск : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 8-15.

19. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну [Текст] / Ульрих Бек [пер. с нем. В. Седелника и Н. Федоровой]. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.

20. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; [пер. с англ.]. — М. : Academia, 1999. — 956 с.
21. Бенда В. Параллельный полис [Электронный ресурс] / В. Бенда ; [пер. с чешского Н. Фальковской]. — Режим доступа: <<http://www.urokiistorii.ru/taxonomy/term/424/51645>>. — 2012. — 5 декабря.
22. Бергер П. Социальное конструирование реальности [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
23. Бехманн Г. Современное общество : общество риска, информационное общество, общество знаний [Текст] / Г. Бехманн. — М. : Логос, 2010. — 248 с.
24. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів [Текст] / К. Богуславська // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2006. — № 4. — С. 80 – 88.
25. Боренько Я. Соціальне партнерство в Європі : плюси і мінуси корпоративних угод [Текст] / Я. Боренько // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 2000. — Вип. 2. — С. 130 – 135.
26. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії [Текст] : [Монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк : РВВ Вежа Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.
27. Бурдьє П. Социология политики [Текст] / П. Бурдьє ; [пер. с фр. Н. А. Шматко ; Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.
28. Буркут І. Г. Популізм і популярність [Електронний ресурс] / І. Г. Буркут // Час. — 2005. — № 31. — Режим доступу : [http://www.chas.cv.ua/31\\_05/5.html](http://www.chas.cv.ua/31_05/5.html) — Назва з екрану.
29. Бурмака М. П. Регіональні земляцькі організації як чинник формування громадянської культури в Україні [Текст]: автореф. дис... канд.

політ. наук: 23.00.03 / М. П. Бурмака ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2009. — 16 с.

30. Вайнштейн Г. И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма [Текст] / Г. И. Вайнштейн. — М. : Наука, 1990. — 312 с.

31. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; [пер с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — Спб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — 416 с.

32. Василик М. А. Политический плюрализм : социальные основы, критерии и гарантии [Текст] / М. А. Василик, А. В. Ключев. — СПб. : Знание, 1992. — 26 с.

33. Висоцький В. Соціальні мережі: тенденції та перспективи розвитку [Електронний ресурс] / В. Висоцький. — Режим доступу: [http://www.kyumu.edu.ua/images/ssc\\_tom5.pdf](http://www.kyumu.edu.ua/images/ssc_tom5.pdf)

34. Відчуження українців від влади далі зростає [Електронний ресурс]: опитування GfK Ukraine // Режим доступу: [http://www.gfk.ua/public\\_relations/press/press\\_articles/009771/index.ua.html](http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/009771/index.ua.html). — 2012. — Квітень.

35. Вітман К. М. Інтолерантність у мас-медіа та публічному дискурсі України / К.М. Вітман // Держава і право. — 2012. — Вип. 55. — С. 520-526. <chromeextension://oemmnadbldboiebfnladdacbfmadadm/http://dspace.nbuu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/64547/83-Vitman.pdf?sequence=1>

36. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого [Текст] / О. Я. Воляннюк. — К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. — 172 с.

37. Вороненков Д. Н. Правовой нигилизм и правовой идеализм (теоретико-правовое исследование) [Текст] : автореф. дис. на соиск. уч.

степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д. Н. Вороненков. — М, 1999. — 20 с.

38. Гаджиев К. С. Мировой экономический кризис: политико-культурное измерение [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. — 2010. — № 6. — С. 3-19.

39. Галкин А. А. Культура толерантности перед вызовами глобализации [Текст] / А. А. Галкин, Ю. А. Красин // Социологические исследования. — 2003. — № 8. — С. 64-74.

40. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют [Текст] / Т. Р. Гарр. — СПб. : Питер, 2005. — 461 с.

41. Гелей С. Д. Політологія [Текст] : [Навч. посіб.] / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — К. : Знання, 2007. — 309 с.

42. Гембергер М. Граждане как партнеры [Текст] / Марк Гембергер. — М. : Изд-во «Весь мир», 2002. — 120 с.

43. Гіденс Е. Соціологія [Текст] / Е. Гіденс ; [Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іваненко]. — К. : Основи, 1999. — 726 с.

44. Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності [Текст] / Микола Головатий // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 5 (50). — С. 19-24.

45. Головатий М. Ф. Підготовка молоді еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу [Текст] / М. Головатий // Політичний менеджмент : Український науковий журнал. — 2007. — Спец. вип. — С. 62-71.

46. Головатий М. Ф. Політична психологія [Текст] : підручник для вузів / М. Ф. Головатий. — К. : МАУП, 2006. — 400 с.

47. Головенько В. А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві : Можливості соціологічного дослідження та прогнозування [Текст] / В. А. Головенько // Український соціум :

Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка. : Науковий журнал. — 09/2007. — № 5/6. — С.137-152.

48. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст] / В. П. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 240 с.

49. Громадянське суспільство України : сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою [Текст] // Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк; за заг. ред. О. А. Корнієвського. — К. : НІСД, 2014. — 192 с.

50. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как социальный феномен [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/iphras/>. — Название с экрана.

51. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Полис. — 1999. — № 1. — С. 10-25.

52. Даль Р. Введение в экономическую демократию [Текст] / Р. Даль. — М. : Наука, 1991. — 124 с.

53. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Текст] / Р. Даль // Библиотека Гумер. — Режим доступа : [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Vuks/Polit/dal/pol](http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Polit/dal/pol).

54. Дацюк С. Альтернативи революції або філософія протесту 2013-2014 років в Україні, частина 3 [Електронний ресурс] / С. Дацюк. — Режим доступа : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52eb6679b2995/>

55. Дем'яненко Б. Криза чи деградація : про сутність українського буття періоду незалежності [Текст] / Б. Дем'яненко // «Гілея : науковий вісник». Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 75 (№ 8). — С. 485-488.

56. Дем'яненко Б. Л. Ефективність/ неефективність інституту президентства в сучасній Україні [Текст] / Б. Л. Дем'яненко // Науковий

часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Спецвипуск : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 39-46.

57. Дементьева И. Н. Модели и факторы формирования социального протеста в зарубежных и отечественных концепциях [Текст] / И. Н. Дементьева // Проблемы развития территории, 2013. — № 6 (68). — С. 73-82.

58. Демидов А. Идеология как инструмент коммуникации и власти [Текст] / А. Демидов // Власть. — 1998. — № 8 – 9. — С. 42-46.

59. Денисюк С. Г. Технологічні виміри політичної комунікації [Текст] : [Монографія] / С. Г. Денисюк. — Вінниця : ВНТУ, 2010. — 276 с.

60. Дискин И. Российская модель социальной трансформации [Текст] // Pro et Contra. — 1999. — № 3. — С. 34.

61. Добіжа В.В. Проблеми взаємодії владної еліти і громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. В. Добіжа // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — Випуск 6. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С. 31-36.

62. Долинська А. В. Психологія конфлікту [Текст] : [Навч. посібник] / А. В. Долинська, А. П. Матяш-Заяц. — К. : Видавництво «Каравела», 2010. — 304 с.

63. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура [Текст] / О. П. Дубас // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 19. — С. 223 – 232.

64. Дубинянський М. Оранжевая мобілізація [Електронний ресурс] / М. Дубинянський // Українська правда. — Режим доступу : <<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/12/4604517/>>. — 2010. — 12 января.
65. Жабінець Н. В. Позитивні політичні цінності — важлива складова політичної культури демократичного суспільства [Текст] / Н. В. Жабінець // Борисфен. — 2004. — № 2 (152). — С. 12 – 14.
66. Жабінець Н. В. Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства [Текст] / Н. В. Жабінець // Нова парадигма : Альманах наукових праць. — Запоріжжя, 2001. — Випуск 20. — С. 129 – 134.
67. Жванія Т. В. Протестна політична поведінка: реальна та віртуальна [Електронний ресурс] / Т. В. Жванія // Сучасне суспільство. — 2014. — Вип. 2. — С. 55-67. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cuc\\_2014\\_2\\_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cuc_2014_2_8.pdf)
68. Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013-2014 років в Україні : зміст, форми, наслідки [Текст] / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України — 2014/ 2(70) (березень-квітень). — С. 34-55.
69. Иванов Д. Виртуализация общества. Версия 2.0. [Текст] / Д. Иванов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2002. — 224 с.
70. Йоас Х. Возникновение ценностей [Текст] / Х. Йоас ; [пер. с нем. К. Г. Тимофеевой]. — СПб. : Алетейя, 2013. — 312 с.
71. Ирхин Ю. В. Политология [Текст] : [Учеб. пособие]. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М. : Изд-во РУДН, 1996. — 463 с.
72. Каганов Ю.О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х - 1991 рр. : монографія / Ю. О. Каганов. — Запоріжжя : Просвіта, 2009. — 252 с.

73. Карл Т. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе [Текст] / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. — 1993. — № 3. — С. 29-45.

74. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита [Текст] / Т. Карозерс // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 42-65.

75. Карпова И. В. Политическая социализация как элемент гражданской культуры [Текст] / И. В. Карпова // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2003. — № 1. — С. 114-130.

76. Картунов О. В. Інформаційне суспільство : аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій [Текст] : [монографія] / О. В. Картунов, О. О. Маруховський. — К. : Університет економіки та права «КРОК», 2012. — 344 с.

77. Кастельс М. Інтернет-галактика [Текст] : міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс ; [пер. з англ. Е. Г. Ганиша]. — Київ : Ваклер, 2007. — 304 с.

78. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту : фінська модель [Текст] / М. Кастельс, П. Хіманен ; [пер. з англ.]. — Київ : Ваклер, 2006. — 256 с.

79. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) [Текст] : [Монография] / Д. А. Керимов ; 2-е изд. — М. : Аванта+, 2000. — 560 с.

80. Кириллова Н. Медиакультура : от модерна к постмодерну [Текст] / Н. Кириллова. — М. : Академический Проект, 2005. — 416 с.

81. Кириченко І. Євромайдан : критичний розкол між владою і суспільством [Електронний ресурс] / І. Кириченко / «Дзеркало тижня. Україна». — № 3. — 31 січня 2014 р. — Режим доступу :



<http://gazeta.dt.ua/socium/evromaydan-kritichniy-rozkol-mizh-vladoyu-i-suspilstvom-.html>. — Назва з екрану.

82. Колодій А. Ф. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Доповідь для міжнародної конференції «Пятнадцять років Інституту Кеннана в Україні» (м. Одеса, 7-9 вересня 2012). — Режим доступу до статті : <http://political-studies.com/?p=710> — Назва з екрану

83. Комісія з питань студентів та молоді Всеукраїнського об'єднання «Майдан» — «Молодь Майдану» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://vk.com/vo\\_maidan](http://vk.com/vo_maidan). — Назва з екрану.

84. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р. [Електронний ресурс] : [Проект]. — Режим доступу : [http://www.kyiv-obl.gov.ua/files/com\\_filemanager/users/1/documents/old/concepciya.doc](http://www.kyiv-obl.gov.ua/files/com_filemanager/users/1/documents/old/concepciya.doc). — Назва з екрану.

85. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні [Текст] : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінниц. нац. техн. ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.

86. Костюшев В. В. Социологическое описание коллективных протестных действий : информационная база данных акций протеста [Текст] / В. В. Костюшев, В. В. Горьковенко // Общественные движения в современной России : от социальной проблемы к коллективному действию. — М. : Ин-т социологии РАН, 1999. — С. 144-177.

87. Коцюруба К. О. Вплив сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток громадянської протесаної активності [Електронний ресурс] / К. О. Коцюруба // Проблеми міжнародних відносин. — 2014. — Вип. 8. — С. 82-95. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pmv\\_2014\\_8\\_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pmv_2014_8_8.pdf)

88. Кравченко А. И. Социология [Текст] : [Учебник для вузов] / А. И. Кравченко. — Екатеринбург. — 2003. — 291 с.
89. Кравченко В. И. Основы политологии [Текст] / В. И. Кравченко. — СПб. : СПбГУАП, 2001. — 128 с.
90. Крастев И. О политике протеста в эпоху глобализации: уход, шум и нелояльность [Электронный ресурс] / И. Крастев. — Режим доступа : <http://polit.ru/article/2015/05/06/krastev/>
91. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії [Текст] / В. Краус ; пер. з нім. М. Павлюка. — К. : Основи, 1994. — 125 с.
92. Кремень Т. Політична мобілізація у контексті соціальних медіа. [Текст] : автореф. дис. ... д. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Т. Кремень. — К., 2014. — 36 с.
93. Кремень Т. Види та механізми політичної організації мас [Текст] / Тетяна Кремень // Гілея: наук. вісн. іст. науки. Філософ. науки. Політ. науки. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Укр. акад. наук. — К., 2013. — Вип. 74. — С. 395–397.
94. Кремень Т. Мас-медіа і нові форми політичної участі [Текст] / Тетяна Кремень // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К., 2013. — Вип. 1. — С. 430–435.
95. Кремень Т. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі [Текст] : монографія / Тетяна Кремень. — К. : Грамота, 2013. — 255 с.
96. Крюкова С. Фискалы меняют налоговый кодекс. Текст проекта изменений [Электронный ресурс] / С. Крюкова, Е. Сыченко // Экономическая правда. — Четверг, 12 июля 2012. — Режим доступа : <http://www.epravda.com.ua/rus/publications/2012/07/12/329202/>. — Название с экрана.
97. Ланюк Євген Кібер–скептики та кібер–оптимісти – про соцмережі [Електронний ресурс] / Є. Ланюк. — Режим доступу : [http://zbruc.eu/node/1049#\\_ftn1](http://zbruc.eu/node/1049#_ftn1)

98. Латигіна Н. А. Демократія : реалії versus утопія [Текст] : [монографія] / Н. А. Латигіна. — К. : Київський національний торговельно-економічний університет, 2008. — 400 с.
99. Латигіна Н. А. Джерела сучасної демократії [Текст] / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. — 2011. — № 3. — С. 178-186.
100. Лебон Г. Мнения и верования толпы [Текст] / Г. Лебон // Философская и социологическая мысль. — 1991. — № 6. — С. 119-152.
101. Лебон Г. Психология народов и масс [Текст] / Г. Лебон ; [Соч. Густава Лебона ; Пер. с фр. А. Фридмана и Э. Пименовой]. — Санкт-Петербург : Ф. Павленков, 1896. — 329 с.
102. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование [Текст] / А. Лейпхарт. — М. : Аспект пресс, 1997. — 287 с.
103. Лекції з політології [Текст] : [Навчально-методичний посібник] / ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 332 с.
104. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В'ячеслав Липинський ; ред. Я. Пеленський. — К., 1995. — 470 с.
105. Липсет С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет, К.-Р. Сен, Дж. Торрес // Международный журнал социальных наук. — 1993. — № 3. — С. 5-33.
106. Локтіонова Д. А. Соціальні ЗМІ як інструмент впливу на протестну поведінку громадян / Д. А. Локтіонова, М. С. Радзіцька // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. — 2013. — Т. 225, Вип. 213. — С. 70-74. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdusoc\\_2013\\_225\\_213\\_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdusoc_2013_225_213_16.pdf)

107. Лункин Р. Митинги как машина знания. Социологи об исследовании новых форм политической активности и об их поиске «креативным классом» [Электронный ресурс]: некоммерческая исследовательская служба СРЕДА / Р. Лункин. — Режим доступа: <<http://sreda.org/2012/mitingi-kak-mashina-znaniya-sotsiologi-ob-issledovanii-novyih-form-politicheskoy-aktivnos-ti-i-ob-ih-poiske-kreativnyim-klassom/4313>>. — 2012. — 14 мая.

108. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації [Текст] / Д. Мак-Квейл ; [перекл. з англ. О. Возьна, Г. Сташків]. — Львів : Літопис, 2010. — 538 с.

109. Маклюен М. Понимание медиа : внешние расширения человека [Электронный ресурс] / М. Маклюен. — Режим доступа : [http://www.krotov.info/lib\\_sec/13\\_m/mak/lyaen.htm](http://www.krotov.info/lib_sec/13_m/mak/lyaen.htm) - Название с экрана.

110. Маліс О. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Маліс. — К., 2009. — 22 с.

111. Марусик К. О. Роль інтелігенції в оновленні політичного режиму у період хрущовської «відлиги» [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / К. О. Марусик. — К., 2013. — 20 с.

112. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм [Текст] / Н. И. Матузов // Политология для юристов : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : Юрист, 2001. — Тема 31. — С. 683 – 721.

113. Мельник М. Конституційна афера [Електронний ресурс] / М. Мельник // Дзеркало тижня. — 14 лютого 2014. — Режим доступа : <http://gazeta.dt.ua/LAW/konstituciyna-afera-.html>. — Назва з екрану.

114. Мертон Р. Социальная структура и аномия [Текст] / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). — М. : Издательство «Прогресс», 1966. — С. 299-313.

115. Митина И. В. Глобализация и геокультура : к постановке вопроса [Электронный ресурс] / И. В. Митина. — Режим доступа : [www.isras.ru/files/File/...i...Mitina\\_Globalizaciya\\_i\\_geokultura.pdf](http://www.isras.ru/files/File/...i...Mitina_Globalizaciya_i_geokultura.pdf). — Название с экрана.

116. Мінаєв А. В. Ідеологія молодіжного протесту в країнах Західної Європи та США (друга половина 60-хрр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / А. В. Мінаєв. — Режим доступу : [http://revolution.allbest.ru/history/00309203\\_0.html](http://revolution.allbest.ru/history/00309203_0.html)

117. Модернізація України – наш стратегічний вибір [Текст] : [Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України]. — К. : НІСД, 2011. — 432 с.

118. Моисеев В. Изображая активность. Как власть спускает миллионы на Твиттер [Электронный ресурс] / В. Моисеев // Русский репортер. — Режим доступа: <<http://rusrep.ru/article/2013/03/25/twitter>>. — 2013. — 25 марта.

119. Мораль в политике : Хрестоматия [Текст] / Пер с фр., англ., нем., исп., чешск. [Составл. и общ. ред. Б. Г.Капустина]. — М. : КДУ ; МГУ, 2004. — 480 с.

120. Новая протестная волна: мифы и реальность [Электронный ресурс]: доклад Фонда развития гражданского общества // Режим доступа: <<http://civildfund.ru/mat/vi-ew/13>>. — 2012. — 6 декабря.

121. Новітня політична лексика (неологізми, okazіonalіzmi та інші новотвори) [Текст] : [Навч. енциклопед. словник-довідник] / заг. ред. Н. М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2015. — 492 с.

122. Новічков Г. Політична активність : питання методології та теорії [Текст] / Г. Новічков // Генеза. — 2004. — № 1 (9). — С. 14-19.
123. Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре [Текст]: материалы «круглого стола» // Вопросы философии. — 2003. — № 12. — С. 3–51.
124. Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів) [Електронний ресурс] // Infolight — інформаційно-аналітичний центр. — 13.12.2013. — Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv>. — Назва з екрану.
125. Оверчук О. Становлення сучасних рухів протесту в Україні [Електронний ресурс] / О. Оверчук. — Режим доступу : [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Sup/2010\\_21/Rozdil\\_2/05\\_Overchuk.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2010_21/Rozdil_2/05_Overchuk.pdf). — Назва з екрану.
126. Осипов Г. В. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы [Текст] / Г. В. Осипов. — М. : Прогресс, 1972. — 392 с.
127. Осипов Г. В. История социологии в Западной Европе и США [Текст] : [учебник для вузов] / под ред. Г. В. Осипова. — М. : Издательство НОРМА, 2001. — 576 с.
128. Основы политологии [Текст] : [Курс лекций для высших учебных заведений] / Авт. кол. : В. Д. Бабкин, Н. И. Козюбра, В. В. Копейчиков и др. — К. : УМК ВО, 1991. — 248 с.
129. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги [Текст] : [Монографія] / М. А. Остапенко. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 350 с.
130. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства [Текст] : дис. ... д. політ. наук : 23.00.03 / М. А. Остапенко. — К., 2013. — 440 с.

131. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва) [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / М. А. Остапенко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 19 с.

132. Панарин А.С. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе [Текст] : [Учебник] / А. С. Панарин — Изд-во: Университет, 2000. — 320 с.

133. Панарин А. С. Политология [Текст] : [Учебник] / А. С. Панарин ; 2-е изд., перераб. и доп. — М. : «ПРОСПЕКТ», 1999. — 448 с.

134. Панина Н. В. Готовность населения к различным формам социального протеста [Текст] / Н. В. Панина // Политическая культура населения Украины : Результаты социол. исслед. — К. : Наук. думка, 1993. — 135 с.

135. Перегудов С. П. Корпоративизм и некорпоративизм [Текст] / С. П. Перегудов // Бизнес и политика. —1995. — № 8. — С. 34 – 35.

136. Пірен М. І. Конфліктологія [Текст] / М. І. Пірен. — К. : МАУП, 2003. — 358 с.

137. Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації [Текст] : [Аналіт. доп.] / [Я. А. Жаліло та ін. ; за ред. Я. А. Жаліла] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. — К. : НІСД, 2012. — 140 с.

138. Побочій І. А. Політична боротьба : праксеологічний вимір [Текст] : [монографія] / І. А. Побочій. — К. : Абрис, 2007. — 352 с.

139. Поздняков С. В. Политический протест [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук:23.00.02 / С. В. Поздняков ; [Рост. юрид. ин-т МВД России]. — Ростов-на-Дону, 2002. — 26 с.

140. Поздняков С. В. Политический протест [Текст] : дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук:23.00.02 / С. В. Поздняков ; [Рост. юрид. ин-т МВД России]. — Ростов-на-Дону, 2002. — 168 с.

141. Политолог : России не выгоден «мягкий авторитаризм» Януковича. [Электронный ресурс] // «REGNUM» – информационное агентство. — Москва, 8 Февраля 2011. — Режим доступа : // <http://www.regnum.ru/>. — Название с экрана.

142. Політична енциклопедія [Текст] / [Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.

143. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / Упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

144. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : [Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Відповідальні редактори Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.

145. Політологія [Текст] : [Підручник] / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-є вид., перероб., доп. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 568 с.

146. Політологія [Текст] : [Навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації] / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2014. — 779 с.

147. Поліхун Т. В. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки [Електронний ресурс] / Т. В. Поліхун, Н. М. Чорна. — Режим доступу : [http://www.rusnauka.com/35\\_OINBG\\_2012/Politologia/10\\_122343.doc.htm\\_](http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Politologia/10_122343.doc.htm_) — Назва з екрану.

148. Протести через рік після Майдану: менше соціальних питань, більше насильства [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cslr.org.ua/protesti-cherez-rik-pislya-maydanu-menshe-sotsialnih-pitan-bilshe-nasilstva/>



149. Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке [Текст] / А. Пшеворський. — М., 1999
150. Радченко Л. М. Політичні інтереси : об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Л. М. Радченко. — К., 2009. — 16 с.
151. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення [Текст] : [монографія] / О. Радченко. — Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. — 380 с.
152. Растоу . Переходы к демократии: попытка динамической модели [Текст] / Д. Растоу // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5-15.
153. Ратцінгер Й. Цінності в часи перемін. Доляння майбутніх викликів [Текст] / Й. Ратцінгер ; пер. О. Конкевича. — Львів : Місіонер, 2006. — 168 с.
154. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні [Текст] / А. Резнік // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. — Т. 1 (Аналітичні матеріали) / за ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2011. — 576 с.
155. Річний звіт за 2013 рік [Електронний ресурс] // Міністерство соціальної політики України. — Режим доступу : [http://www.slideshare.net/Nataliya\\_Korolevska/2013-30891641#14340259653351&fbinitialized](http://www.slideshare.net/Nataliya_Korolevska/2013-30891641#14340259653351&fbinitialized). — Название с экрана.
156. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду [Текст] : [монографія] / Н. Ю. Ротар. — Чернівці : Рута, 2007. — 432 с.
157. Роудс Р. Новый метод управления : управление без правительства [Текст] / Р. Роудс // Публичная политика: от теории к практике [сост. и науч.

ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова]. — СПб. : Алетейя, 2008. — С. 51–74.

158. Роулз Д. Теория справедливости [Текст] / Д. Роулз ; [пер. с англ. В. В. Целищева]. — Новосибирск : Изд-во Новосибирского Университета, 1995. — 535 с.

159. Рудич Ф. М. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : [Навч. посібник] / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. — К. : Либідь, 2008. — 440 с.

160. Руднева А. О. Інформаційні війни як фактор впливу на політичну культуру в сучасній Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / А. О. Руднева ; наук. кер. Т. Є. Ніколаєва ; Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2014. — 229 с.

161. Сабитов М. Р. Политический протест : теоретические проблемы дефиниции и типология [Электронный ресурс] / М. Р. Сабитов // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). — № 9 (17). — 2012. — Режим доступа : <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/9/sabitov.pdf>. — Название с экрана.

162. Сафронов В.В. Потенциал протеста и демократическая перспектива [Текст] / В. В. Сафронов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — № 4. — С. 116-130.

163. Северинюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології [Текст] : [Монографія] / В. М. Северинюк. — Київ ; Запоіжжя : Вид-во КПУ, 2009. — 432 с.

164. Системна криза в Україні : передумови, ризики, шляхи подолання [Текст] : [Аналіт. доп.] / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. — К. : НІСД, 2014. — 132 с.

165. Скалацький В.М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / В.М. Скалацький; КНУТШ. – Київ, 2006 — 17 с.

166. Смелзер Н. Социология [Текст] / Н. Смелзер. — М. : Феникс, 1994. — 688 с.
167. Соловьёв А. И. Политология : политическая теория, политические технологии [Текст] : [Учебник для студентов вузов]. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 559 с.
168. Соломатина Е. Н. Социальные протесты в современном мире : социологический анализ [Текст] / Е. Н. Соломатина // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия социальные науки, 2014. — № 1 (33). — С. 103-107.
169. Студентська Координаційна Рада – СКР [Електронний ресурс]. — Інтернет-представництво в соціальній мережі Facebook. — Режим доступу : <https://www.facebook.com/skronprotest>. — Назва з екрану.
170. Студниціна Б.Я. «Культура протеста» и ее роль в социокультурной динамике : Автореф. дис. ... канд. наук ; Философские науки : 24.00.01 [Текст] / Б.Я. Студниціна; Рос. ин-т культурологии ; Специализир. совет Д.092.13.02. — М., 2000. — 24 с.
171. Суспільно-політична ситуація в Україні : грудень 2013 [Електронний ресурс] : [Результати соціологічного дослідження] // Соціологічна група «Рейтинг». — 25.12.2013 р. — Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14080/>. — Название с екрана.
172. Тард Г. Общественное мнение и толпа [Текст] / Г. Тард ; [пер. с фр. под ред. П. С. Когана]. — М. : Изд-во Т-ва типографии А. И. Мамонтова, 1902. — 414 с.
173. Ткаченко Т. В. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. В. Ткаченко / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. — К., 2009. — 19 с.

174. Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно методологічний аспект : колективна монографія / [Ф. С. Бацевич С. Л. Грабовська, О. В. Дарморіз та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. — 330 с.

175. Трансформація портрету протестуючих, від Майдану-мітингу до Майдану-Січі (причини, настрої, задачі, демографічна структура) [Електронний ресурс] // Infolight — інформаційно-аналітичний центр. — 14.02.2014. — Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/transformaciya-portretu-protestuyuchih-vid-maydanu-mitingu-do-maydanu-sichi-prichini-nastroyi-zadachi-demografichna-struktura>. — Назва з екрану.

176. Требін М. П. Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства [Текст] / М. П. Требін // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2012. — № 2 (12). — С. 151-165.

177. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. [Текст] : [Соціологічний моніторинг] / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — 508 с.

178. Универсальные ценности в мировой и внешней политике [Текст] / под редакцией П. А. Цыганкова. — М. : Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.

179. Філософія політики [Текст] : [Підручник] / Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко, В. С. Бакіров, М. І. Бойченко, Л. В. Губерський. — К. : Знання України, 2003. — 400 с.

180. Ханстантінов В. О. Феномен толерантності в контексті політичної модернізації сучасної України : теоретичний аналіз [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Політична теорія та історія» / В. О. Ханстантінов. — Київ, 2012. — 36 с.

181. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / Сэмюэль Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.

182. Химиця Н. О. Соціально-орієнтовані інтернет-джерела дослідження єврореволюції 2013–2014 рр. в Україні [Електронний ресурс] / Н. О. Химиця // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. — 2014. — № 784. — С. 214-223. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VNULPDA\\_2014\\_784\\_33.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VNULPDA_2014_784_33.pdf)

183. Хиршман А. О. Выход, голос и верность: реакция на упадок фирм, организаций и государств [Текст] / А. Хиршман; [пер. с англ.]. — М.: Фонд Либеральная миссия; Новое издательство, 2009. — 156 с.

184. Хома Н. М. Роль соціальних мереж у координації протестних акцій [Текст] / Н. М. Хома // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — Вип. 15. — С. 66-72

185. Циркін І. М. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства [Текст] / І. М. Циркін // Гілея. — 2012. — Вип. 57. — С. 574-580.

186. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави [Текст] : автореф. дис... канд. юр. наук., 12.00.01 / В. В. Черней ; Національна Академія внутрішніх справ України. — К., 1999. — 20 с.

187. Чи назріває новий Майдан? [Електронний ресурс] : [Прес-реліз] // CEDOS – аналітичний центр. — вересень 2014 р. — Режим доступу : [http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/056/original/CSR\\_-\\_August\\_-\\_11\\_Sep\\_2014.pdf?1410775900](http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/056/original/CSR_-_August_-_11_Sep_2014.pdf?1410775900). — Назва з екрану.

188. Чудинова И. М. Социально-политические ценности современного российского общества : проблемы их обновления и усвоения [Текст] / И. М. Чудинова // Социально- гуманитарное знание. — 2003. — № 5. — С. 3-19.

189. Чупрій Л. Роль Інтернету у формуванні історичної пам'яті українського народу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St\\_pr14\\_15/17.pdf](http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14_15/17.pdf)
190. Чурікова К. Майдан як простір протесту [Електронний ресурс] / К. Чурікова. — Режим доступу : <http://old.korydor.in.ua/spectema/33-yeuromaidan/1581-maidan-iak-prostir-protestu>
191. Шайгородский Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації [Текст] / Ю. Ж. Шайгородський // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 41 – 48.
192. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии [Електронний ресурс] / Ф. Шмиттер // Русский журнал. — Режим доступа : <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>.
193. Штогрін І. Міста скаржаться, що їх грабує уряд [Електронний ресурс] / І. Штогрін // Радіо «Свобода». — 3 листопада 2013 р. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25155578.html>. — Назва з екрану.
194. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов : хрупкость и изменемость (II) [Текст] / Ш. Эйзенштадт // Полис. — 2002. — № 3. — С. 81-95.
195. A comprehensive study about digital behavior. Report by G2 eCultures Europe 2012 [Electronic Resource]. — Mode of access : [www.g2\(eculture.com/the-report\)](http://www.g2(eculture.com/the-report). — 2013. — 22 January.
196. Acemoglu D. The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth [Text] / D. Acemoglu, J. Robinson, J. Simon // American Economic Review. — 2005. — Vol. 95 (2, May). — № 3. — P. 546-579.
197. Almond G. A. A Discipline Divided : Schools and Sects in Political Science [Text] / G. A. Almond. — New-bury Park ; London ; New Delhi : Sage Publications, 1990. — 348 p.

198. Ayres R. U. *Turning Point : An end to the Growth Paradigm* [Text] / R. U. Ayres. — London : Earthscan Publications, 1999. — 258 p.
199. Balkin J. M. *Cultural Software: A Theory of Ideology* [Text] / J. M. Balkin. — Yale University Press, 2002. — 335 p.
200. Bennett S. E. *Videomalaise Revisited : Reconsidering the relation between the public's view of the media and trust in government* [Text] / S. E. Bennett, L. R. Staci, R. Flickinger, L. Bennett // *The Harvard International Journal of Press Politics*. — 1999. — 4 (4). — P. 8-23.
201. Boyd D. *Twitter: «pointless babble» or peripheral awareness — social grooming?* [Electronic Resource] / D. Boyd. — Mode of access : <[http://www.zephoria.org/thoughts/arc-hives/2009/08/16/twitter\\_pointle.html](http://www.zephoria.org/thoughts/arc-hives/2009/08/16/twitter_pointle.html)>. — 2009. — August.
202. Braungart R. *College and noncollege youth politics in 1972 : An application of Mannheim's generation unit model* [Text] / R. Braungart // *Journal of Youth and Adolescence*, 1976. — Volume 5. — Issue 4. — P. 325-347.
203. Coleman J. S. *Social Capital in the Creation of Human Capital* [Text] / I. S. Coleman // *The American journal of Sociology*. — 1988. — Vol. 94. — P. 95-120.
204. Colomer J. *Personal Representation: the neglected dimension of electoral systems* [Text] / J. Colomer. — Colchestester, Uk: ECPR Press, 2011. — 204 p.
205. Curtice J. *Do the Media Matter?* [Text] / J. Curtice, R. Schmitt-Beck, P. Schrott // Paper presented at the Annual Meeting of the Mid-West Political Science Association. — Chicago, 1998.
206. Dahlgren P. *Television and the Public Sphere* [Text] / P. Dahlgren. — London: Sage, 1995. — 268 p.
207. Dalton R. J. *The Resource, Structural, and Cultural Bases of Protest* [Electronic resource] / R. J. Dalton, A van Sickle. — CSD Working Papers, Center

for the Study of Democracy, UC Irvine, 2005. — P. 1-22. — Mode of access : <http://escholarship.org/uc/item/9pn25985>. — Title from the screen.

208. Dautrich K. How the News Media Fail American Voters: Causes, Consequences and Remedies [Text] / K. Dautrich, T. H. Hartley. — New York : Columbia University Press, 1999. — 340 p.

209. Dauvergne Peter, LeBaron Genevieve. Protest Inc. : The Corporatization of Activism [Text] / Peter Dauvergne, Genevieve LeBaron. — Polity Press, 2014. — 206 p.

210. Dreyfus H. On the Internet [Text] / H. Dreyfus. — Revised Second Edition. — London and New York : Routledge, 2002. — 340 p.

211. Eisenstadt S. N. Modernization : Protest and Change [Text] / S. N. Eisenstadt. — Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1966. — P. 33-34.

212. El-Nawawy M. Political Activism 2.0: Comparing the Role of Social Media in Egypt's «Facebook Revolution» and Iran's «Twitter Uprising» [Electronic resource] / M. El-Nawawy, S. Khamis // Cyber Orient. — 2012. — Vol. 6, Iss. 1. — Mode of access : <http://www.cyberorient.net/article.do?articleId=7439>

213. Entman R. Democracy without Citizens: Media and the Decay of American Politics [Text] / R. Entman. — Oxford: Oxford University Press, 1989. — 380 p.

214. Epstein Barbara. Political Protest and Cultural Revolution : Nonviolent Direct Action in the 1970s and 1980s [Text] / Barbara Epstein. — September 3, 1993. — 328 p.

215. Fendrich J. Student Activism and Adult Left-Wing Politics : A Causal Model of Political Socialization for Black, White and Japanese Students of the 1960s Generation [Text] / J. Fendrich, E. Krauss // Research in Social Movements, Conflict and Change, 1978. — Vol. 1. — P. 231-255.

216. Friedman D. Collective identity and activism : networks, choices and the life of a social movement [Text] / D. Friedman, D. McAdam // Frontiers in



social movement theory ; [A. D. Morris, C. McClurdMueller (eds)]. — New Haven, Conn. Yale University Press, 1992. — P. 156-173.

217. Gillion Daniel Q. The Political Power of Protest: Minority Activism and Shifts in Public Policy [Text] / Daniel Q. Gillion. — Cambridge University Press, 2013. — 194 p.

218. Goodwin J. Passionate Politics : Emotions and Social Movements [Text] / J. Goodwin, J. Jasper, F. Polletta. — University of Chicago Press, 2001. — P. 49.

219. Granovetter M. Threshold Models of Collective Behavior [Text] / M. Granovetter // American Journal of Sociology. — 1978. — 83 (6). — P. 1420-1443.

220. Guidry John, Kennedy Michael D. Globalizations and Social Movements: Culture, Power, and the Transnational Public Sphere [Text] / John Guidry, Michael D. Kennedy. — The University of Michigan Press, 2000. — 418 p.

221. Haan N. The moral reasoning of young adults: political-social behavior, family background and personality correlates [Text] / N. Haan, M. Smith, J. Block // Journal of personality and Social Psychology. — 1968. — № 10 (3). — P. 183-201.

222. Hendrix C. Grievance and Opportunity : Food Prices, Political Regime, and Protest [Text] / C. Hendrix, S. Haggard, B. Magaloni // Paper prepared for presentation at the International Studies Association Convention. — New York. — August, 2009. — 15-18.

223. Herder J. G. Reflections on the Philosophy of the History of Mankind [Text] / J. G. Herder ; [Transl. by T. O. Churchill ; abridged and with an introduct. by F. E. Manuel]. — Chicago : University of Chicago Press, 1968. — 401 p.

224. Hernes G. Media, struktur, vridningoch drama [Text] / G. Hernes. — Nordicom-Information, 1983. — 304 p.

225. Hill K. A. Cyberpolitics / K. A. Hill, J. E. Hughes. — New York: Rowman and Littlefield. — 1998. — 440 p.
226. Hindman M. The myth of digital democracy [Text] / M. Hindman. — Oxford: Princeton University Press, 2009. — 200 p.
227. How Facebook Changed the World: The Arab Spring [Electronic resource] // BBC 2. — 2011. — 5 September. — Mode of access : <http://www.bbc.co.uk/programmes/b014grsr>
228. Huntington S. P. Political order in changing societies [Text] / S. P. Huntington. — Cambridge : Yale University Press, 1968. — 488 p.
229. Idle N. Tweets from Tahrir [Text] / N. Idle, A. Nunns. — New York : OR Books, 2011. — 280 p.
230. Internet World Stats [Electronic Resource]. — Mode of access : <http://www.internetworldstats.com>. — 2011. — 4 March.
231. Jasper James. Contention in Context: Political Opportunities and the Emergence of Protes [Text] / Jasper James (Editor), Goodwin Jeff (Editor). — Stanford University Press, 2011. — 360 p.
232. Jasper M. J. Recruiting strangers and friends : Moral shocks and social networks in animal rights and anti-nuclear protests [Text] / M. J. Jasper, D. J. Poulsen // Social Problems. — 1995. — Vol. 42 (4). — 493-512.
233. Jasper M. J. The Emotions of Protest : Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements [Text] / M. J. Jasper // Sociological Forum. — 1998. — № 13 (3). — P. 397-424.
234. Kavoori Anandam P., Fraley Todd. Media, Terrorism, and Theory : A Reader (Critical Media Studies : Institutions, Politics, and Culture) [Text] / Anandam P. Kavoori, Todd Fraley. — Rowman & Littlefield Publishers, 2006. — 210 p.
235. Lamond Ian R., Spracklen Karl. Protests as Events : Politics, Activism and Leisure [Text] / Ian R. Lamond, Karl Spracklen. — Rowman & Littlefield International, 2014. — 276 p.

236. Lewis S. H. Correlates of Student Political Activism and Ideology [Text] / S. H. Lewis, R. E. Kraut // Journal of Social Issues, 1972. — Volume 28. — Issue 4. — P. 131-149.

237. Lichbach M. I. The Rebel's Dilemma [Text] / M. I. Lichbach. — University of Michigan Press, 1998. — 514 p.

238. McAdam D., Ballots and Barricades : On the Reciprocal Relationship between Elections and Social Movements [Text] / D. McAdam, S. Tarrow // Perspectives on Politics. — 2010. — Volume 8. — № 2. — P. 529- 542.

239. Meyer D. S. The Social Movement Society : Contentious Politics for a New Century [Text] / D. S. Meyer, S. G. Tarrow. — Lanham : Rowman&littlefield, 1998. — P. 1-28

240. Oliver P. What a Good Idea : Frames and Ideologies in Social Movements Research [Text] / P. Oliver, H. Johnston // Mobilization : An International Journal. — 2000. — Vol. 5. — P. 37-54.

241. Olson M. The Logic of Collective Action [Text] / M. Olson. — Harvard University Press, 1965. — 179 p.

242. Putnam R. Better together [Text] / R. Putnam, L. Feldstein. — New York : Simon &Schuster, 2000. — 500 p.

243. Putnam R. D. Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community [Text] / R. D. Putnam. — New York : Simon &Schuster, 2000. — 541 p.

244. Pye L. Political Culture and National Character [Text] / L. Pye // Social Psychology and Political Behavior. — Columbus, Ohio, 1971. — P. 81-97.

245. Schelling T. The Strategy of Conflict / T. Schelling. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. — 309 p.

246. Scheufele D. Being a citizen online — New opportunities and dead ends [Text] / D. Scheufele, M. Nisbet // Harvard International Journal of Press. Politics, —2002. —7(3). — P. 55-75.

247. Schulz W. Media Change and the Political Effects of Television: Americanization of the Political Culture? [Text] / W. Schulz // Communications. — 1998. — 23 (4) — P. 527–543.

248. Semenov A. From non-participation to action: public protests in Tyumen [Text] / A. Semenov, O. Lobamova // Public Opinion Herald. — 2012. — № 3. — P. 134–140.

249. Sharp G. The Problem of Political Technique in Radical Politics [Text] / G. Sharp // Social Power and Political Freedom. — Boston. — 1980. — P. 181-194.

250. Shulman S. W. The case against mass e-mails: Perverse incentives and low quality public participation in U. S. federal rulemaking [Text] / S. W. Shulman // Policy & Internet. — 2009. — Volume 1 : Iss. 1, Article 2.

251. Social media powers youth participation in politics // Survey by The MacArthur Research Network on Youth and Participatory Politics [Electronic Resource]. — Mode of access : <<http://www.newswise.com/articles/social-media-powers-youth-participation-in-politics> >. — 2012. — 26 June.

252. Speck H. How does the Internet affect our Thinking? [Text] / H. Speck // Konrad Adenauer Stiftung. Roundtable. — Bremen (Germany). — 2010. — May 27. — P. 53–67.

253. Thomas N. The Welsh extremist : a culture in crisis [Text] / N. Thomas. — London : Gollancz, 1971. — 127 p.

254. Tullock G. The Logic of the Low [Text] / G. Tullock. — Univ Publ Assn ; Revised edition, 1971. — 296 p.

255. Van Laer J. Activists «online» and «offline» : internet as an information channel for protest demonstrations [Text] / J. Van Laer // Mobilization : An International Journal. — 2010. — 15 (3). — P. 347-366.